

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2019. CXXIII. évfolyam 4. szám

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

Kecskeméti Gábor

főszerkesztő

Csörsz Rumen István

felelős szerkesztő

Balázs Mihály

Bíró Ferenc

Bitskey István

Császtvay Tünde

Dávidházi Péter

Kőszeghy Péter

Szörényi László

Tverdota György

Vizkelety András

*

Bene Sándor

a Szemle rovat szerkesztője

SZERKESZTŐSÉG

1118 Budapest, Ménesi út 11–13.

Internet címünk: <http://itk.iti.mta.hu>

Elektronikus levélcímünk: itk@iti.mta.hu

TARTALOM

II. Rákóczi Ferenc emlékezete

<i>Tüskés Gábor: A bűn fogalma és retorikája a Confessio peccatorisban</i>	415
<i>Knapp Éva: II. Rákóczi Ferenc Aspirationes/Aspirations című művének irodalmi mintáihoz</i>	433

Műhely

<i>Nagy Eszter: Petrus de Paternis, Krizsafán fia György látomásainak szerzője. Új szempontok a Visiones Georgii kutatásához</i>	465
<i>Vaderna Gábor: Város és pallérozódás. A Mindenés Gyűjtemény eszmetörténeti helyéhez</i>	476
<i>Tóth Ferenc: „...megérdemli, hogy elfoglalja méltó helyét az Irodalom Köztársaságában...”. Újabb adalékok Ógyallai Besse János Károly kalandor filológus életéhez</i>	490

Textológia

<i>Kelevész Ágnes: Új forrás a fiatal Babits kötet szerkesztési módszeréhez. Előkerült a Levelek Iris koszorújából</i> kötet szerzői kézírata	507
---	-----

Adattár

<i>Rózsa Mária: Karl Beck mint a Journal des Österreichischen Lloyd tárcairovatának szerkesztője</i>	533
--	-----

Szemle

<i>Journal des campagnes du duc Charles V de Lorraine (Förköli Gábor)</i>	543
<i>Ferenc Rákóczi II: Confessio peccatoris: The confession of a sinner; Memoirs (Aradi Csenge Eszter)</i>	547
<i>Vaderna Gábor: A költészet születése (Kollár Zsuzsanna)</i>	551
<i>Bónus Tibor: A másik titok. Kosztolányi Dezső: Édes Anna (Dobos István)</i>	555

TÜSKÉS GÁBOR

A bűn fogalma és retorikája a *Confessio peccatoris*ban

A bűn/bűnbánat és a büntetés/bűnhődés a *Confessio peccatoris* alapvető gondolati alakzata.¹ A világ hívságainak egykor hódoló fejedelem és a megtért bűnös két, egymással szembenálló identitása közti párbeszéd végigvonul az egész szövegen. A soliloquiумok a lélekben dúló harcot ábrázolják, s egy sajátos pszichomachiát visznek színre.² Rákóczi morális tanítása, mely a hagyományos metafizikán alapul, és áthatja a kegyességi szimbolika, az erény és a bűn harcát állítja a középpontba. Azt, hogy volt-e Rákóczinak büntudata, s a mű megírása mennyiben szolgált az esetleges büntudattól való megszabadulás eszközeként, nem lehet pontosan meghatározni.

A *Confessio* a belső ember története, aki bűnössé stilizálja önmagát, miközben kutatja Isten ítéletét, és fürkészi a döntést további sorsáról. Mivel Isten eleve mindent tud róla, meg kell vallania bűneit, és vállalnia kell bűnös teremtmény-létét. Rákóczi alapvetően „megtért bűnös”-ként ábrázolja önmagát; „megtérés”-ét az önszeretettől való megszabadulásként, az Isten iránti szeretet felébredéseként és engesztelésként értelmezi. A bűnös és a bűnbánó szerepek metaforikus konceptualizációja a mű szimbólumszerkezetén belül értelmezhető. A bűn szimbólumai és metaforái az egész szöveg jelentésszerkezetét meghatározó, koherencia- és diskurzusteremtő összetevőként működnek.

A *Confessio* bűn-diskurzusát sajátos paradoxon jellemzi. Rákóczi egyrészt állítja, hogy bűnössége miatt nem tudja illő módon szeretni Istent. Másrészt hangsúlyozza,

- 1 A szerző a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézetének tudományos tanácsadója. A tanulmány német nyelvű változata: Gábor Tüskés, „Schuld und Sühne in der *Confessio peccatoris* von Fürst Ferenc Rákóczi II.”, *Simpliciana* 38 (2016): 379–414. A *Confessio peccatoris* idézett kiadása: Principis Francisci II. Rákóczi *Confessiones et Aspirationes Principis Christiani*, E codice Bibliothecae Nationalis Parisiensis edidit Commissio fontium historiae patriae Academiae Scientiarum Hungaricae (Budapestini: Bibliopolium Academiae Hungaricae, 1876; a továbbiakban CP + lapszám). Összevetésként felhasználtam a *Confessio peccatoris* szövegének Juhász László által készített, Kenéz Győző és Érszegi Géza által javított, Dénesi Tamás által digitalizált, részben ellenőrzött átírását, valamint az eredeti kézirat mikrofilmjéről készített elektrosztatikus nagyítást, mely a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet Archívumában található. A Juhász-féle átírás elektronikus változatának rendelkezésre bocsátását Dénesi Tamásnak, néhány idézet forrásának azonosítását Knapp Évának, a latin idézetek ellenőrzését Lengyel Rékának köszönöm. A *Confessio* magyar szövegét Szepes Erika fordításában idézem: RÁKÓCZI Ferenc, *Vallomások*, szerk., jegyz., utószó HOPP Lajos, ford. SZEPES Erika (Pécs: Alexandra, [2003]; 1. kiadás: Szépirodalmi, 1979; a továbbiakban: Vall. + lapszám).
- 2 Gábor Tüskés, „Psychomachie d'un prince chrétien: Au carrefour des genres autobiographique et religieux. François II Rákóczi: *Confessio peccatoris*. I–II.”, *Chroniques de Port-Royal* 66 (2016): 401–426, 67 (2017): 323–341.

hogy épp a saját bűnösségének felismerése és a bűnök megvallása tette képpé Isten szeretetére. Az istenszeretet megszületésének feltételét az önszeretet megszűnésében jelöli meg.³ A saját bűnösségének belátása teszi lehetővé, hogy kedvező fényben ábrázolja megtért önmagát, és egzisztenciális szükséghelyzetét erkölcsi győzelemként értelmezze.⁴ Bűnösségének elfogadása egyszerre bizonyítja az élettörténet példaszerűségét, és feltétele a vágyott üdvösségnek. Az utalások a „bűnök”-re kivétel nélkül utólagos minősítések a „megtért” én perspektívájából,⁵ ugyanúgy, mint a megjegyzések Isten rendelkezéséről és az élettapasztalatok szimbolikus jelentőségéről.

A bűn-felfogás és a bűn-tematika irodalmiasításának vizsgálatában a saját cselekedetek szubjektív szemléletéből érdemes kiindulni. Rákóczi úgy ábrázolja önmagát, hogy személyiségének utólag negatívan megítélt vonásai megváltoztak megtérését követően, s a test és a lélek bűneivel szemben az alázat, az önvád, a bűnbánat és Isten szeretete léptek előtérbe. Határozottan körvonalazott bűnképzete csak ritkán teszi lehetővé egykori önmaga objektív megítélését. Korábbi életéből „bűn”-nek, „vétek”-nek, „gonoszság”-nak vagy „galádság”-nak nevezi mindazt, ami nem felel meg jelenbeli felfogásának, miközben gyakran elemzi a tettek motivációit, és figyelembe vesz lehetséges enyhítő körülményeket is. Különösen szembetűnő némely utólagos értékelés excentrikus jellege, és hogy számos korábbi tettet, meggyőződését, szokását következetesen negatívan ítéli meg.

Bűnjegyzék és tipológia

Rákóczi bűn-fogalma összetett, s az egyén bűnei mellett megtalálhatók benne az állam, a kormányzás és a társadalom bűnei is. Saját bűnlistája meglehetősen hosszú, de a gyermekkor „bűnei”-nek gondosan megkonstruált sorozata, amint az Augustinusnál jelen van, hiányzik. Ártatlanságát ezekben az években többször hangsúlyozza,⁶ de a bűnösség gondolata már az I. könyv elején feltűnik. Itt exponálja először az önszeretet, a konkupiszcencia, a bűnös szenvedélyek, az eredeti bűn, az engesztelés és a predesztináció fogalmait. Augustinus nyomán elpanaszolja a korábban oly gyakran hullatott könnyek elapadását.⁷ Felidézve mostohaapja, Thököly Imre 1685-ben törökök által történt elfogatását, elgondolkodik: ha akkor ott lehetett volna, a szultán udvarába küldték volna, s át kellett volna térnie az iszlám hitre. Mérlegeli a vértanúság választásának le-

3 A kétféle szeretet elméletéhez vö. AUGUSTINUS, *Confessiones*, XIII, VII, 8.

4 E felfogás megtalálható más magyar szerzők önéletrajzi írásaiban is a 18. század első feléből és középeről, így például Bethlen Miklós, Mikes Kelemen és Bethlen Kata munkáiban.

5 A „megtérés” ábrázolásához Augustinusnál vö. AUGUSTINUS, *Confessiones*, VIII, I, 1–2.

6 „Consolor multum, dum de tempore infantiae et initio adolescentiae meae cogito, vere enim credo, Domine, me fuisse innocentem in conspectu tuo”; „Conservasti tunc me, Domine, fors innocentem”. CP 7, 9; Vall., 12, 14.

7 „O quoties prorupistis ex oculis meis, me nolente atque detestandae lacrymae [...]! Cur nunc arescitis, dum Deo Salvatori contritio cordis demonstranda est?” CP 4; Vall., 10.

hetőségét, ami által Isten megszabadította volna a bűnök későbbi rabságából.⁸ Rákóczi itt az el nem követett bűn motívumát alkalmazza, nem függetlenül Augustinustól, aki hosszan elmélkedik a csupán lehetséges bűnökről is.⁹

Konkrét „bűnök”-et a gimnáziumi évekből említ először, miközben főúri gyerekcsínyeket nagyít fel bűnökké. Csehországi és sziléziai tanulmányainak idejéből egy távcső és egy körző ellopását említi; a távcsőlopást visszatekintve a láthatatlan dolgok kutatása és a ritkaságokkal való foglalkozás iránti hajlandóságával magyarázza. A tettek fő motívumaként mindkét esetben a gőgöt, a kérésre való képtelenséget nevezi meg. Mindkét eset az első augustinusi lopás összefüggésében értelmezendő, de Augustinus szimbolikus jelentőségű körtelopásától¹⁰ eltérően Rákóczi – utólagos értelmezése szerint – nem a tiltott tetteben, hanem magában a tárgyban lelte örömét. Bűne nagyságának növelésére hozzáfűzi: ha keresték volna nála a tárgyakat, szégyenében talán meg is esküdött volna, hogy nincsenek nála, sőt nem is látta őket.¹¹ Itt is feltűnik az el nem követett bűn motívuma.

Tizenhatodik életévét „tisztaságára nézve végzetes”-nek¹² nevezi. Ez ismét párhuzam Augustinusszal, akin a férfiaság első jelét apja ugyanebben az életkorban figyelte meg a *Confessiones* szerint.¹³ Körülményes körülírásokból kivehető, hogy a pubertás tapasztalata, a nemi érettség önkielégítésre készítette Rákóczit, ami, saját bevallása szerint, szokásává vált. A tett bűnös volta, mint állítja, egy kazuisztikai könyv „véletlen elolvasása révén” tudatosult benne, s bár e bűn „rettenetes büntetését” az Ószövetségben is olvasta, fenntartotta a szokást. Utólag azzal menti magát, hogy akkor „semmilyen más bűnt nem követett el”. Ifjúságának erre a „bűnös szokása”-ra, „tisztátalanságai”-ra többször visszatér.¹⁴

1692 nyaratól 1693 tavaszáig Rákóczi nővére bécsi házában lakott, ahol – mint írja – megismerte a világi szórakozásokat, mindenekelőtt a kártyát, a színházat és a szerelmet. Ezzel kapcsolatban akkori gyóntatójának szemére veti hanyagságát, mivel bűnei felsorolását sem korholással, sem buzdítással nem szakította félbe, „jóllehet csaknem minden bűn szokásává vált”.¹⁵ Itt azzal menti magát, hogy egyik bűnt sem eltökélt gonoszságból követte el; a legtöbbet talán el sem követte volna, ha úgy ismerte volna meg őket, ahogyan most Isten kegyelme révén látja. Konkrétan egy öt évig tartó „világi szerelem”-ről tesz említést, melynek révén talán elkerülte „az ifjúság egyéb sok helytelen cselekedetét és a súlyosabb vétkeket”.¹⁶

8 CP 12; Vall., 16.

9 AUGUSTINUS, *Confessiones*, II, VII, 15. Vö. Peter SCHÄFER, *Das Schuldbewusstsein in den „Confessiones” des hl. Augustinus. Eine religionspsychologische Studie* (Würzburg: 1930), 113.

10 Vö. AUGUSTINUS, *Confessiones*, II, IV, 9.

11 CP 23; Vall., 25.

12 „Hic annus aetatis meae 16. fatalis fuit puritati meae”. CP 24; Vall., 26–27.

13 AUGUSTINUS, *Confessiones*, II, III, 6.

14 Vö. pl. CP 29; Vall., 30.

15 „quamvis omnia propemodum peccata devenere mihi habitualia”. CP 32; Vall., 33.

16 „absit a me dicere non peccasse, sed vere et in hoc peccato meo secreto providentiae tuae ductu effectum est, quod hocce vehementi amore occupatus, fors plurimos evitaverim juventutis inordinatos actus et grandiora peccata.” CP 33; Vall., 33.

Az 1693/94. évi itáliai utazás leírásában hangsúlyozza, hogy Velencében Isten csaknem két héten át megőrizte őt „az új bűnöktől és mások rossz példájától”.¹⁷ A firenzei tartózkodás kapcsán megvallja, azért óvta magát a prostituáltaktól, mert undorodott tőlük, és félt a testi betegségektől. Lelkét azonban „ellepte a bűn fekélye, és állatok módjára hempergett a mocskokban”.¹⁸ Loretóban nagy megrendülést érzett, és „kien-gesztelte bűnnel terhes lelkiismeretét”.¹⁹ Számos érzéki kísértés ellenére, írja, Rómában és Nápolyban „állhatatos” maradt, de topikusan utal közelebről meg nem nevezett „titkos bűnei”-re.²⁰

További bűnlistáján megtalálható még a „vak gög”,²¹ a vallási kérdésekben kialakított „különvélemények”,²² a hazugság,²³ a „bűnös vakmerőség”²⁴ és a gondolatban elkövetett házasságtörés.²⁵ Az érzéki szenvedélyek és a gög gyakori hangsúlyozása bűnként Augustinusnál is előfordul.²⁶ 1702 karácsonyán Varsóban kezdődött Rákóczi viszonya Sieniawska hercegnővel, ami közel tíz évig tartott, és levelekkel dokumentált.²⁷ A kapcsolatot utólag topikusan „világi házasságtörő szerelem”-nek nevezi, egyben megpróbálja igazolni politikai szándékaival és anyagi érdekeivel.²⁸ A viszony miatt érzett bűnbánat a *Confessio* II. könyvének egyik fő motívuma.²⁹ A XIV. Lajos udvarában töltött időszak fő „bűnei” az önszeretet, a disszimuláció és a világi örömök, beleértve két udvarhölgy iránt egy időben érzett szerelmét.³⁰

A magánember bűneinek ábrázolása közben Rákóczi nem feledkezik meg azokról a bűneiről sem, amelyek az ország és a magyar nép ügyeit érintik, s amelyeket mint politikus, hadvezér és fejedelem követett el. E megkülönböztetést maga teszi meg,³¹ a két kategória azonban, mint például a Sieniawska-szerelem esetében, néha átfedi egymást. Hangsúlyozza, a szabadságharcot nem életének megjobbításával kezdte, hanem a vilá-

17 „quod me in hac universali corruptione omnis propemodum inhabitantium carnis duabus septimanis degentem a novis peccatis et pravis aliorum exemplis conservaveris.” CP 34; Vall., 34.

18 „anima mea lepra peccati scatebat, et animalium instar volutabatur in coeno.” CP 36; Vall., 36.

19 „et criminibus oneratam conscientiam expiavi.” CP 37; Vall., 36.

20 CP 38–39; Vall., 38.

21 CP 42–44; Vall., 42.

22 CP 45; Vall., 43. 1704 húsvétvasárnapján az ünnepi asztalnál például Rákóczi a lelkiismeret és a lélek halhatatlanságának kérdéseiről vitatkozott, Széchényi Pál kalocsai érsek és Bercsényi Miklós generális jelenlétében. TóTH Gergely, „Felekezatiség és történelmi emlékezet: A Rákóczi-szabadságharc a 18. századi honi történetírásban”, *Történelmi Szemle* 52 (2010): 13–36, 15–16.

23 CP 109, 129; Vall., 87, 103.

24 CP 216; Vall., 177.

25 „amore quoque puellae obscurae originis captus pronus in adulterium ruissem”. CP 48–49; Vall., 46.

26 Vö. pl. AUGUSTINUS, *Confessiones*, VIII, IV, 9.

27 CP 139; Vall., 111. Vö. *Correspondance de François II Rákóczi et de la palatine Elżbieta Sieniawska 1704–1727*, publiée avec collaboration de Gábor Tüskés par Ilona Kovács et Béla KÖPECZI (Budapest: Balassi Kiadó, 2004).

28 CP 151, 158, 170, 183, 187, 195–196; Vall., 124, 130, 140, 150, 154, 161.

29 CP 201–202, 206; Vall., 166, 169.

30 CP 223–227, 234; Vall., 183–187, 192.

31 „Par fuerat status conscientiae et animae meae exeuntis, qui fuerat intrantis; foedatus peccatis privati hominis intraveram, peccatis principis aggravatus redii in Poloniam.” CP 177; Vall., 146.

gi politika szabályait és az emberi bölcsesség illúzióit követte, miközben az önszeretet és az öntetszelgés hiú vágya ösztönözték. Felsorolja saját erőnyeit, de Isten előtt ezeket is bűnnek nyilvánítja, mondván, képmutatásból fakadtak.³² Megemlíti „néhány száz fogoly” megöletését egy közelebbről meg nem nevezett hadi cselekmény során.³³ A tett okát és körülményeit elhallgatja, saját szerepét nem jelöli meg pontosan, s felelősségét azzal próbálja csökkenteni, hogy megjegyzi, mások tanácsát követte. Felhívja a figyelmet a tett egykori és jelenbeli megítélésének különbségére, mondván, annak idején nem tartotta bűnnek, most azonban barbárnak és embertelennek nevezi azt. Ez volt az egyetlen cselekedet, állítja, amit bán, hogy fejedelemként elkövetett. A tettét ugyanebben az értelemben még egyszer felemlíti.³⁴

Ismételten kijelenti, hogy az önszeretet irányította a közügyek intézésében.³⁵ Elmondja, hogy az 1710. évi béketárgyalások idején az államügyek örvén távozott Lengyelországba, a valódi okot azonban, azaz a Sieniawska iránti szerelmet, mint írja, csak Isten ismeri. Itt jegyzi meg, hogy bűnei egy részét nem fedi fel az emberek előtt.³⁶ Azt, hogy nem akart lemondani a fejedelmi címről, esküje és követői tanácsa mellett a hiú dicsvággal és az önszeretettel indokolja.³⁷ Kijelenti: tudatában volt annak, hogy ha száműzetésben marad, örökre élni fog a nép szívében.³⁸ A békekötés feltételeinek el nem fogadása miatt utólag ugyancsak bűnösnek mondja magát.³⁹ A fejedelmi hatalom elvesztését, a száműzetést és a földi élet nyomorúságait bűneiért kapott igazságos büntetésnek tekinti.⁴⁰ A törökországi tartózkodás leírásában egy közelebbről meg nem nevezett titok meggondolatlan felfedése kapcsán a szőszegés bűnével vádolja magát, amit azonban, mint írja, nem szándékosan követett el, azaz felmenti magát lelkiismerete előtt.⁴¹

Más személyek és embercsoportok tetteivel kapcsolatban Rákóczi viszonylag ritkán használja a „bűn” kifejezést. François Joseph Longueval, az öt Bécsnek eláruló császári kapitány tettét, ami börtönbe juttatta, gaztettnek („scelus”) nevezi.⁴² Báró Károlyi Sándort, egykori generálisát, aki meghatározó szerepet játszott a harcokat lezáró békekötésben, utólag hitszegőnek és árulónak mondja, akinek a bűne nyilvánvaló, és ha-

32 CP 69–70; Vall., 63.

33 CP 151–152; Vall., 124–125.

34 CP 253; Vall., 207–208.

35 CP 75, 155–156; Vall., 67, 128–129.

36 „neque turpitudinem meam tibi celatam esse cupio, quamvis hominibus non revelem”. CP 170; Vall., 140.

37 CP 173; Vall., 142.

38 „exulante minime et vel maxime ubi conservato usque ad finem populari favore me in cordibus ipsorum semper permansurum manifestum est.” CP 173; Conf., 142.

39 CP 179; Vall., 147–148.

40 „Decretum justitiae tuae fuit, ut punires me peccatorem; decretum misericordiae tuae fuit, ut punires me in tempore amissione dignitatis principatus mei, exilio et plurimis jacturis bonorum meorum et temporalis vitae miseriis”. CP 184; Vall., 151.

41 CP 358–361; Vall., 295–297.

42 CP 104; Vall., 83.

lálbüntetést érdemelne.⁴³ A „bűn” terminust és annak szinonimáit összesen öt embercsoport esetében használja: ezek a császári katonaság, a fejedelmek, a francia királyi udvar, saját udvara és a magyar nép. A császári katonaság fő bűne az ismétlődő erőszak az adóbehajtás során.⁴⁴ A fejedelmek erkölcsét negatív fejedelmi tükör formájában osztorozza; a fő bűnök itt szerint a hiúság, a vallás megvetése, a gőg és a világi szórakozások keresése.⁴⁵ A francia udvarban megfigyelte, hogy azok, akik korábban bűneik és erkölcstelen életük miatt mellőzöttek voltak, a király halála után a herceg mellé állva „kezdték fönnhordani fejüket”.⁴⁶ Saját udvarának bűnei az iszákosság, az egyenetlenség és további, előtte talán ismeretlen bűnök.⁴⁷ Elítélően említi, hogy kíséretének két, egyébként is meggondolatlan, megbízhatatlan és bűnös tagja áttért az iszlám hitre.⁴⁸ A pástor és a nyáj bibliai hasonlatát önmagára és udvarára alkalmazva kijelenti, hogy az udvarához tartozók bűneit is magára veszi. Az ő bűneikért hozott engesztelő áldozatnak nevezi magát, s míg önmagának büntetést, nekik kegyelmét kér.⁴⁹

A *Confessio* II. könyvében Magyarország bűnét tematizálja Rákóczi. A biblikus történelemfelfogás értelmében hangsúlyozza, Isten bűnei – a pompakedvelés, a zabolátlanság és a tőle való elfordulás – miatt bünteti az országot a törökkel, a főnemeselek lázadásával és széthúzásával, a felekezeti küzdelmekkel és a dicsőség kioltásával.⁵⁰

A bűn felfogása

A bűn és a kegyelem mibenlétét, egymáshoz való viszonyát érintő fejtegetések nagymértékben meghatározzák az egész mű koncepcióját, tartalmát és felépítését. A bűn kapcsán Rákóczi olyan kérdéseket boncolgat, melyek filozófiai, antropológiai szempontból sem érdektelenek. Rákóczi elképzelése a bűnről és a bűnbánatról hagyományos vallási-teológiai keretben jelenik meg, miközben a tisztaság kulturális mintáját is bevonja az értelmezésbe.⁵¹ Megjelenik a keresztény antropológia két alappillére: az ember bűnös, s egyben *imago Dei*; a kettő közül Rákóczi az elsőt túlhangsúlyozza.

43 CP 180; Vall., 148.

44 CP 64; Vall., 58.

45 CP 189–190; Vall., 156–157.

46 CP 249–250; Vall., 205.

47 „Quot enim peccatis te offendimus, Deus tam bone et misericors; quot ebrietatibus, dissidiis, contentionibus et fors et aliis ignotis mihi sceleribus provocavimus in nos justam vindictam tuam”. CP 372; Vall., 306.

48 CP 372; Vall., 306.

49 „Revela, Domine, turpitudines nostras nobis, compunge cor nostrum, ut gemamus de omnibus peccatis et delictis, quibus te hoc anno offendimus; duplica in me has lacrymas et gemitus, ut ego qua pastor illorum gemam et doleam de propriis, et de gregis mei peccatis”; „En me tibi offero pro his omnibus in sacrificium: percute, flagella, puni me, dummodo parcas ipsis”. CP 372–373; Vall., 306–307. A „fejedelem mint a nép rossz pástora” eszméhez vö. ERASMUS, *Adagia*, II 8, 65.

50 CP 166; Vall., 137.

51 CP 198–200; Vall., 163–165. Vö. Peter BURSCHEL, *Die Erfindung der Reinheit: Eine andere Geschichte der frühen Neuzeit* (Göttingen: Wallstein, 2014).

A megtérést, a bűnbánatot és a szerencsés túlélést tanúsító életrajzi eseményeket, melyek a száműzetés irodalmának gyakran alkalmazott identitásmintái és trópusai, a különös kegyelem és a kiválasztottság bizonyítékeként fogja fel. A *Confessio* hangsúlyosan ábrázolja a fejedelem tusakodását a bűn, a kegyelem, a szabad akarat, az isteni igazságosság és irgalmasság igen sokat vitatott, különböző felekezeti értelmezéseknek kitett problémáival.⁵² Rákóczi megkísérli kifürkészni az augustinusi kegyelemtan dogmatizálásának határait, s megpróbálja igazolni önmagát és felfogását az emberek előtt. A korábbi életszakasz negatív erkölcsi megítélése révén sötét képet rajzol emberi fejlődéséről, ami a túlzott önleértékelésben nyilvánul meg elsősorban. Az önvádnak részben konkrét esetek, részben irodalmi minták szolgálnak alapul.

A „bűnös” múltat Rákóczi önábrázolásának és istenképének központi elemévé stilizálja. Megtért bűnősként értelmezi önmagát, aki nem feledkezett meg a múltjáról; Isten a szabadító, aki a bűn szolgaságából elhívta őt a saját szolgálatára. A saját bűnösség hangsúlyozása kettős funkciót tölt be: egyrészt egy teológiai, mint az isteni kegyelem háttere és indoklása, másrészt egy narratológiai, mint az elbeszélés kiinduló helyzete, amely elvezet önmaga megszűnéséhez és a megtéréshez. Az erősen negatív megvilágítás, melyben a bűnnel terhelt fejedelem megjelenik, nem a valóban elkövetett bűnökről szóló tudósításként kap értelmet, hanem az önéletrajzi elbeszélés szerkezetében betöltött narratív funkciója révén. Annak az alapvető fordultnak az ábrázolásáról van szó, amely a legnagyobb múltbeli elveszettségtől vezet el a kegyelem által az istenközelség jelenbeli boldogságához. Ez az elbeszélésszerkezet ad értelmet a saját cselekedetek negatív ábrázolásának.

Rákóczi bűn-fogalmának középpontjában az egész ember Istennel szembeni bűnös mivolta áll: az ember alapvetően „bűnös”. A cselekedetek, mindenekeelőtt a saját tettek megítélését egy augustinusi-janzenista hatást tükröző erkölcsi értékrendszer határozza meg, szoros összefüggésben a megtért és vezeklő fejedelem képével, s erősen ritualizálva a *confessio* mint bűnvallás és imádság írott formájában. A bűnnel kapcsolatos teológiai diskurzusban olyan, dogmatikai szempontból részben vitatott, sőt veszélyes kérdések állnak előtérben, mint a rossz eredete, Isten igazságossága és az akarat szabadsága, s nagy hangsúlyt kapnak a kegyelem, a bűnbocsánat, a tisztaság, a büntetés, a megváltás, a vezeklés és a gyónás témái is. A félelem a bűntől és annak következményeitől áthatja az egész munkát. A „tettes” szándékait és motívumait a „tett körülményei”-vel együtt Rákóczi gyakran felmentő tényezőként értelmezi. Ugyanezzel a céllal hangsúlyozza, hogy korábban nem ismerte az isteni parancsokat.

A bűn fogalmát Rákóczi nem határozza meg pontosan, de Augustinusszal egybehangozóan az Istentől való elfordulásnak tartja. Nem osztályoz közvetlen módon, mint Augustinus,⁵³ s nem tesz különbséget a bűn erkölcsi, vallási és jogi fogalmai között sem. Ugyanakkor terminológiája változatos, s a *macula*, *delictum*, *vitium*, *culpa*, *peccatum*, *crimen*, *scelus* és *turpitudine* fogalmakkal kellőképpen differenciál. Leggyakrabban a *peccatumot*

52 Így pl. CP 80–81; Vall., 72–74. Vö. FRENYÓ Zoltán, *Szent Ágoston és az augusztinizmus* (Budapest: MTA BTK-Szent István Társulat, 2018), 287–298, 376–388.

53 Vö. William E. MANN, „The Theft of the Pears”, *Apeiron* 12 (1978): 51–58, 52–54.

és a *vitium*ot használja. Visszatekintve a bűn Rákóczi számára a Jézussal (Istennel) való találkozás szimbolikus helye, ahol felfedezi az Ő feléje irányuló végtelen szeretetét. Az istenközeliség és a bűnbocsánat érzései a „megtérés” utáni tipikus érzelmek közé tartoznak a spirituális irodalomban, szoros összefüggésben a hitért vállalt küldetés szükségességéről vallott meggyőződéssel.⁵⁴ A bűn ábrázolása, súlyosságának hangsúlyozása – Augustinushoz hasonlóan – az isteni kegyelem hatékonyságának kiemelését szolgálja. Bűnös „én”-jét Rákóczi – ugyanúgy, mint az ember sorsát, üdvösségét és elkárhozását – Isten igazságosságának és irgalmasságának feszültségében szemléli.

A bűn- és bűnbocsánat-koncepció kiindulópontja Ádám bűnbeesése, ami Augustinus nyomán Port-Royal kedvelt teológiai témái közé tartozott, s amellyel Rákóczi önálló elmélkedésben foglalkozik.⁵⁵ Ugyanide sorolhatók az emberi természet Krisztus által történt megújítása, az isteni igazságosság és szeretet, a kegyelem, a szabad akarat, a vezeklés és a megigazulás eszméi is. Bűnével Ádám Rákóczi szerint – Port-Royal tanításával egybehangzóan – tartósan romlásba vitte az emberi természetet, s a bűnre való hajlandóságot és a halandóság állapotát hagyta utódaira.⁵⁶ Az első és legsúlyosabb bűn, ugyanúgy, mint Augustinusnál,⁵⁷ a gőg (*superbia*).⁵⁸ Bár minden ember bűnősként születik, Isten irgalma lehetővé teszi, hogy ne kárhozzon el mindenki. Az ember bűnével megbántott Istent emberi áldozattal, Krisztus halálával kellett kiengesztelni.⁵⁹ A keresztség eltörli a *macula originalis*, azaz az eredendő bűnt, de nem szünteti meg a kívánság ösztönét (*cupiditas, concupiscentia*).⁶⁰ A bűn forrása a „gonosz ösztön”, ami a teremtéstől fogva benne van az emberben. A kegyelem segítségével az ember visszaszerezheti a szabad akarat helyes használatát, de Isten kegyelme nélkül nem tehet semmit az üdvösségéért.⁶¹ A bűn mint egyéni döntésen alapuló cselekedet feltételezi az ember szabad akaratát. Rákóczi itt lényegében az Ószövetséget és Augustinust követi, de felismeri, hogy Augustinus felfogása az eredendő bűnről⁶² és a janzenisták tanítása

54 Peter DINZELBACHER, *Bernard von Clairvaux: Leben und Werk des berühmten Zisterziensers* (Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2012), 16; Dieter BREUER, „Konversionen im konfessionellen Zeitalter”, in *Konversionen im Mittelalter und in der Frühen Neuzeit*, Hrsg. von Friedrich NIEWÖHNER und Fidel RÄDLE (Hildesheim–Zürich–New York: 1999), 59–69. Egy kálvinista prédikátor katolizálásának mint megtéréstörténetnek az önéletrajzi ábrázolásához lásd pl. *Vörösmarti Mihály kálvinista prédikátor megtérése históriája*, kiad. JANKOVICS József, NYERGES Judit, ford., jegyz. GERÉBY György (Budapest: Argumentum Kiadó, 1992).

55 Vö. AUGUSTINUS, *Confessiones*, VIII, X, 22.

56 CP 76–77; Vall., 68–69.

57 William M. GREEN, „Initium omnis peccati superbia: Augustine on pride as the first sin”, *University of California, Publications in Classical Philology* 13 (1949): 407–432.

58 CP 78–81; Vall., 70–73.

59 CP 84–86; Vall., 75–77. Augustinus megváltás-elméletéhez vö. AUGUSTINUS, *Confessiones*, VII, XXI, 27.

60 CP 198–199; Vall., 163–164. A concupiscentia hármas tipológiájához lásd AUGUSTINUS, *Confessiones*, X, XXX, 41–42 (concupiscentia carnis, concupiscentia oculorum, ambitio saeculi). Vö. 1 Jn 2, 16.

61 CP 193–194; Vall., 159–160. Vö. HAMVAS Endre Ádám, „Bűn és emberi természet Szent Ágoston és Pelagius vitájában”, in *Tempora mutantur: Tanulmányok az időről és a bűnről*, szerk. TÓTH Orsolya (Debrecen: Debreceni Egyetem Klasszika-filológiai és Ókortörténeti Tanszék, 2015), 359–371; FRENÝÓ, *Szent Ágoston és az augusztinizmus*, 287–298, 376–388.

62 *Logik des Schreckens: Augustinus von Hippo: De diversis quaestionibus ad Simplicianum I 2.*, Deutsche Übers.

a predestinációról a keresztény dogmatikában igen sokat vitatott, különböző felekezeti értelmezéseknek kitett, ellentmondásos elméletek. A *gratia efficax*ra vonatkozó fejtegetésekben az augustinusi *Confessiones* X. könyvének 23. fejezetére hivatkozik, ahol azonban Augustinus nem a kegyelemről, hanem a boldog életről és az igazság szeretetéről értekezik.⁶³ Részletesen tárgyalja az isteni szeretet egyenlőtlen eloszlásának problémáját, s hosszan foglalkozik a szabad akarat, a kegyelem, Isten rendelése és az üdvösség viszonyának kérdéseivel. A kérdésekre végül nem ad egyértelmű választ, s az egyházban fennálló nézetkülönbségekre hivatkozva nyitva hagyja azokat.⁶⁴

A bűnbánat kérdésében Rákóczi lényegében az Újszövetség felfogását képviseli. Eszerint Jézus kereszthalála engesztelő áldozat és eszkatológiai esemény, amely bizonyítja Isten ember iránti szeretetét. Jézus személyében és művében maga Isten lépett közbe az emberért, hogy megszabadítsa a bűntől. Jézusnak ez az odafordulása a bűnösökhöz egyben felhívást jelent a bűn elleni elkötelezettségre. A bűnbánat szerepe Rákóczi számára az, hogy visszanyerje önazonosságát egy lelki válsághelyzetben; a bűnbánat spirituális célja az, hogy helyreállítsa a bűn révén szétrombolt kapcsolatát Istennel. Munkáját üdvtörténeti keretbe helyezi, s önmaga büntetéseként és engesztelő áldozatként értelmezi; az írást egyben a bűnök jóvátételének és önmaga megtisztításának aktusaként fogja fel.⁶⁵ A saját bűnösségének szükségszerűségéről szóló fejtegetéseket történelemértelmezéssé fejleszti, s az egyén bűneinek összefüggésében saját népe bűnösségéről és megváltásáról gondolkodik.

A konkupiscencián kívül a bűn másik oka Rákóczi szerint az önszeretet (*amor proprius*), ami ugyancsak Port-Royal kedvelt témái közé tartozik. Az önszeretetet többször nevezi „a vágy átkozott magvá”-nak, „minden bűn forrása”-nak.⁶⁶ Az önszerete-

von Walter SCHÄFER, hrsg. und erklärt von Kurt FLASCH (Mainz: Dieterich'sche Verlagsbuchhandlung, 2012), 71–74, 315. A bűn, eredendő bűn és konkupiscencia fogalmak jelentése és használata Augustinusnál sem egységes, változik az időben, és a különböző művekben részben más értelmezést kapnak. Vö. Athanase SAGE, „Le pêche original dans la pensée de Saint Augustin de 412 à 430”, *Revue des Études Augustiniennes* 15 (1969): 75–112; William J. O'BRIEN, „Original Sin in Augustine's »Confessions«”, *Thought. A Review of Culture and Idea* 49 (1974): 436–446; Malcolm E. ALFLATT, „The Development of the Idea of Involuntary Sin in St. Augustine”, *Revue des Études Augustiniennes* 20 (1974): 113–134; Terry L. MIETHE, *Augustinian Bibliography 1970–1980*, With Essays on the Fundamentals of Augustinian Scholarship, Foreword by Vernon J. BOURKE (Westport/Conn–London: Greenwood Press, 1982), 212; Walter SIMONIS, „Anliegen und Grundgedanke der Gnadenlehre Augustins”, *Münchener Theologische Zeitschrift* 34 (1983): 1–21; J. HUHNS, *Ursprung und Wesen des Bösen und der Sünde nach der Lehre des Kirchenvaters Ambrosius* (Paderborn: Schöningh, 1933).

63 CP 380; Vall., 312.

64 „Nolo, Domine, scrutari, arcana iudiciorum, descendere in abyssum decretorum tuorum”. CP 196; Vall., 161; CP 332–335; Vall., 274–277; „et involvitur haec questio, quam ipse Paulus apostolus tuus primus impenetrabilem asseruit [...], sed a quo scholarum pluralitas sententiarum differentiam induxit in Ecclesiam, alii in operanda salute sua homini multum, alii parum, alii nihil attribuunt.” CP 344; Vall., 283–284; „Sed superest adhuc, ut prolata de gratia memorum, in quibus procul dubio tanquam in materia hodie plurimum agitata”. CP 379; Vall., 311.

65 „Suscipe, Domine, sacrificium humilis confessionis et agnitionis nihili mei, quam ego hoc anno conscripsi”. CP 377; Vall., 310.

66 „O maledictum cupiditatis semen”, CP 75; Vall., 67; „hic est fomes ille peccati, fons et origo omnis mali, ex quo omnia peccata emanant”. CP 167; Vall., 138.

tet, ami a legkülönbébb formákban nyilvánulhat meg, mint például a haza szeretete,⁶⁷ csak Isten szeretetével lehet legyőzni. Az önszeretet szigorú ostromozása a II. és III. könyv egyik állandó motívuma.⁶⁸

A bűn és bűnbánat retorikája

Rákóczi önbecsmérlése és a bűn-koncepció kifejtése erősen stilizált és retorizált. Retorikájában jól felismerhető a Biblia, a cicerói beszédművészet, az augustinusi hang és frazeológia, a liturgikus szövegek, valamint a patetikus-janzenista meditációs stílus hatása.

A *Confessio* központi szerkesztési elve a beszélgetés Istennel, azaz a fiktív dialógus. Rákóczi tudatosan kihasználja a dialógus-szerkezet lehetőségeit és retorikai eszközeit, melyek segítségével kollokvialis elevenséget hoz létre, s megalkotja saját arcképét. A fiktív beszédhelyzet az ismételt Istenhez és az olvasóhoz fordulás, valamint a *confessio*-műfaj retorikai alakzatainak használata révén jön létre. A változatos megszólító formulák és a keletkezési körülményekre történő utalások aláhúzzák a mű interszónális jellegét, és hozzájárulnak a valódi jelentés homályban tartásához. A távollévő címzettek megidézése transzcendálja a teret és az időt, miközben a beszélő mintegy kivonja magát e dimenziókból. A retorikai alakzatok fő célja az elhitetés, az önéletrajz poétizálása és fikcionalizálása, s ezek az eszközök nem kis mértékben hozzájárulnak a bűnbánó Rákóczi alakjának megteremtéséhez.

A bibliai utalások, a bibliai helyek amplifikációi és kontaminációi, az ezekkel való retorikai játék alapvetően jellemzik Rákóczi prózáját. A bibliai gondolatok átvétele mellett gyakori a frazeológiai átvétel és az érzelmi reminiscencia a meditatív részekben, többnyire tagoló funkcióban. Gyakran parafrázeálja és inspirációs forrásként használja a zsoltárokat, azon belül a bűnbánati zsoltárokat: „Gyógyíts meg engem, Uram, és töröld el ezt a bűnt ifúságom többi, talán mindmáig ismeretlen tudatlanságával együtt”.⁶⁹ A bűnös világ metaforája, ugyanúgy, mint Augustinusnál, „Babilon”,⁷⁰ másutt „romlott, babiloni semmittevés”-ről ír.⁷¹ Korábbi bűnös-képmutató „én”-jét ismételtelen bemeszelt síremlékhez hasonlítja.⁷² Másutt „az ördögnek a fejedelem öltözkéiben és trónján ülő, álcázott rabjára”-nak nevezi magát.⁷³

67 „amor in patriam, vel verius dixerim amor ille proprius”. CP 155–158, itt: 156; Vall., 128–130, itt: 128.

68 Így pl. CP 167–168, 171–173, 183–184. 199–200, 221–224, 267, 282, 288, 317, 332; Vall., 138–139, 141–142, 151–152, 164–165, 182–184, 222, 234, 239, 262, 274.

69 Így pl. „Sana me, Domine, et dele hoc delictum cum reliquis juventutis meae fors necdum notis ignorantis”, CP 23; Vall., 25. Vö. Zsolt 6, 3: „Sana me, Domine, [...]”; Zsolt 24, 7: „Delicta juventutis meae, et ignorantias meas ne memineris.” További példa: „Meremur, Domine, quae patimur, innumera sunt enim scelera nostra et caput nostrum transscenderit”, CP 97; Vall., 317.

70 CP 31; Vall., 32. Vö. 1 Péter 5, 13; Jel. 14, 8.

71 „perversae Babilonis otio consumpto”, CP 102; Vall., 82.

72 „quid fui praeterquam sepulcrum dealbatum”, CP 151; Vall., 124; lásd még CP 36, 210; Vall., 36, 172. Vö. Mt 23, 27.

73 „sub principis vestitu et in ejus throno sedens larvatum daemonis mancipium”, CP 151; Vall., 124. Vö. Ján. 12, 31.

Számos utalás található a páli levelekre: „a bűnösök [...] így akarják veled egyesíteni Beliált, és a te frigyládádat Dágon templomában helyezik el”.⁷⁴ Az istenszeretet Rákóczi számára a „rég ember halála, az új ember élete”.⁷⁵ Másutt a régi ember önhittségéről ír.⁷⁶ A korintusiakhoz írt első levélből származó idézetet beilleszti egy retorikai kérdésbe, és amplifikálja: „Ne gyötörjön-e engem a te Apostolod mondása, aki azt állítja, hogy nem tud egyetlen bűnről sem, mégsem hiszi, hogy megigazult?”⁷⁷ Többször rájátszik a széles és a keskeny útról szóló jézusi parabolára: „A te tanításoddal és segítségeddel választottam én a magány és a bűnbánat keskeny útját”.⁷⁸ János apostol első levelének egyik helyét ugyancsak parafrázálja: „Úgyhogy ha valaki azt állítja, nincs bűne, az hazudik.”⁷⁹

A bűn természetének megvilágítására – Augustinushoz⁸⁰ hasonlóan – gyakran használ szemléletes, olykor paradox analógiákat, metaforákat, allegóriákat és szimbólumokat. A bűn, illetőleg a bűnösség a Bibliában, Augustinusnál,⁸¹ a középkori és kora újkori kegyességi, misztikus irodalomban egyaránt előforduló, topikus szimbólumaihoz tartozik az elfordulás/eltávolodás Istentől,⁸² a hűtlenség,⁸³ a tévelygés/zabolátlan futkosás,⁸⁴ a vakság,⁸⁵ a szolgaság,⁸⁶ a rabság,⁸⁷ a tisztátalanság,⁸⁸ a beszennyeződés,⁸⁹ a sárban fetrengés,⁹⁰ a sötétség,⁹¹ a betegség⁹² és a halál.⁹³ Ezek gyakran szembeállítás keretében jelennek meg. Maga a bűn fogalma is szimbolikus jelentés kap. Az önszeretet

74 „peccatores [...] sic volunt tecum unire Belial, et arcum tuam deponunt in fanum Dago”, CP 75; Vall., 67. Vö. 2 Kor 6,15; 1 Sám 5,2.

75 „tu es mors veteris, vita novi hominis”, CP 332; Vall., 274. Vö. Kol 3,1–17; Ef 4, 22–24; AUGUSTINUS, *De vera religione*, XXVI, 48, 34.

76 „veteris hominis praesumptione ductus”, CP 81; Vall., 72.

77 „anxiat me dictum apostoli tui, qui quamvis nullius se mali conscium dicat, non tamen se justificatum credit?” CP 19; Vall., 22. Vö. 1 Kor 4,4.

78 „te docente et adjuvante elegi viam arctam solitudinis et poenitentiae”, CP 80; Vall., 71, lásd még: CP 201, 364; Vall., 165, 299–300. Vö. Mt 7, 13–14.

79 „si quis peccatum non habere dicat, mendax sit”, CP 362; Vall., 298. Vö. 1 Ján 1, 8–10.

80 Patrick J. POWERS, *The Concept of Guilt in the Confessions of St. Augustine: A Phenomenological Study* (Pittsburgh, PA: Duquesne University Dissertation, 1978), 14, 21–22; Balogh József, „*Vasa lecta et pretiosa*”: Szent Ágoston konfessziói. Egy stílustörténeti tanulmány vázlata (Budapest: Franklin, 1918).

81 Vö. Leo C. FERRARI, „Symbols of Sinfulness in Book II of Augustine’s »Confessions«”, *Augustinian Studies* 2 (1971): 93–104.

82 CP 68; Vall., 61.

83 CP 364; Vall., 299.

84 CP 364; Vall., 299.

85 CP 68; Vall., 82.

86 CP 362; Vall., 298.

87 CP 29; Vall., 31.

88 CP 199–200; Vall., 163–164.

89 CP 19, 149; Vall., 22, 123.

90 CP 75; Vall., 67.

91 CP 144, 202; Vall., 115, 166.

92 CP 23, 212; Vall., 25, 174. Vö. AUGUSTINUS, *Confessiones*, X, III, 4.

93 CP 202; Vall., 166.

metaforái többek között a cselszövő,⁹⁴ az igazi Próteusz,⁹⁵ az erős fegyveres vitéz⁹⁶ és a bűn, a gonosz vagy a vágy taplója.⁹⁷ Augustinus katonai jellegű kifejezőmódja, mely szerint az Isten igazságossága és kegyelme (irgalma) közti harcban a kegyelem győz,⁹⁸ módosított formában megvan Rákóczinál is.⁹⁹

Számos erőteljes metaforát találunk a bűnnel összefüggésben. Így például Velence „a vétkek és borzalmas bűnök tengerén úszó város”.¹⁰⁰ „[E]zek [ti. a szétszórtság és a sóvárgás] legátkosabb gyümölcssei vágyam fájának, melyet a bűn plántált belém”.¹⁰¹ „[S]zeretet nélkül [...] igásbarommá váltam”.¹⁰² A bűn, a közöny és az igazság állapota közti viszony kérdésének szemléltetésére a mérleg metaforáját használja: míg a bűnös és a közönyös ember a vágy, a méltánytalanság serpenyőjébe ömleszti bűneit, az igaz ember a szeretet serpenyőjét tölti meg.¹⁰³ Isten nélkül Rákóczi önmegnevezése „[á]llat, hústömeg, rothadás, hamu és por”.¹⁰⁴ Másutt „a világ, a hús és az ördög rabszolgája” metaforát alkalmazza önmagára.¹⁰⁵ „A vágy székhelye és lakása a képzelet”, állítja.¹⁰⁶

A retorikai kérdések és megszólítások különösen a meditatív részekben gyakoriak. Az első példa Augustinusra utal: „Ki vagyok én, hogy szeresselek Téged [...]”.¹⁰⁷ További példák:

Mi az hát bennem, Uram, ami elborzaszt engem a gyalázatos haláltól, a börtöntől és a száműzetésből való száműzetéstől, és rosszként tünteti föl előttem? Mi az oka a kísértéseknek, amelyekről – mint mondtam – jogos a félelem? Mekkora a ragaszkodás a földi élethez a világban és önmagamban [...]. Ő, esztelen és csalfa képzelet, mily rettegést tudsz kelteni bennem az esetleg bekövetkező események előrelátásával? Vágy taplója, meddig leselkedsz rám? Ő, testi élet, miért igyekezek megtartani téged?¹⁰⁸

94 CP 4; Vall., 10.

95 CP 196; Vall., 161.

96 CP 155, 199, 240; Vall., 128, 164, 197. Vö. Luk 11,21.

97 CP 167, 330, 351; Vall., 138, 272, 289.

98 *Logik des Schreckens*, 74.

99 CP 25; Vall., 27, vö. még 114. jegyzet. További példa: „non ego mihi sum contrarius, sed tu in me pugnas contra me”, CP 68, Vall., 61.

100 „qua civitatem hanc in peccatorum et nefandorum scelerum mari natantem conservas”, CP 34; Vall., 34.

101 „hi sunt enim soli pessimi fructus arboris concupiscentiae meae, quam peccatum plantavit in me”, CP 68; Vall., 61.

102 „sed quid mirum, nihil amando quid potui agere; ut jumentum factus fueram, agebam ut illud”, CP 111; Vall., 89.

103 CP 167–168; Vall., 138.

104 „animal, massa carnis, putredo, cinis et pulvis”, CP 365; Vall., 300.

105 „ille ego mundi, carnis et daemonis mancipium feci”, CP 149; Vall., 123.

106 „sedes est et habitaculum concupiscentiae phantasia”, CP 376; Vall., 309.

107 „Quis sum ego, ut amam te”, CP 220; Vall., 181. Vö. „Quid tibi sum ipse, ut amari te”, Augustinus, *Confessiones*, I, V, 5.

108 „Quid ergo est, o Domine, in me, quae ipsam mortem ignominiosam, carceres et exilii exilia horrere facit, et tanquam mala repraesentat? Quae est tentationum, quas metuere justum esse dixi, causa? Quam adhaesio illa vitae temporali, mundo et mihimet ipsi: [...] O insana et illusoria imaginatio, quae in me horrore potes horum fors venturorum praevisionem, fomes cupiditatis, usquequo insidiaberis mihi! O vita corporis, cur studeo conservare te!” CP 351; Vall., 289–290.

Ó, Uram, még meddig ragadnak rám szennyeim és mocskaim? Még meddig hentergek helyzetemnek ebben a fertőjében és mocsarában? [...] szégyellem, hogy így beszenyyezve álljak elébed, de vajon más vagyok-e, amikor szent tested vételéhez járulok?¹⁰⁹

[...] mi más áradhatott ki, mint rossz, fertőző rosszaságom és romlottságom mocsrából?¹¹⁰

A bűn kiemelésének kedvelt retorikai alakzata az ellentét, mely gyakran strukturáló szerepet tölt be, s egyben szemléletmódot jelez: „[...] az emberek elképzelése és hívságos véleménye szerint fejedelem, a te színed előtt azonban por és bűnös vagyok.”¹¹¹ „Azt mondod, szeretted a gyermekeket és a kicsinyeket, és engem mégis bűnősként szeretnél jobban [...]”¹¹² „Jogos, Uram, hogy vallomásaim közben szégyenkezzem, te pedig örvend a bűnbánó megtérésének, s hogy én megalázkodjam, te pedig mindörökké fölmagasztaltass minden teremtményed által.”¹¹³ „Általad történt [...], hogy [...] példaképül állítottak mások elé. De jaj, viszont tőlem származtak leplezett gőgöm cselekedetei [...]”¹¹⁴ „Megszabadítottál engem a bilincsektől, és én önként vettem föl ismét a sátán bilincseit.”¹¹⁵

Jellegzetes kérő formulák a következők: „Fölismerem, Uram, bűneim nagyságát, [...] Kérlek, idézd emlékezetembe őket [...]”¹¹⁶ „növeld miattuk érzett fájdalmamat”;¹¹⁷ „Kérlek, büntess meg miattuk”;¹¹⁸ „Idézd emlékezetembe, mutasd meg nekem a rosszat, amit tettem”;¹¹⁹ „Fogadd el teljes égő áldozatként akaratomat, és segíts, hogy elégjen gondviselésed oltárán, a te szereteted tűzében, és ne ródd fel bűnömül, ha csalatkozom”;¹²⁰ „állítsd eléem bűneimet és hálátlanságomat is, nem azért, hogy gyönyörködjem bennük, hanem hogy sírjak miattuk keserűségben és szívem belső zokogásával.”¹²¹ „Bocsáss meg, ó, Uram, és tisztíts meg titkos bűneimtől, a hanyagságoktól és mindennapos

109 „O Domine, usquequo haerebo in quisiiliis et sordibus meis, usquequo volutabor in hoc coeno et luto conditionis meae? [...] pudet ita conspurcatum praesentare me tibi; sed num alius sum, dum ad participationem Sanctissimi Corporis tui accedo?” CP 375; Vall., 308.

110 „quid praeter malum emanere potuit ex scaturigine malitiae, putredinis et corruptionis meae?” CP 100; Vall., 319.

111 „Principis in consideratione et vana opinione hominum, sed pulveris et peccatoris coram te”, CP 3; Vall., 9.

112 „Infantes et parvulos dicis te diligere, et tamen me peccatorem plus dilexisti”, CP 19; Vall., 22.

113 „Justum est Domine, ut ego erubescam confitens, tu vero gaudeas de conversione poenitentiam agentis; humilior ego, et exaltare tu ab omnibus creaturis tuis in aeternum.” CP 20; Vall., 23.

114 „A te fuit, [...] quod [...] aliis pro exemplo proponebar. Sed heu vere a me processerunt occultatae superbiae effectus”, CP 23; Vall., 25–26.

115 „liberasti me e vinculis, et ego spontanee vincula Sathanae reassumpsi.” CP 130; Vall., 104.

116 „Agnosco, Domine, enormitatem scelerum meorum, [...] revoca, quaero, in mentem eas”, CP 38; Vall., 37.

117 „auge et dolorem meum de iis”, CP 38; Vall., 37.

118 „fac me, quaesio, poenitere”, CP 69; Vall., 62.

119 „Revoca in memoriam, repraesenta mihi mala, quae feci”, CP 210; Vall., 172.

120 „Accipe in holocaustum voluntatem meam et adjuva, ut ea in altari providentiae tuae igne amoris tui consummatur, et ne imputes mihi in peccatum, si illudor.” CP 147; Vall., 118.

121 „Revoca in mentem ea, et repraesenta mihi peccata, ingratitude meas, non ut delecter in iis, sed ut defleam illas in amaritudine et gemitibus cordis mei intrinsicis”, CP 149; Vall., 123.

tökéletlenségeimtől, melyek gyarlóságom és nyomorúságom művei voltak.”¹²² Bűneivel kapcsolatban többször idéz egy Augustinusnak tulajdonított kifejezést: „Itt égess meg, itt marcangolj szét”.¹²³ Az invokációszerű mondatok biztosítják a gyónás, a bensőségeség illúzióját.

Az érzéki szerelem témáját, de az egyéb bűnöket is – ugyanúgy, mint Augustinus – ismételten összekapcsolja vezeklő és dicsőítő imádságokkal, fohászokkal.¹²⁴ Előfordul, hogy a bűn nagyságát és megrögzöttségét közmondással vagy szólással hangsúlyozza: „visszatértem [ti. a bűnökhöz], mint kutya a hányásához”,¹²⁵ az önszeretet „bolhából elefántot csinál, és az elefántokat bolhának tünteti föl”.¹²⁶ Descartes nevezetes fordulatára utal a megfogalmazás: „mégis vagyok valami, de mi?”¹²⁷ Közismert szállóigét amplifikál, amikor azt írja: az ártatlan gyönyör ha nem folyik is, mégis csöpög, és lassú csöpögéssel kivájja az állhatatosság követ.¹²⁸

A bűn gyakran használt retorikai alakzataihoz tartozik a fokozás: „nekem, a [...] legbűnösebb bűnösnek”,¹²⁹ „teelötted hamu és féreg, és minden bűnös közül a legbűnösebb”,¹³⁰ a megszemélyesítés: „Mindenhova befurakszik az önszeretet, [...] beférkőzik a testbe, beférkőzik lelkünkbe”,¹³¹ a szenvedélyes felkiáltás, utalva az Exsultet szövegére, illetőleg Augustinusra: „Ó, boldog bűn, amely megérdemelte, hogy ily hatalmas és ily nemes megváltója legyen!”,¹³² a halmozás: „a hazug szándékok, képmutató cselekedetek és a hazug fájdalmak közepette fölülkerekedett könnyörületesség igazságosságon”¹³³ és a felsorolás: az önszeretet „[a]zt színleli, hogy vezekel a bűnbánók között, együtt imádkozik az ájtatosokkal, sanyargatja a testét, pusztában lakik, böjtöl, megveti a világot, tűri az ellentmondást, viseli a keresztet, szereti felebarátját, imád téged, ó,

122 „Parce, o Domine, et munda me ab occultis meis, et a negligentis imperfectionibusque quotidianis, quae fragilitatis et miseriarum mearum opera fuere”, CP 288; Vall., 239.

123 „hic ure, hic seca”, CP 148, 152; Vall., 118, 125. Változatai: CP 85, 350; Vall., 76, 289. Vö. NAGY SZENT GERGELY, *Moralia in Iob*, VII, xix, 22; Petrus LOMBARDUS, *Comm. in Psalmos*, Ps. 6.2; *Breviarium Romanum*, Appendix, 10. oct. lect. 6: „Domine, hic ure, hic seca, hic non parcas, ut in aeternum parcas.”

124 Így pl. CP 32–33; Vall., 33–34.

125 „redii ut canis ad vomitum”, CP 25, 75, 266; Vall., 27, 67, 221.

126 „muscas crescere facit in elephantes, et hos sub muscarum specie repraesentat”, CP 266; Vall., 221. Vö. „Elephantum ex musca facis.” ERASMUS, *Adagia*, I 9, 69.

127 „sum tamen aliquid, sed quid?”, CP 365; Vall., 300. Vö. René DESCARTES, *Meditationes de prima philosophia*, Meditatio II. *De natura mentis humanae*. Quod ipsa sit notior quam corpus, 22–23: „Manet positio, nihilominus tamen ego aliquid sum. [...] Sed quid igitur sum? Res cogitans; quid est hoc?”

128 CP 265; Vall., 220–221. Vö. „Gutta cavat lapidem, non vi, sed saepe cadendo.” GARIOPONTUS, *Ad totius corporis aegritudines remedium libri V* (Basileae: 1531), 1, 17; „Assidua stilla saxum excavat.” ERASMUS, *Adagia*, III 3, 3; OVIDIUS, *Ars amatoria*, I, 475 sq.; GALÉNOSZ, *Temp.*, 3, 84 I.

129 „mihi [...] peccatorum maximo”, CP 19; Vall., 22.

130 „ante te, Domine, cinis et vermis peccatorum maximus”, CP 148; Vall., 119.

131 „omnibus se ingerit amor proprius, [...] inest corpori, inest animae nostrae”, CP 267; Vall., 222.

132 „o foelix culpa, quae tantum ac talem meruit habere redemptorem”, CP 367; Vall., 302. Exsultet: „O felix culpa quae talem et tantum meruit habere redemptorem.” Vö. AUGUSTINUS, *Enchiridion*, VIII; AQUINÓI SZENT Tamás, *Summa Theologica*, III, 1,3, ad 3.

133 „inter omnes hos falsarum propositionum et praevaricationum actus, falsos dolores, praevaluit misericordia tua super iustitiam tuam”, CP 25; Vall., 27.

végtelen jóság”.¹³⁴ Az ismétlődő szavak, mondatrészek alapul szolgálnak tartalmi kapcsolatok kifejezéséhez.

Az idézett példák aláhúzzák a *Confessio* erős érzelmi karakterét, és nyilvánvalóvá teszik az apologetikus szándékot. A bűn retorikája, mely fontos részét alkotja az elhite-tés retorikájának, nagymértékben segítette Rákóczit abban, hogy feldolgozza életének rendkívüli eseményeit, döntő fordulatát, és értelmet adjon a fájdalmas tapasztalatoknak. A bűn, a bűnbánat és az önvád fokozott retorizálásának, aszketikus eltúlzásának elsődleges célja az, hogy életét és tevékenységét engesztelő áldozatként ábrázolja, melyet népe felszabadítása érdekében hozott. Egy másik fontos cél az önigazolás: az, hogy meggyőzően érveljen hivatásának teljesítése mellett az olvasó előtt.

Források, minták, párhuzamok

Teológiai ismereteiről Rákóczi ellentmondásos képet rajzol. Egyrészt tudatlanságát, az isteni inspiráció szerepét hangsúlyozza topikusan,¹³⁵ másrészt utal Augustinus *Confessiones*ének és más vallási könyvek olvasására. Megint másutt teológusok véleményére hivatkozik, illetőleg kabbalisták és asztrológusok könyveinek olvasását említi.¹³⁶

Rákóczi bűn-konceptiójának forrásai között első helyen áll Augustinus *Confessionese* és a teológiai augusztinizmus negatív antropológiája.¹³⁷ A bűn fogalma mindkettőjük számára fontos hermeneutikai eszköz az emberi lét és a saját „én” megértéséhez.¹³⁸ Mindketten állandó feszültséget tételeznek a saját bűnösség szükségyszerűsége és az isteni kegyelem segítsége között. A bűn-képzet egyik fő forrása Rákóczinál az, hogy felismerte az ellentmondást saját korábbi cselekedetei és léte, illetőleg Isten feltételezett elvárásai között. A *confessio* fogalmát mindketten „hitvallás”-ként és „dicsőítés”-ként értelmezik, egyben Istenhez visszatérő mozgásnak és „áldozat”-nak tartják.¹³⁹ A *confessio* az istendicsőítés eszköze; a műnek, mint áldozatnak a célja kibékülni és egyesülni Istennel.

A háromszoros bűn (*concupiscentia, curiositas, superbia*) augustinusi koncepciója¹⁴⁰ módosított formában megvan Rákóczinál is. A gögöt, a lélek felfuvalkodottságát mindketten a legnagyobb bűnnek tartják; az érzékiségben való elmerülést mindketten a

134 „simulat se poenitere in poenitentibus, orare cum devotis, corpus macerare, eremos colere, jejunare, mundum contemnere, contradictiones pati, cruces bajulare, proximum amare, te, o infinita bonitas, diligere”, CP 196; Vall., 161.

135 „te dictante haec me scripsisse, qui ignarus ea nunquam didici.” CP 81; Vall., 72.

136 „tunc curiosorum librorum lectioni, cabalistarum figmentis, astrologorum praedictionibus” CP 122; Vall., 97. Vö. Wilhelm SCHMIDT-BIGGEMANN, *Politische Theologie der Gegenauflklärung: De Maistre, Saint-Martin, Kleuker, Baader* (Berlin etc.: Gruyter, 2004).

137 Patricius V. STUHLMANN, *Confessiones S. Augustini, Nicolai Bethlen et Francisci Rákóczy* (Budapest: Buschmann F., 1897); BRISITS Frigyes, *Szent Ágoston és Rákóczi Ferencz Vallomásai* (Pécs: Dunántúl R. T. Könyvnyomdája, 1914).

138 Vö. POWERS, *The Concept...*, 34–42.

139 Joseph RATZINGER, „Originalität und Überlieferung in Augustinus’ Begriff der confessio”, *Revue des Études Augustiniennes* 3 (1957): 375–392.

140 Vö. MIETHE, *Augustinian Bibliography*, 206–207.

megtérés egyik fő akadályának tekintik. Mindkét műben megjelenik a rejtett bűnöktől való félelem gondolata.¹⁴¹ További közös motívum a bűnök miatti gyakori sírás, a sírás imádság közben és a könnyek adománya.¹⁴² A *Confessiones* belső szerkezetét, mely lényegében a bűnbeesés és megváltás bibliai elbeszélésmintáját követi,¹⁴³ Rákóczi az Ádám bukásáról és Krisztus születéséről írt, két hosszabb elmélkedésben jeleníti meg. A kegyelemtan, a szabad akarat és az eredendő bűn vonatkozásában további összevetés szükséges Augustinus *Soliloquia*, *De gratia et libero arbitrio* és *De diversis quaestionibus ad Simplicianum* című munkáival.

A második referenciális keret a bűn-fogalom értelmezése és irodalmiasítása a janzenista és a janzenista inspirációt követő szerzőknél. Rákóczi tematizálja ugyan az eredendő bűn Jansenius által radikalizált formáját és a kegyelem kizárólagos szerepének hangsúlyozását az üdvözülésben, s érinti az értelem és az akarat megromlásának eszméjét, de visszariad az egyértelmű állásfoglalástól e kérdésekben. Az ezzel kapcsolatos elképzeléseket a janzenista traktátus- és meditációs irodalom tanulmányozása révén ismerte meg közelebbről Grosbois-ban, s ilyen típusú könyveket magával vitt Törökországba is. A rodostói könyvtár nem egyértelműen azonosított kötetei között négy, részben janzenista ösztönzést mutató munka foglalkozott a bűn, a bűnbánat és a penitencia témájával.¹⁴⁴ A Rákóczi által ugyancsak Grosbois-ban megismert Pierre Nicole¹⁴⁵ önálló traktátusokat szentelt a bűn, a konkupiszcencia, az önszeretet és az önmegismerés problémáinak, melyekben kisebb hangsúlyeltolódások és mérsékeltebb állásfoglalások is megfigyelhetők Augustinus felfogásához viszonyítva.¹⁴⁶ Az embert Nicole is alapvetően bűnösnek nyilvánítja; a legsúlyosabb bűn nála az önszeretet. A port-royali augusztinizmus karteziánus változatát képviselő Nicole részletesen foglalkozik a bűn és kegyelem, az eredendő bűn és szabad akarat, a képmutatás és bűn viszonyával. Élesen elítéli a világi szórakozásokat, mint bűnre vezető alkalmakat. A janzenista hatású emlékiratok, önéletrajzok és vallomások egy részében ugyancsak fontos szerepet játszik a bűnös „én” ostromozása, a magány dicsérete és a megtérés részletes ábrázolása.¹⁴⁷ Az emlékezést gyakran itt is a bűnvallás beszédhelyzetének imitációja indítja el.

141 Augustinus, *Confessiones*, X, XXXVII, 60.

142 Augustinus, *Confessiones*, IV, V, 10; VII, XXI, 27. Vö. Friedrich BILLICHSICH, „Vom »Schuldbewußtsein« und »Sündengefühl« in den Konfessionen des hl. Augustinus”, *Theologie und Glaube* 24 (1932): 629–634, 633; József BALOGH, „Unbekanntes in Augustins Konfessionen: Amor Amoris Dei. Deo plenus. Imber Lacrimarum”, *Didaskaleion* (1926): 5–21.

143 Leo C. FERRARI, „The Pear-Theft in Augustine’s Confessions”, *Revue des Études Augustiniennes* 16 (1970), 233–241.

144 Éva KNAPP et Gábor TÜSKÉS, „La bibliothèque de Rodostó (Tekirdağ, Turquie) du prince François II Rákóczi: Nouvel essai de reconstitution”, *Wolfenbütteler Notizen zur Buchgeschichte* 39, 2 (2015): 185–208, Nr. 18, 82, 94, 104.

145 ZOLNAI Béla, „A janzenista Rákóczi”, *Széphalom* 1 (1927): 177–181, 266–288, 269–271.

146 Béatrice Guion, *Pierre Nicole moraliste* (Paris: H. Champion, 2002); „Pierre Nicole (1625–1695)”, *Chroniques de Port-Royal* n° 45 (1996): 7–349.

147 Constance CAGNAT-DEBOEUF, „Port-Royal et l’autobiographie”, *Cahiers de l’Association Internationale des Etudes Françaises* n° 49 (1997): 223–242; Pascale MENGOTTI-THOUVENIN, „Port-Royal, laboratoire de Mémoires”, *Chroniques de Port-Royal* n° 48 (1999): 15–55; TÜSKÉS Gábor, „A janzenizmus kutatásának néhány kérdéséhez”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 119 (2015): 161–180, 176–179.

Egy harmadik vonatkozási pont a bűn-tematika hangsúlyos jelenléte a magyar irodalomban a 16. századtól a 18. század elejéig. Ide tartoznak mindenekeelőtt a bűnbánati zsoltárok fordításai,¹⁴⁸ egy vagy több bűn ostorozása¹⁴⁹ és a vezeklő versek,¹⁵⁰ de prédikációk és vitairatok is gyakran foglalkoznak a témával. A fő bűnököt önálló versciklusban dolgozták fel a 17. század első felében.¹⁵¹ A bűnök és büntetések sémáját számos műfajban alkalmazták, és felekezeti szempontból értelmezték. Ez a modell hosszú életűnek bizonyult, melyet a magyar nép kollektív bűnösségének és bűnbánatának eszméje, valamint az idegen uralom mint Isten büntetése elképzelés alapozott meg.¹⁵² A kollektív bűnösség, a bűnbánat, a patriotizmus és az ország – Isten büntetése nyomán bekövetkezett – romlásának eszméi szorosan összekapcsolódtak egymással, s az irodalom és a történelemfelfogás egyik alapkérdésévé váltak. Ezeket az eszméket Rákóczi bizonyosan ismerte, és felhasználta a *Confessió*ban. A magyarok bűnösségének elképzelését a 16–17. századi német szerzők egy része is terjesztette, s gyakran ezt nevezték meg a török elleni harc kudarcának egyik fő okaként.¹⁵³

A bűn és bűnbánat témája sűrűn előfordul Rákóczi más, a száműzetésben írt műveiben is. A *Mémoires* ajánlásában kiemeli: a legnagyobb része annak, amit itt bemutat, a bűnös vágy (cupidité) műve, s bűne mindig szeme előtt lebeg.¹⁵⁴ Ostorozza magát, mivel tettei nagy részét a hiúság, a gőg és a világ szelleme ösztönözték. Elismeri elbizakodottságát, és késznek mondja magát a bűnbánatra. Latin és francia nyelvű aspirációi közül, melyek kézirata összekapcsolódik a *Confessio* kéziratával, tíz a hét fő bűnnel foglalkozik, és azokkal a kísértésekkel, melyek három érzékszervből indulnak ki.¹⁵⁵ Az önszeretet fogalma itt is megtalálható. A Teremtés és a Kivonulás könyvéhez írt meditációkban, valamint az 1723-as év elmélkedéseiben többször és részletesen foglalkozik a bűn témájával.¹⁵⁶

148 Így pl. Szegedi Gergelytől.

149 Így pl. Szkhárosi Horváth András: *Az fösvénysegről; Az Istennek irgalmasságáról*.

150 Így pl. Zrínyi Miklós: *Feszületre*.

151 Így pl. Madách Gáspár: *Superbia; Auaritia; Inuidia*; [Henyélés]; [Harag]; [Mértéktelenség].

152 ÓZE Sándor, „Bűneiért bünteti Isten a magyar népet”: *Egy bibliai párhuzam vizsgálata a XVI. századi nyomtatott egyházi irodalom alapján* (Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum, 1991); BITSKEY István, „A nemzetsors toposzai a kora újkori magyar irodalomban”, in BITSKEY István, *Mars és Pallas között: Múltszemlélet és sorsértelmezés a régi magyarországi irodalomban* (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 2006), 37–60, 44–45, 50–51.

153 IMRE Mihály, *Utak Herborn és Nápoly között: Tanulmányok a 16–18. századi protestantizmus irodalmáról* (Debrecen: Tisztántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények, 2015), 367.

154 *Mémoires du prince François II Rákóczi sur la guerre de Hongrie depuis 1703 jusqu'à sa fin*, Avec une postface et des commentaires de Béla KÖPECZI, texte établi et appareil critique par Ilona Kovács (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1978), 11–15.

155 *Aspirationes principis Francisci II. Rákóczi / Aspirations du prince François II Rákóczi*, Texte latin établi et annoté par Balázs DÉRI, texte français établi et annoté par Ilona Kovács, avec des commentaires de Lajos HOPP (Budapest: Akadémiai Kiadó – Balassi Kiadó, 1994), 17–21, 94–99.

156 *Meditationes principis Francisci II. Rákóczi / Méditations du prince François II Rákóczi*, Texte latin établi et annoté par Balázs DÉRI, texte français établi et annoté par Ilona Kovács, avec une étude et des résumés de Gábor TÜSKÉS (Budapest: Balassi, 1997), 12–182, 526–743, 402–521.

A *Confessio peccatoris* külön fejezetet alkot a bűn és bűnbánat-téma önéletrajzi feldolgozása és a kora újkori Augustinus-recepció történetében. A bűn-diskurzus vizsgálata önmagában csak részben adhat számot a mű összetettségéről. A *Confessióban* Rákóczi egyfelől kísérletet tesz arra, hogy eligazodjon egymástól nagyon különböző politikai, műfaji, retorikai, teológiai, spirituális és más hagyományok között, s valamiképpen összeegyeztesse azokat. A munka jelzi, hogy a szerző identitása válságban van, keresi önmagát, és megoldás után kutat egy különleges egzisztenciális és történelmi helyzetben. Másfelől azzal, hogy Rákóczi megváltoztatja a hangsúlyokat egy élmény előadásában, csínytevéseket vagy jelentéktelen ügyeket bűnné nagyít fel, illetőleg morálisan kétes, netán szégyenletes tetteket felismerhetetlenné stilizál retorikai eszközökkel, közvetve relativizálja az objektív erkölcsről és a világ értelmes normatív rendjéről vallott hagyományos elképzelést. A *Confessio* szubjektív hitelességében nincs okunk kételkedni, de az önvád objektív őszinteségét és valóságát, s ezzel az önéletrajz irodalmiasításának mértékét érintő kérdéseket ma még nem tudjuk pontosan megválaszolni.

KNAPP ÉVA

II. Rákóczi Ferenc *Aspirationes/Aspirations* című művének irodalmi mintáihoz

Az 1994-ben megjelent kritikai kiadás¹ óta *II. Rákóczi Ferenc fohászai* címen ismert imádsággyűjteményre 1858-ban figyelt fel a kutatás.² A kéthasábosan, latin–francia nyelven lejegyzett kézirat 1876-ban jelent meg először nyomtatásban *Principis Francisci Rákóczi Confessiones et Aspirationes [...]* címen.³ Ismeretes, hogy az *Aspirationes/Aspirations* kézírata közös kötetben hagyományozódott az ezt megelőző latin nyelvű *Confessio peccatoris* és az ezt követő francia nyelvű *Réflexions* kéziratával. A három mű egybekötésének időpontja ismeretlen. Valószínű, hogy a Rákóczi rendelkezésének megfelelően Törökországból a grosbois-i kamalduli szerzetesekhez eljuttatott kéziratokat Grosboisban kötötték egybe, és ugyanitt látták el folyamatos foliószámozással.⁴

Az imádságok első kiadását közel százhusz év után követte az újabb teljes szövegű megjelenés a háromnyelvű kritikai kiadásban. A két időpont között, 1903-ban látott napvilágot az *Aspirationes* latin szövegéből készült első magyar fordítás Domján Elektől a *Confessio peccatoris* magyar fordításával együtt,⁵ majd ezt követte 1946-ban Várdai Béla tudományos szempontokat nem érvényesítő, részben szabad, részleges magyar fordítása.⁶ Az *Aspirationes/Aspirations* vizsgálata egyidősnek tekinthető az

* A szerző az ELTE Egyetemi Könyvtár tudományos tanácsadója.

- 1 *II. Rákóczi Ferenc fohászai – Aspirationes principis Francisci II. Rákóczi – Aspirations du prince François II Rákóczi*, latin szöveg. gond. és jegyz. DÉRI Balázs, francia szöveg. gond. és jegyz. KOVÁCS Ilona, tárgyi jegyz. HOPP Lajos, ford. CSÓKA Gáspár és DÉRI Balázs, Archivum Rákócizantium III. osztály: Írók, Rákóczi Ferenc művei IV (Budapest: Akadémiai Kiadó – Balassi Kiadó, 1994).
- 2 A kézirat őrzési helye: Paris, Bibliothèque Nationale de France [továbbiakban = BnF], Fonds français Mss. lat. 13 628, e kéziratkötetben a 673–904. oldalakon található. A kézitról készülő másolatról Grisza Ágost 1872. január 15-én kelt levelében tájékoztatta a Magyar Tudományos Akadémiát. Vö. még: Bernard LE CALLOC'H, „Grisza Ágost II. Rákóczi Ferenc műveinek megtalálóját”, Bernard LE CALLOC'H, *Rákóczi és a franciák: Le mémoire de Rákóczi en France: un patrimoine franco-hongrois*, 135–137 ([Vác: Váci Városvédők és Városszépítőik Egyesülete, 2008).
- 3 Principis Francisci II. RÁKÓCZI *Confessiones et Aspirationes principis christiani*, ed. Commissio Fontium Historiae Patriae Academiae Scientiarum Hungaricae (Budapest: MTA, 1876), 381–589.
- 4 Kovács Ilona, „A fohászok szövegahagyománya”, in *II. Rákóczi Ferenc fohászai*, 338–349 (1. jegyzet), 338–339.
- 5 *II. Rákóczi Ferenc önéletrajza*, a latin eredetiből ford. DOMJÁN Elek (Miskolc: Szelényi, 1903); vö. KÖPECZI Béla, *A bujdosó Rákóczi* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1991), 514, 1. jegyzet.
- 6 Várdai áhitati célzattal készített fordítása a harmadik, *aspiratio contemplativa* résszel kezdődik, az eredeti 32 helyett 30 fejezetben, majd a függelékben kivonatossan közöl 14 „egyéb”-nek nevezett fohászt. A fordító azzal indokolta a részleges fordítást, hogy „az eredetinek vannak szinte ismétlődő helyei, melyek inkább ütik, mint emelik az egész fajsúlyát”. *II. Rákóczi Ferenc elmékedései és fohászai a latin és francia szövegekből*, ford. VÁRDAI Béla (Budapest: Szent István Társulat, 1946), 7.

első szövegkiadással, melyet Grisza Ágost párizsi, „következetlenül modernizált, sok hibával teli”⁷ másolatából ellenőrizetlenül adtak ki. A megjelentetéshez Thaly Kálmán készített rövid latin nyelvű bevezetőt, mely a kézirat sorsával, megtalálásával és első bemutatásával foglalkozik.⁸ Az imádsággyűjtemény irodalomtörténeti megközelítésére időközben többen vállalkoztak, eredményeiket nem ismételtem meg, mivel ezeket a kritikai kiadás tanulmányírói, Hopp Lajos, Kovács Ilona és Déri Balázs összegezték és továbbgondolták.

Ugyanakkor – mivel a kritikai kiadás megjelenése óta nem foglalkoztak a művel – az újabb vizsgálat előtt fontos kiemelni néhány alapvető megfigyelést. Az imádság műfaj kedvelése és művelése közel állt Rákóczihoz. Hopp Lajos Rákóczi fejedelemsége kezdetétől nyomon követte az imádságíró Rákóczira vonatkozó adatok egy részét.⁹ A *Confessio peccatoris*ban Rákóczi leírta, hogy amikor Clagny várában lakott, imádságokat fogalmazott/állított össze („compositio”),¹⁰ jóllehet ezek mibenlétét nem részletezte.

A párhuzamos latin–francia kétnyelvű szöveg tekintetében egyetértés alakult ki arról, hogy a mű alapnyelve a latin, s a francia szöveg a latin célnyelvhez igazított, nem pontos fordítása.¹¹ Zolnai Béla nyomán Köpeczi Béla és Hopp Lajos a kéziratot a három rész cím ellenére egyaránt két részes műként kezelte, így a második rész (*Aspirationes occasione belli*) és a Troyes-ban őrzött francia szövegváltozat részletes vizsgálata elmaradt.¹² Zolnai és Rogács Ferenc Rákóczi irodalmi mintájaként Giovanni Bona (1609–1674) ciszterci szerzetes, kardinális *Via compendii ad Deum* és *De sacrificio missae* című munkáira irányították a figyelmet, s szerkezeti párhuzamokat mutattak ki.¹³ Az összeállítás harmadik, *Aspirationes contemplativae ante et post sacram communionem* című részét illetően – mindenekelőtt erőteljesen alanyinak ítélt vonatkozása miatt – Rogácsra hivatkozva az a felfogás alakult ki, hogy ennek anyagát Rákóczi „lényegében önmagából merítette”, és egy éven belül készíthette úgy, hogy a „formába öntés egy évre gondolt ideje nem zárja ki a folytatás igényét”.¹⁴ Rogács ezzel párhuzamosan megkérdőjelezte Rákóczi teológiai ismereteinek mélységét és lelki élete „tengelyeként” a misztika helyett az aszketikát jelölte meg.¹⁵ A kutatás a rodostói könyvtárjegyzék segítségével megkísérelt azonosítani további lehetséges forrásokat is, és igyekezett pontosítani a

7 Kovács, „A fohászok szövegagyománya” (4. jegyzet), 339.

8 Principis Francisci II. RÁKÓCZI *Confessiones*... (3. jegyzet), III–VIII.

9 HOPP Lajos, „II. Rákóczi Ferenc fohászai”, in *II. Rákóczi Ferenc fohászai*..., 313–337 (1. jegyzet), itt: 316–321.

10 „In Clagniensis arce me ultra solitum continens orationum compositioni et lecturis vacabam, Sacrae Scripturae, jam enim tum mundanas fabulas et ad irretiendam juventutem confictas romanicas legere cessaveram, commoditate praeterea domesticae capellae usus tremendomissae sacrificio dietim assistere coeperam et a compluribus annis sub praetextu conservandae sanitatis carni esu neglectum quadragesimale jejunium rite tenere me resolvi.” Principis Francisci II. RÁKÓCZI *Confessiones*... (3. jegyzet), 232. Az adatra Tüskés Gábor hívta fel a figyelmemet.

11 Kovács, „A fohászok szövegagyománya” (4. jegyzet), 338.

12 A két rész: alkalmazhoz kötött imádságok és kontemplatív elmélkedések. KÖPECZI, *A bujdósó Rákóczi* (5. jegyzet), 515; HOPP, „II. Rákóczi Ferenc fohászai” (9. jegyzet), 319.

13 ROGÁCS Ferenc, „II. Rákóczi Ferenc áldozási imái”, *Theologia* 2 (1935): 344–354.

14 HOPP, „II. Rákóczi Ferenc fohászai” (9. jegyzet), 326.

15 ROGÁCS, „II. Rákóczi Ferenc áldozási imái” (13. jegyzet), 348.

mű helyét Rákóczi életművében. A további szerzők, így például Szent Ágoston, Avilai Szent Teréz, Kempis Tamás, Bossuet¹⁶ és munkáik bevonása a vizsgálatba minden esetben csupán feltételezésen alapult; nem követte sem szerkezeti, sem szövegösszevetés,¹⁷ elsősorban arra hivatkozva, hogy „[...] nehéz volna Rákóczi grosbois-i olvasmányait a rodostói könyvekre korlátozni”.¹⁸

Az *Aspirationes/Aspirations* megoldatlan kérdések sorát hozta felszínre. Egyaránt ismeretlen, hogy az imádságok pontosan mikor, hol és kinek íródtak, s az összeállítás befejezett műnek tekinthető-e. Ezekkel a kérdésekkel – egyetértve Kovács Ilonával – források hiányában egyelőre nehéz foglalkozni.¹⁹ Mivel az imádsággyűjteménynek nincs összefoglaló címe és/vagy keretszövege, a jelenleg ismert legteljesebb kéziratban több üres oldal található, s az utolsó fejezet a „befejezetlenség látszatát kelti”, valószínű, hogy Rákóczi folyamatosan dolgozott a szövegen. A kézirat leírásának idején ennyi lehetett/volt a korántsem lezárt mű. Befejezetlenségre utal – a továbbiakban részletezendő észrevételek előtt – az is, hogy közös cím helyett az egyes részeknek van címe. Kovács felvetette azt is, hogy a három önálló művet tartalmazó kéziratkötegben a részek sorrendje esetleges lehet.²⁰ Vele együtt úgy vélem, hogy a művek bekötésének sorrendje formális, azok nyelvét követi, a latin nyelvű *Confessio peccatoris* után a latin–francia *Aspirationes/Aspirations*, majd harmadikként a francia *Réflexions* következik.

Jelen vizsgálat alapja a kritikai kiadás latin szövege. Kiindulópontja az imádság-elméleten belül az aspiratio-forma irodalomelmélete, melyet szerkezeti és tartalmi megközelítés követ, majd szövegösszevetések keretében igyekszem bemutatni Rákóczi lehetséges irodalmi mintáinak és forrásainak körét. Végül az új források figyelembevételével kísérletet teszek Rákóczi munkamódszerének körülhatárolására, a mintákat újra modellező szerzői szándék rétegeinek áttekintésére és a szövegek lehetséges funkcióinak meghatározására.

Az aspiratio elméletéhez

Köpeczi Béla 1991-ben tette fel a kérdést, hogy Rákóczi vajon miért használta az „imádság (prière)” helyett az aspiratio kifejezést. A megválaszolatlanul hagyott felvetéshez Köpeczi – Várdaira utalva – formai sajátosságként társította az imádságok töredékes jellegét, nem lezárt gondolatmenetét.²¹ Néhány év múlva a kritikai kiadásban Hopp Lajos aspiratio-műfajról írt, melyet azonosított a „magános fohász”-szal, s tartalmát a „belső monológ fejedelmi használatra” kifejezéssel írta körül. Az „áldozási fohászok”-at (aspiratio contemplativa) részletesebb indoklás nélkül ettől eltérő „műfaji árnyalatúnak” tartotta, melyek alkalmasak „személyes vallásos érzelmek” kifejezésére. Az

16 Vö. például ZOLNAI Béla, *II. Rákóczi Ferenc* (Budapest: Franklin-Társulat, 1942), 130–131, 179–180.

17 A szövegösszevetés egyaránt elmaradt a kritikai kiadás kísérőtanulmányaiban és szövegapparátusában.

18 HOPP, „II. Rákóczi Ferenc fohásza” (9. jegyzet), 324.

19 KOVÁCS, „A fohászok szövegagyománya” (4. jegyzet), 340–341.

20 Uo., 338, 340–342.

21 KÖPECZI, *A bujdosó Rákóczi* (5. jegyzet), 514–517.

aspiratiót a korábbi „áhitás” helyett – indoklás nélkül – „fohász”-ként fordította magyarra.²² Déri Balázs szerint ez az „érzelmeiben gazdagabb műfaj” követeli meg a műben gyakori megszólításokat, s emiatt szerkezete „szakadozottabb”.²³

Véleményem szerint az *Aspirationes* egyik szembevetendő irodalmi jellegzetessége a retorizáltság. A szövegegységek átgondoltak, a felhasznált kifejezések összecsiszoltak. Érzékelhető, hogy a miniatűr imádságokat ismert, valószínűleg tanult és begyakorolt, azonos szabályok mentén fogalmazták meg, majd ezt követően szerkesztették össze. A kutatásban az imádságelmélet ismeretének hiánya vezetett a leegyszerűsítéshez, hogy az aspiratio szinonimájaként vélekedtek az imádságról (Köpeczi) és az aspiratiót önálló műfajként kezelték (Hopp, Déri). Az aspiratio azonban nem tekinthető külön műfajnak; a korántsem egységes imádság műfajon belül helyezhető el olyan szövegtípusként, amely egyaránt leírható formai és tartalmi jellemzőkkel.²⁴

Az *aspiratio* Rákóczi által használt kora újkori variánsa a 15. század második feléig követhető vissza. A fennmaradt kéziratok²⁵ és ősnymtatványok²⁶ tanúsága szerint ekkor állítottak össze egy *Manuale beati Augustini* című kompendiumot, mely kizárólag címében és hagyományrétegeiben tart kapcsolatot Szent Ágostonnal. A kötetben található különböző munkákban egyaránt az „anima devota aspirat ad Deum”, éppúgy, mint életműve sok részében Szent Ágoston – majd évszázadok múltán e minták nyomán Rákóczi is – tette. A 16. századi *Manuale beati Augustini*-kiadásoknak több szövegváltozata létezik. Viszonylag sok példányban maradt fenn és több kiadásból ismert például a *Manuale beati Augustini de aspiratione hominis ad Deum* című munka, melyben Canterbury Szent Anzelm *Soliloquium iubileum*, *Stimulus amoris* és *Super resolutione pusillanimitatis conscientiae dubitantis an missam celebrare expediat aut non* és Szent Bonaventura *De praeparatione ad missam* című műveit szerkesztették kötetbe.²⁷ Ez a kompendium-típus és változatos utóélete egyaránt teremtett kora újkori irodalmi formát, mintát és egyfajta meditációs technikát.²⁸ Utóbbi révén a legfőbb cél az emberi lélek Istenre fogékony állapotba emelése volt. Ismeretes, hogy aspirációival Rákóczi is erre törekedett.

Az *aspiratio* mint áhítatirodalmi forma már Giovanni Bona vonatkozó irodalomelméleti összegzése és oktató példatárának (*Via compendii ad Deum*, Róma: 1657) megjelelése előtt közkedvelté vált Európa-szerte. A folyamatot – a már felsorolt munkák mel-

22 HOPP, „II. Rákóczi Ferenc fohásza” (9. jegyzet), 319.

23 DÉRI BALÁZS, „Az *Aspirationes* latinsága”, in *II. Rákóczi Ferenc fohásza*, 350–353 (1. jegyzet), itt: 350.

24 VÖ. KNAPP ÉVA, „Az imádság retorikájának kora újkori történetéhez”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 123 (2019): 3–32. (Lásd például a Simon Verepaeus által felsorolt imádságtípusokat, 134–135. jegyzet.)

25 Így például *Manuale Augustini* (Italia, 1462), Ms., The Morgan Library and Museum, M.154.

26 Így például [*Manuale*] *Beati Augustini de salute sive aspiratione animae ad Deum* (Tarvisii: Gerardus de Lisa, 1471); *Manuale [Augustini] de aspiratione animae ad Deum* (Leiden: Heynricus Heynrici, 1483–1484); *Manuale beati Augustini de aspiratione animae ad Deum* (Aalst: Dirk Martens, 1487).

27 Így például Köln: M. de Werdena, 1506, 1507, 1516; Köln: P. Buscius, 1531.

28 Megemlítem még Giovanni Goviano Pontano (1428/1429–1503) *De aspiratione liber* (Neapel: 1481) című filozófiai munkáját, mely Pontano műveinek Sannazaro és Pietro Summonte által összeszerkesztett gyűjteményes kiadásának élén 1518/1519-ben jelent meg (Venetia: Aldus et Socerus), s ezt további 16. századi kiadások is követték, így Basel: 1538, 1566.

lett – további nyomtatványok is ösztönözték. Így például Johannes Justus Landsberg (1490–1539) karthauzi szerzetes munkáiból²⁹ állították össze az *Aspirationes flammigeras per hebdomadam non incongrue recitanda ante Sacram Communionem* (Ingolstadt: G. Haenlin, 1630) című kiadványt. Landsberg közkedvelt spirituális műveiből több opera omnia-kiadás készült. Közülük az egyik első kötetében³⁰ a *Speculum christianae perfectionis* című „sztármű” után, az *Alloquiorum liber II*-ben a canones vitae között (canon XX.) olvasható a lanyha (lagymatag, erőtlen – tepidus) léleknek szánt útmutató: „Tu vero [...] omni tempore cor tuum amorosa conversione ad Deum habeas elevatum [...] suspirans et clamans indefinenter per [...] aliquas orationes breves et aspirationes flammigeras hoc modo: O Deus meus, o vita animae meae, o totum desiderium et gaudium meae, [...]” (539). Azaz a gyakran elmondott vagy csupán lélekben átgondolt, kimondatlanul maradt rövid imádságok, aspirációk – a fentiekben idézett megszólítások használatával – segíthetnek felrázni az erőtlen, szenvedő és beteg lelkeket. Műve tanúságaként Rákóczi hasonló meggondolásból művelte ezt az áhítati formát.

A 16–17. század fordulója neves szerzőinek műveiből is készültek hasonló kompendiumok. Ilyen például a Diego Alvarez de Paz (1560–1620) műveiből összeállított *Mensis eucharisticus, hoc est praeparationes, aspirationes et gratiarum actiones [...]*, melyet Saverio Lercari (1675–1757) állított össze. Ennek a kiadványnak jelenleg nem ismert 1735 előtti kiadása,³¹ azért említem mégis, mert megnevezi az aspirációval rokon további áhítati formákat, így a *praeparatiót* és a *gratiarum actiót*, melyek szintén megtalálhatók Rákóczi életművében. A közkedvelt francia jezsuita szerző, Antoine de Balinghem (1571–1630) szintén művelte az aspiratio-formát. A *Pia mentis in Deum libratio per breves orationes et ardentis ad eum aspirationes* című munkán³² kívül összeállított egy kompendiumot, melyben a Bibliából kiemelt részletekből eredeztethető szentenciákat, exemplumokat és – többek között – aspirációkat gyűjtött egybe, és látott el magyarázattal. E munka egyik kiadásának költségeit Szelephényi György fizette.³³ Balinghemen kívül egy kevésbé ismert másik francia aspiratio-szerzőt is megemlítek, Jean Le Foullont, akinek tizenkettedrét formátumú munkáját (*Piae modulantis animae ad Supremum et Sanctos aspirationes, more canticorum ecclesiae*, Paris: M. Brunet, 1640) elvben szintén ismerhette Rákóczi. Itáliában a teatinus kongregáció a lelki megújulás, vallási és erkölcsi nemesedés érdekében javasolta aspirációs gyakorlatok végzését. Így például egyik tagjuk, Giovanni di Guevara e célt szem előtt tartva készítette az *I sospiri*

29 Landsberg egyik munkája kifejezetten a lélek Istenhez emelkedését szolgálta: *Pia nonnulla et devota exercitia intimae devotionis suavitate castam animam in Deum elevantia* (Coloniae: L. Alextorius, 1579).

30 Johannes Justus LANDSBERG, *Opuscula spiritualia*, Tomus I (Coloniae: H. Demen, 1693).

31 Általam ismert kiadások: Gerundae: 1762; Madrid: 1789. Rogács Ferenc szerint Rákóczi „áldozási imái”-t „beleillesztette abba a keretbe [...] amelyeket Alvarez de Paz és Le Gaudier elméleti aszketikus műveiből, nemkülönben Bona: De sacrificio missae c. könyvecskéjéből [...] tanult.” ROGÁCS, „II. Rákóczi Ferenc áldozási imái” (13. jegyzet), 347. Ez részben feltételezés; semmi nem utal arra, hogy Rákóczi ismerte volna Alvarez de Paz *Opera spiritualia* (Lyon: 1608, 1611; Mainz: 1614) című, három részes munkáját.

32 Antverpia: M. Nutius, 1624.

33 Antonius de BALINGHEM, *Scriptura Sacra in locos communes [...] tomis duobus proposita, in quorum I. Pro quavis materia Sententiae, II. Exempla, Orationes etiam et Aspirationes [...]* (Coloniae: Friessem, 1659).

et respiri dell' anima [...] (Nápoly: Mascardi, 1633) című kötetet, benne – többek között – különféle témájú aspirációkkal. A példaként választott néhány kiadvány mutatja, hogy a kora újkorban az aspiratio Giovanni Bona említett kézikönyve, a *Via compendii ad Deum* előtt is az imádság egyik kedvelt formája volt. Arról sem szabad megfeledkezni, hogy egykorúan nemcsak prózai, hanem verses aspirációk is készültek, így például a barokk udvari költészethez tartozó egyik ódában Maciej Kazimierz Sarbiewski *Ad caelestem adspirat patriam*.³⁴

Bona³⁵ több művében közölt különféle alkalmakra szánt válogatott és kedvelt nyelvi kifejezésekből összeállított aspiratiókat, a forma elméletét azonban a *Via compendii ad Deum*-ban fogalmazta meg. Egyik meghatározása szerint: „Sunt autem Aspirationes brevissimae quaedam Orationes, sive mente sola, sive mente simul ac ore conceptae, atque prolatae, quibus debet fidelis anima in quoquo loco et tempore assuescere, et frequenter incumbere, cor suum et voluntatem ad Deum erigens die ac nocte, domi et foris, sedens et ambulans, in quovis negotio, in quavis actione, et occupatione”.³⁶ Bona egy másik aspiratio körülhatárolása során a kifejezés szó szerinti értelméből indult ki: „Vocantur Aspirationes, quia illis aspiramus ad Deum, et per eas aspirat Deus conatibus nostris: dum vero ad Deum aspiramus, nil nisi Deum spiramus; et per easdem fervor charitatis, non minus quam vita corporis aëris aspiratione, sustinetur”.³⁷ Szerinte az aspirationes „dicuntur orationes iaculatoriae, quia inter iaculorum et sagittarum velocissime transeuntium in cor divinum tanquam in scopum iaciuntur, ut ab eo dona coelestia obtineamus. Affectus denique appellantur, quia sunt affectiones cordis, et desideria, ac proposita voluntatis [...]”.³⁸ Mindezek tekintélyi megerősítésére a különféle művekben az aspiratio-formát is használó szerzőket sorol fel, így elsőként Szent Ágostont, Johannes Cassianust, Aranyszájú Szent Jánost és másokat. Legfőbb tekintélyként Jézus Krisztust idézi, aki az Olajfák hegyén („Pater, si possibile est, transeat a me calix iste”), majd keresztre feszítve („Pater, dimitte illis, quia nesciunt quid faciunt”) fordult egy-egy aspirációval az Atyához. Ugyanitt további bibliai és egyéb példákat sorol fel az aspiratio gyakorlati bemutatására.³⁹

34 Maciej Kazimierz SARBIIEWSKI, *Lyricorum libri IV* (Antverpiae: B. Moretus, 1632), (Lyric. lib. I. Od. XIX) 37–38.

35 Giovanni Bona művei Magyarországon is széles körben kedveltek voltak. Vö. KNAPP Éva, *Pietás és irodalom: Irodalomkínálat és művelődési program a barokk kori társulati kiadványokban*, Historia litteraria 9 (Budapest: Universitas Könyvkiadó, 2001), 64–65, 69, 147. Egy másik, aspiratiókat is tartalmazó munkájának, a Kempis Tamás *Imitatio Christijé*hez hasonlítható *Manuductio ad coelum*-nak két magyar fordítása is készült (katolikus fordítás Tarnóczy Istvántól, *Menyben vezető kalauz*, Nagyszombat: 1675, és a *Manuductio* német fordításából magyarított református fordítás Huszti Istvántól, *Az égre kézen fogva vezető kalauz*, Debrecen, 1705). A Tarnóczy-féle fordítással legutóbb Kónya Franciska foglalkozott, anélkül, hogy a mű hatástörténetét megvizsgálta volna. KÓNYA Franciska, *Tarnóczy István és a kora újkori meditációs irodalom* (Kolozsvár: Egyetemi Műhely Kiadó, 2015), 70–88.

36 Giovanni BONA, *Via compendii ad Deum* (Romae: Typis Ang. Bernabo a Verme, 1657), 34–35.

37 Uo., 36.

38 Uo.

39 Uo., 37–42.

Bona a misztikusok aspirációs gyakorlataira utalva⁴⁰ bemutatja az aspiratio legfőbb célját, a lélek megtisztítását („animam purificare”) és helyes elrendezését („disponere”), hogy alkalmassá válhasson az elmélkedésre és az egyesülésre Istennel („aptamque reddere ad contemplationem, et unionem cum Deo” 56. p.). Külön fejezetet szentel az aspiratio ajánlott forrásainak, első helyen említve a bibliát, a szentatyák írásait és a kegyes írókat, külön kiemelve és ajánlva Szent Ágostont, valamint más szerzők e célra alkalmas műveit.⁴¹ A kortárs szerzők közül nyomatékosan felhívja a figyelmet Massuccira (1570–1636), akinek művéből szemelgetésre ajánlja az aspirációk anyagát: „Thomas Massutius triplicem librum descripsit, unde materia Aspirationum desumi potest.”⁴²

Bona aspiratio-tana ezután a Rákóczi által az *Aspirationes/Aspirations* harmadik részében külön címmé emelt igényesebb formával, az *aspiratio contemplativa* bemutatásával folytatódik.⁴³ Hangsúlyt helyez annak leírására, miként lehet kapcsolatot teremteni az aspiratio és a contemplatio között, s milyen közöttük az átmenet („transitus ab Aspirationibus ad contemplationem”).⁴⁴ Bemutatja, hogy az aspirációs elmélkedés állapotában miként lehet akár egy teljes éven át imádkozni, s melyek azok a témák, melyekről rendszeresen ily módon lehet gondolkodni. Bona itt is bemutatja azokat a szerzőket, akiknek a művei alkalmasak az aspiratio contemplativa gyakorlati elsajátítására (85–109), majd ezt követi a bőséges példatár.

A *Via compendii ad Deum* gyakran megjelent kiadásai mellett Bona más műveiben is megjelentek aspiratio-példatárak, és ezek hiánytalanul átkerültek az opera omnia-kiadásokba. Bona aspirációinak folyamatos népszerűségét jelzi, hogy mindössze kilenc évvel a halála után Theodorus Mensinck (Dirk Mensingh, 1635–1694) *Divinum profluvium orationum et aspirationum* címen kompendiumot jelentetett meg műveiből (Coloniae: Eyck, 1683), melynek újabb kiadásai ismertek 1685-ből és 1686-ból (Köln).

A *Via compendii ad Deum* első megjelenése idején és azt követően más szerzőktől is jelentek meg olyan, aspiratiókat tartalmazó munkák, amelyek feltehetően Rákóczi figyelmét sem kerülték el. Ilyen mindenekelőtt Nádasi János *Annus votivus sive aspirationes votivae* (Viennae: J. J. Kürner, 1658), Leopold Mancini *Manuale missae ac mortis, id est piaae aspirationes audientibus missam [...]* (Monachi: Wagner, 1659) című munkája és a Párizsban 1661-ben (F. Muguet) megjelent *Idea piarum animi affectionum*

40 „Sententia haec est omnium Mysticorum post orationem vocalem et meditationem poni aspirationes, tanquam modum orandi perfectiorem, per quem sit transitus ad orationem internam, et divinitus infusam.” Uo., 52.

41 „Fontes copiosissimi [...] praesertim confessiones S. Augustini, et eiusdem soliloquia, Manuale et Meditationes; opera item S. Laurentij Justiniani, Dionysij Cartusiani, Joannis Lanspergij, Thomae a Kempis, et Ludovici Blosij [...]” Uo., 61–62.

42 Uo., 62; Tommaso MASSUCCI, *De coelesti conversatione per internam orationem et exercitia spiritus libri VIII* (Romae: B. Zanetti haered., 1622).

43 BONA, *Via compendii ad Deum* (36. jegyzet), 71–84.

44 „[...] mediante aspirationum activitate, inferioris hominis capacitate, et elevata ad Deum mente motibus anagogicis, affectuque succenso, spiritus rationalis a vinculis passionum, et fallacijs seculi expeditus ad coelestia perlustranda lumen internum dirigit, et ad statum transit altissimae, ac divinae contemplationis.” Uo., 72.

[...] *Ad orationes matutinam* [...] *Ad sanctum missae sacrificium* [...] *Ad aspirationes diurnas* [...] *Ad orationem vespertinam* [...] című összeállítás.⁴⁵ A felsorolt gyűjtemények közül több kizárólag aspirációkat tartalmaz, éppúgy, mint Rákóczi műve.

A vizsgálat e pontján összegezve elmondható, hogy az aspiratio némileg szűkebb, intimebb forma, mint a fohász (*suspiratio*, *suspirium*, *gemitus*, *invocatio*). Az aspiratio „kétszemélyes”, zárt, nagyon rövid imádság, Giovanni Bona kifejezésével „*oratio brevissima*”, érzelmekben gazdag emberi törekvés és igyekezet, vágy és áhítozás az istenihez (Isten, Szűz Mária, szentek). Az ember és Isten közötti közvetlen kapcsolatot célzó irodalmi formában az átélt belső lelki fűtöttség és sűrítettség tette lehetővé a kitűzött cél elérését, az Istenhez való felemelkedést (*elevatio*). Könyvbeli megjelenése alapvetően kétféle: az aspirációkból álló önálló, viszonylag kevés számú munka mellett gyakran használt, úgynevezett beépített, szövegélénkítő forma a „vallomásos” művekben (*soliloquium*, *confessio*). Így jelenik meg például Szent Ágoston Rákóczi által kedvelt munkáiban is. Az aspiratio és az annak alapján tovább alakított aspiratio contemplativa alapvető sajátosságából, a rövidségből ered, hogy minden aspiratio önálló retorikai egység. E formai (és egyben tartalmi) tulajdonságból vonható le a következtetés, hogy Rákóczi valószínűleg tudatosan nem zárta le az aspirációkból „felépített” művét, nem készített keretszöveget hozzá, és nem látta el főcímmel. Az összeszerkesztett aspirációk együttesét mintegy „nyitva hagyta”, és újabb szövegekkel bővíthetőnek tartotta. Nyilvánvaló lehetett számára, hogy az így létrejött munka ebben az állapotban is teljes, egész. A három részcímmel három, tartalmilag elkülönített egységre bontott *Aspirationes/Aspirations* semmiképpen sem két komponensből áll, hanem – az eddigi vélekedésekkel ellentétben (Köpeczi, Hopp) – háromrészes mű, főcím nélkül.⁴⁶

A kutatás „felrótta” Rákóczinak a munka töredékes jellegét, lezáratlan gondolatmenetét (Köpeczi), szakadozottságát (Déri). Ez azonban kizárólag akkor lenne igaz, ha az *Aspirationes/Aspirations* olyan jellegű egész mű lenne, mint például a *Confessio peccatoris*. Itt azonban a legkisebb formai egység (az „egész”) az egy-egy aspiratio, s ezek önmagukban egyáltalán nem töredezettek, gondolatmenetük zárt, stílusosan pedig követik a formára vonatkozó előírásokat.

Rákóczi aspiratióinak első két részében – a retorikai elvárásnak megfelelően – a szövegek megszólítással és/vagy hódolással kezdődnek, majd kéréssel, vágyakozó áhítozással, kijelentéssel folytatódnak és zárulnak. Az aspirációkból, melyek határát és terjedelmét a fennmaradt kézirat elrendezése pontosan követi, az azonos témájú, egymással rokon szövegeket – összeszerkesztés után – Rákóczi alcímmel látta el (például „*surgens ex lecto*”), majd három nagyobb, újabb címmel ellátott szekvenciába sorolta (például „*Aspirationes principis christiani*” vagy „*Aspirationes occasione belli*”). A harmadik részben minden szöveg – átlépve a rövid forma határát – elmélkedő aspiráció, követve Bona erre vonatkozó oktatását. Közös jellemzőjük, hogy itt a szövegek hosz-

45 Néhány további példa: *Breves aspirationes* [...] (Pragae: 1676); Christoph WEISS, *Aspirationes sacrae sodalis Mariani* (Viennae: L. Voigt, 1676); Augustin GRIENINGER, *Parochus florilegus* [...] *Aspirationes ad Deum* (Augustae: Vindel., 1692).

46 Lehetséges, hogy Rákóczi a műnek nem szánt főcímet, mert azt a választott forma teljes mértékben összetartotta.

szabbak, nyelvileg összetettebbek, stílusosan kifinomultabbak az előzőeknél. Választott témájuk közös: a katolikus vallási élet egyik jelentős, visszatérő eseménye, a szentáldozás, az ezt megelőző lelkiismeretvizsgálattal és az azt követő hálaadással együtt. A harminckét fejezetre (caput) osztott aspiratio contemplativa-együttes pontosan követi az egyházi év rendjét, de nem egy teljes éven át. Ebben az erőteljesen liturgiára hangolt részben az aspirációk többsége fejezetenként két fő – áldozás előtti és utáni – szakaszból áll. A lezáratlanság és a nyitottság e harmadik részre is jellemző.

Mindennek ismeretében érdemes pontosítani a korábbi kutatás egyik fontos, Bona műveire mint előzményekre vonatkozó megállapítását. Bona kompendiuma(i) ugyanis többet jelentettek Rákóczinak, mint lehetséges irodalmi mintát. A *Via compendii ad Deum* egyrészt *bevezetés* az imádság-műfaj egy olyan rövid, kevésbé időigényes formájába, mely a világi ember számára is lehetővé teszi az idő Istennel történő folyamatos eltöltését, és így Szent Pál tanácsának beteljesítését („szüntelen imádkozzatok” 1Thess 5,17). Másrészt *tankönyv* az aspiratio készítésének elsajátításához, végül *példatár* a begyakorláshoz. Rákóczi választása azért eshetett e műre, mert az előírások nehézség nélkül követhetők, módszeresek és gyorsan megtanulhatók voltak. Ismereteim szerint ebben a témában más, ehhez hasonlíthatóan módszeres és átgondolt kézikönyv nem állhatott rendelkezésére.

Mindezek után kérdés, miként lehet, és egyáltalán lehet-e irodalmi előzményeket, mintákat keresni egy olyan imádságforma esetében, mely jobbára már korábban is használt nyelvi egységek mozaikszerű összeillesztésével jön létre; főleg kompendiumokban található meg, azaz különféle szerzőktől és művekből származó részletekből, többé-kevésbé rögzült elemekből (például bibliai szentenciákból és szólásokból), a liturgiából, a szentatyák műveiből és lelki könyvekből építkeznek? Ismeretes, hogy az eredetiség – a teológiai kifogástalan megfogalmazással ellentétben – nem elvárás az imádság műfajban. Így például a 16–18. században a transzformációs technikákkal készülő imádságokhoz a legkülönbébb műveket felhasználták.⁴⁷ Ha ebben az értelemben közelítünk az aspirációhoz, úgy tűnik fel, lehetséges irodalmi mintákra gondolni.

Az *aspiratio* többféle forrásból építkező imádságforma. Theodor Mensinck például úgy válogatta össze az orációkat és az aspirációkat Bona műveiből szerkesztett kompendiumában, hogy a fő forrás a Biblia legyen, és a szövegek melletti lapszélen folyamatosan feltüntette a bibliai hivatkozásokat.⁴⁸ Bernardino Rosignoli (1547–1613), akinek egyik újonnan azonosított munkája a rodostói könyvtár része volt,⁴⁹ „aspiratio

47 Például Martin von Cochem a misztikus látomásirodalmat használta fel forrásként a *Preces Gertrudianae/ Gertrudenbuch* összefoglaló címen ismert imádságoskönyvéhez. Vö. KNAPP Éva, *Martin von Cochem Magyarországon*, Első rész, *Mennyei követek, Len kötelecske, Az két atyafi szent szüzek Gertrudis és Mechtildis imádságos könyve* (Zebegény: Borda Antikvárium, 2014), 22–31.

48 Theodor MENSINCK, *Divinum profluvium orationum et aspirationum, ex operibus Ioannis Bona [...] Dies Nocturnique Temporis horas* (Coloniae: J. W. Friessem, 1685).

49 Bernardino ROSIGNOLI, *De actionibus virtutis [...]* (Venetiis: 1593; Lugduni: 1604; Coloniae: 1614; Moguntiae: 1645). KNAPP Éva és TÜSKÉS Gábor, „II. Rákóczi Ferenc rodostói könyvtárának új rekonstrukciós kísérlete”, in *A felvilágosodás előzményei Erdélyben és Magyarországon (1650–1750)*, szerk. BALÁZS Mihály, BARTÓK István, 227–247 (Szeged: SZTE, 2016), 239, nr. 63.

interná”-ról, Istenhez szóló belső, bizalmas odafordulásról ír, melynek az általa ajánlott elsődleges forrása a Szentírás és a szentatyák művei.⁵⁰ Rodostóban rendelkezésre állt Antoine Le Gaudier *De natura et statibus perfectionis* (Paris, 1643) című, posztumusz megjelent munkája is, mely szerint az aspiratio lehetőséget kínál arra, hogy az imádkozó saját akaratát Isten akaratához igazítsa (conformitas), amennyiben például Jézus szavait, „non mea, sed tua voluntas fiat” aspirációként vagy aspirációk nyelvi elemeként ismételteti (296). Ugyanő a „fructus orationis” keretében szintén értekezik a lehetőség szerint folyamatosan gyakorolt aspiratióról, mellyel el lehet jutni „unio cum Deo” (328). Le Gaudier műve egy másik részében (Caput XII. Quod sit cuiusque Christiani et religiosi officium circa quod Examen fieri debet) arra int, hogy sokkal nagyobb az ember esélye a lelki tökéletesedésre, ha reményét folyamatosan mondott vagy elgondolt, esetleg átértett aspirációkba helyezi (353). Utolsó példaként említem Giovanni Bona *Rerum Liturgicarum Libri I* című munkájának megjegyzését (*Opera Omnia*, Antverpiae, Verdussen, 1694, 223), mely szerint az Istenhez intézett művészi aspirációknak forrásai lehetnek a zsoltárok, s szorgalmazta ennek a körülménynek a figyelembevételét. Ezek a Mensinck, Rosignoli, Le Gaudier és Bona műveiből választott nézetek rámutatnak arra, hogy az elsődleges irodalmi minták (például az aspirációkba szó szerint, de hivatkozás nélkül átvett szövegek vagy szövegrészletek) mellett úgynevezett másodlagos irodalmi mintákat közvetítenek mindazok a művek, melyekben szó esik az aspiratio hasznáról, funkciójáról vagy konkrét forrásairól, és biztosan vagy feltételezhetően megfordultak Rákóczi kezében. A továbbiakban e kettősséget figyelembe véve vizsgálom az *Aspirationes/Aspirations* három részének szerkezeti és tartalmi sajátosságait és szövegpárhuzamait.

Aspirationes Principis Christiani – Egy keresztény fejedelem fohászai

Az *Aspirationes/Aspirations* első része (a BnF kézirat 673–704. oldalain) az imádságos-könyvekből a nap megszenteléseként ismert,⁵¹ alcímekkel ellátott összeállítás, melyhez hozzátartozik a naponkénti lelkiismeretvizsgálat.⁵² Logikája követi a katolikus keresztényektől elvárt mindennapi életvitel imádsággal összekapcsolt eseményeit, melyeket Rákóczi önmagára vonatkoztatva – a rész címnek megfelelően – kibővített fejedelmi állapota/életmódja valós vagy elképzelt vonatkozásaival. Ez az oka annak, hogy a Rákóczi-aspirációk szerkezete hasonló, mint például a Bona műveiben példatárakba rendezett aspiráció-szövegeké. Rogács észrevétele szerint a *Via compendii ad Deum* besorolása, gondolatmenete, egyes fohászok és némely szövegrészletek is fellelhetők Rákóczinál, s a szerzői önállóság fejedelem-voltának hangsúlyozásában és az ebből faka-

50 ROSIGNOLI, *De actionibus virtutis* (47. jegyzet), (Venetiis: 1593), 65.

51 Erre a körülményre Hopp Lajos a kritikai kiadás tárgyi jegyzeteiben hívta fel a figyelmet. Véleménye szerint a nap megszentelésén kívül eső másik része az udvari élet kísértéseiről, a kísértő alkalmakról szól. HOPP Lajos, „Tárgyi jegyzetek”, in II. *Rákóczi Ferenc fohászai*, 355–376 (1. jegyzet), itt: 357.

52 Vö. pl. *Officium Divinum, kalauz a keresztény katolikus magán és nyilvános isteni szolgálatra* (Budapest: Szent István Társulat, 1893), 1–134.

dó érzelmekben nyilvánul meg.⁵³ Rákóczi aspirációi azonban nem egyszerűen általa kiválasztott szövegek egyénivé tett változatai. Több forrás ismeretében dolgozott, és e komponensek egy részét valószínűleg nem „forrás”-ként kezelte, mert azok már korábban beépültek gondolkodásába, mint például a szinte közhelyszerű bibliai részletek vagy a liturgikus- és imádság-szövegek elemei.

Bona életművének több kötete foglalkozik az aspirációval. A *Via compendii ad Deumon* kívül a *Manuductio ad coelum*, a *De sacrificio missae*, a *De discretione spirituum liber unus*, a *Rerum liturgicarum libri duo*, a *Horologium Asceticum* és a *De Divina Psalmodia* címűek egyaránt tartalmazznak rövidebb-hosszabb elméleti megállapításokat – elsősorban az usus-használat témakörben – és gyakorlati példákat. Ezeket a munkákat kivétel nélkül megvizsgáltam.

Átérve a konkrét szerkezeti hasonlóságokra Bona és Rákóczi munkái között, a *Via compendii ad Deum* „pro quotidianis” aspiráció-példatárában (*Diarium, et sylvula Aspirationum pro omni actione diei, et pro qualibet occasione*, caput XIX)⁵⁴ az egymás után következő címek közül az alábbiak feleltethetők meg Rákóczi címeivel: „[...] Mane cum surgis; Dum indueris; Cum manus abluis; [...] Ante Divinum officium; Post officium; [...] Ante mensam, et dum reficeris; Post mensam; Ante quodlibet opus;”⁵⁵ „[...] In dolore et quacunque tribulatione; [...] In omni tentatione ; [...] In transitu ante Ecclesiam, et in eius ingressu; [...] Cum aridus est; Cum loquendum; [...] Ante somnum”. Ez a példatár elsősorban papi használatra készült, ezért szerepel például a fenti sorozatban néhány gyónás hallgatásakor („Cum audis confessiones”, 274) mondandó aspiráció is. Az utóbbi körülményt figyelembe véve Rákóczi módszeresen átalakította, és így asszimilálta a mintául szolgáló szövegeket.

A *Manuductio ad coelum* harmadik, *De purgatione a peccatis* című fejezete után következnek a főbűnöktől való megszabadulásra vonatkozó tanácsok. Ez nem aspiráció-példatár, hanem oktató, tanácsadó szöveg, ugyanakkor nehézség nélkül lehet aspirációkat formálni belőlük. Közülük egy sem található meg Bona előző művében. A témák jelentős része jelen van Rákóczinál is, jóllehet sorrendjük némileg eltérő: De Gula (cap. IV.); De luxuria (cap. V.); De avaritia (cap. VI.); De ira (cap. VII.); De invidia et acedia (cap. VIII.); De superbia, Ambitione et inani Gloria [...] Dignitatum vanitas [...] (cap. IX.). E sorozatot követik az érzékek kísértésére és szabályozására (önuralom) vonatkozó fejezetek – éppúgy, mint Rákóczinál, de itt is némileg eltérő rendben: De totius corporis sensuumque exteriorum moderatione (cap. X.);⁵⁶ De custodia linguae (cap. XI.); De sensibus internis (cap. XII.); [...] varia doloris antidota (cap. XV.)

A harmadik Bona-mű, melyet Rákóczi felhasználhatott, a *Horologium Asceticum*.⁵⁷ Ez a munka az alcím szerint „exercitia sacra”, s a tematikus fejezetekben paragrafusokkal elkülönítve aspiratio-példatárak is találhatók. Így az első fejezet (*De initio diei*) 5. §-a (*Aspirationes pro initio diei*) egy öltözködés közbeni szöveggel („Dum indueris”)

53 ROGÁCS, „II. Rákóczi Ferenc áldozási imái” (13. jegyzet), 346–347.

54 BONA, *Via compendii ad Deum* (36. jegyzet), 247–282.

55 Ez utóbbi szó szerint ismétlődik Rákóczinál, II. Rákóczi Ferenc fohásza (1. jegyzet), 15.

56 Itt: visus, auditus, odoratus, Giovanni BONA, *Manuductio ad coelum* (Bruxellis: F. Foppens, 1672), 68–71.

57 Giovanni BONA, *Horologium asceticum* (Coloniae: J. W. Friessem, 1686).

kezdődik, mely párhuzamba állítható Rákóczi *Inter lavandum et induendum* címen összefoglalt hat aspirációja közül a 4–6-tal.⁵⁸ A *Horologium* második fejezete a nap közben történő eseményekkel foglalkozik, itt a 12. §-ban találhatók a vonatkozó aspirációk (*Aspirationes pro quotidianis exercitationibus*, 98–100). Az ötödik, *Miscella 3 diversarum exercitationum* című fejezet több része szintén szerkezeti párhuzamba állítható Rákóczi aspirációinak első részével, így a *Modus orandi in ingressu Templi* (§ IV, 160–161),⁵⁹ az *Exercitium in ariditate* (§ VII, 229–230)⁶⁰ és a *Fasciculus Aspirationum, et aliquot brevium orationum* (§ XI, 247–252) címűek.

Az irodalmi minták tartalmi összefüggésének és Rákóczi transzformációs technikáinak bemutatásához érdemes elkülöníteni az alapvető szövegkomponenseket, hogy jobban bemutathatókká váljanak az egyénivé tett minták, stílusvariációk. A kritikai kiadás apparátusából nyilvánvaló, hogy Rákóczi „princeps christianus”-aspirációinak egyik alapvető forrása a biblia, kiegészítve a különféle liturgikus- és imádságirodalmi szövegekkel. A kiválasztott szövegrészek, rögzült nyelvi elemek egyaránt származhatnak elsődleges forrásból, ugyanakkor nem zárható ki az sem, hogy mások által létrehozott vagy használt szövegek vagy kompendiumok közvetítették az idézeteket. Az irodalmi minták e körének használata több okból is biztonságos kiindulópontot jelentett Rákóczinak. Segítségükkel teológiailag nem kifogásolható, irodalmi szempontból vonzó, szimbolikus értelmet hordozó, képekben, metaforákban gazdag szövegek jöhettek létre, esetenként emelkedett, zsoltáros hangvétellel. Ismeretes, hogy a kora újkorban kedvelt imádságkészítési technika volt a kiválasztott bibliai, liturgikus szövegrészek transzformációja (*preces biblicae*).⁶¹ Ezt a szövegalkotási módot Rákóczi jezsuita tanulmányi éveiben tananyagként sajátíthatta el és gyakorolhatta be. Ismerete különösen akkor szembeötlő, ha az aspirációban egynél több – általában kettő – bibliai forrású vagy forrásvidékű részlet található és/vagy kapcsolódik össze. E szövegrészeket táblázatban tekintetem át.⁶²

58 BONA, *Manuductio ad coelum* (56. jegyzet), 29–33; II. Rákóczi Ferenc *fohásai* (1. jegyzet), 12.

59 „In ingressu in ecclesiam”, II. Rákóczi Ferenc *fohásai* (1. jegyzet), 13.

60 „In ariditate”, uo., 21–22.

61 Vö. KNAPP Éva, „Esterházy (I.) Pál imádságai”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 119 (2015): 289–335.

62 A kritikai kiadásban fel nem ismert bibliai, liturgikus és imádságirodalmi utalásokat itt figyelmen kívül hagytam.

alcím	aspirációk darabszáma	bibliai, liturgikus- és imádság irodalmi részek darabszáma	átlagos arányszám
Surgens ex lecto	5	7	5/7 (71%)
Inter lavandum et induendum	6	4	6/4 (150%)
Ad aspectum confluxus aulicorum	3	1	3/1 (300%)
Ad aspectum throni	3	1	3/1 (300%)
In transitu ad ecclesiam	4	1	4/1 (400%)
In ingressu in ecclesiam	3	5	3/5 (60%)
In reditu ex ecclesia	3	4	3/4 (75%)
Ante consilium tenendum	4	6	4/6 (66%)
Consilio finito	3	1	3/1 (300%)
Ad prandium	3	3	3/3 (100%)
Finito prandio	2	1	2/1 (200%)
Ante quodlibet opus	3	1	3/1 (300%)
Inter venandum	3	4	3/4 (75%)
In actu publico et pompa	4	4	4/4 (100%)
Ante decubitum coram lecto	3	3	3/3 (100%)
In temptatione vanitas et superbiae	4	5	4/5 (80%)
In temptatione irae	3	4	3/4 (75%)
In temptatione invidiae	3	4	3/4 (75%)
In temptatione avaritiae	3	2	3/2 (150%)
In temptatione gulae	3	1	3/1 (300%)
In temptatione luxuriae	3	5	3/5 (60%)
In temptatione acediae	3	2	3/2 (150%)
In temptatione visus	3	0	3/0 (nincs)
In temptatione auditus	3	0	3/0 (nincs)
In temptatione odoratus	3	1	3/1 (300%)
Inter dolores corporis	6	1	6/1 (600%)
In ariditate	3	0	3/0 (nincs)
Inter conversandum	3	2	3/2 (150%)

Mindössze három alcímmel ellátott aspiráció-sorozatban (*In temptatione visus*, *In temptatione auditus*, *In ariditate*) nem található közvetlen bibliai, liturgikus vagy imádságirodalmi utalás. A táblázat szerint e források/irodalmi minták felhasználása összességében lassan csökkenő tendenciát mutat. Ennek oka nehezen magyarázható; lehetséges, hogy Rákóczi kifejezőkészsége, irodalmi gyakorlata magabiztosabbá vált a szövegek egybeszerkesztésekor.

Az arányszámok az aspiráció-csoportok e forrásegyüttestől való függetlenségét, a szövegek koherenciáját mutatják. Az arányszámok átlaga az *Aspirationes principis christiani* alcímekkel ellátott szövegegységeinek darabszáma (28) tekintetében 162%, az összes aspirációk darabszáma (95) vonatkozásában azonban ennél sokkal kevesebb, közel 48%. Eszerint Rákóczi – jóllehet kedvelte a teológiai biztonságot jelentő bibliai, liturgikus vagy imádságirodalmi utalásokat – ha tehetette (akár tudatosan, akár nem), másféle megoldásokat részesített előnyben.

Egy másik lehetséges megközelítési szempont a világi, fejedelmi állapot hangsúlyozásának mértéke. Ez a körülmény nem látszik kapcsolatban állni az aspirációk bibliai, liturgikus vagy imádságirodalmi utalásaival, ezért is megfelelő a vizsgálatra. Jóllehet, az aspirációs alkalmak jelentős része általában bárkire érvényesnek tűnik fel,⁶³ ez az arány jelentősen eltér az egyes szövegek tekintetében. Az összesen kilencvenöt aspirációból fejedelmi állapotú személyre vonatkozik hatvannégy (67%), míg bárki (egyházi vagy világi ember, rang nélkül) által elmondva érvényes lehet harmincegy (33%): azaz e rész tartalmát kétharmad részben Rákóczi személyi pozíciója, kiválasztottság-tudata és az általa hangsúlyozott keresztény fejedelem-tudat határozza meg. Rákóczi többszörösen hangsúlyozta, hogy kormányoz, uralkodik, rangja kiemeli őt a többiek közül (ő a nyáj Pásztor, mintegy „alter Christus”); ura és fölöttese az alávetetteknek; rangjának díszai vannak, ruhája bíbor és arany, hadvezéri sisakja és vértje van, és nem utolsó sorban társadalmi-politikai közszereplő. Összességében tehát a rész teljes szövege egy világban élő világi uralkodó szerzeménye, aki nem akar megválni pozíciójától, sem pedig lemondani kivételezett helyzetéről. A bibliai, liturgikus vagy imádságirodalmi utalások elsősorban önerősítő szerepet töltenek be, nem csupán „egyszerű”, teológiaiilag korrekt támaszok. Kiemelik és stílusosan hangsúlyozzák a korban közismert és kedvelt princeps christianus-jellegzetességeket.

Áttérve az aspirációk tartalmi forrásaira, összességében elmondható, hogy bár saját szövegkörnyezetükben alanyi vonatkozásúak – vagy annak tűnnek fel –, a szerző személyének ismerete nélkül, pusztán a szöveg alapján nem lehetne felismerni kilétét. Ez a kétirányú, ambivalens, egyben nagyon általános sajátosság az oka, hogy egy-egy aspirációnak több, egymástól eltérő forrása és mintája is lehet. Megfogalmazásukkor Rákóczi ezek bármelyikéből kiindulhatott. A szövegösszevetéseket ugyanakkor igyekeztem nem parttalanná tágítani, s az irodalomelméleti részben körülhatárolt aspiratio-irodalom körére korlátozni azokat.

Rákóczi megszólításként, egyben önmegerősítéseként többször használta a „da mihi”, „da mihi, Domine” kifejezést. Ez a *Surgens ex lecto*-részben (11:7)⁶⁴ egy bibliai hivatkozás része (Sap. 9, 4), később azonban többször visszatérő, kedvelt fordulat (*Aspirationes contemplativae* [...], 58:3; 61:1). Bona aspirációiban ugyancsak többször megtalálható.⁶⁵ Rákóczi irodalmi mintája ebben az esetben egyaránt lehetett a biblia, Bona valamelyik műve vagy az utóbbi hivatkozásaiban felsorolt munkák egyike, esetleg egy másik, ilyen szempontból eddig számba nem vett mű. De lehetséges az is, hogy

63 Az alcímeket áttekintve kizárólag uralkodói személyre vonatkozhat őt a huszonnyolcból (18%): *Ad aspectum confluxus aulicorum, Ad aspectum throni, Ante consilium tenendum, Consilio finito, In actu publico et pompa*.

64 A hivatkozás módja a továbbiakban: az *Aspirationes* latin szöveg kritikai kiadásának oldalszáma „-”-tal elválasztva a vonatkozó sor számától.

65 „Da mihi Domine sedium tuarum assistricem sapientiam, quae intellectum meum illuminat, et affectum meum inflammet ad cognoscendum, et amandum te in omnibus super omnia.” Giovanni BONA, *Horologium asceticum* (Paris: L. Billaine, 1676), 289; „Da mihi Domine sedium tuarum assistricem sapientiam, ut mecum sit, mecum laboret, ut sciam quid exceptum sit apud te omni tempore.” Uo., 117; BONA, *Via compendii ad Deum* (36. jegyzet), 263.

a felsoroltak egyike sem, mert irodalmi minta mellőzésével, közismert, rögzült elemként használta fel. Az aspiráció nyelvtani szerkezete „Da mihi [...], ut [...]” azonban egy Bonától származó szövegelméleti lehetőségét valószínűsíti („Da mihi Domine sedium tuarum assistricem sapientiam, ut mecum sit, mecum laboret, ut sciam quid exceptum sit apud te omni tempore”). Ebben az esetben két Bona-mű közül lehet választani,⁶⁶ így továbbra sem bizonyítható egyetlen irodalmi minta használata.⁶⁷

Rákóczi egy másik kedvelt megszólító formulája a „Domine, Jesu Christe, sapientia Patris” (14:1). Ezt az előbbinél választékosabb nyelvi formulát Bona a „da mihi” kifejezéssel együtt használta például a *Via compendii ad Deum* egyik aspirációjában („Jesu sapientia Patris, da mihi quaerere [...]).”⁶⁸ Rákóczi innen éppúgy meríthette, mint a zsolozsma egyik himnuszából („Patris sapientia, veritas divina”). Az idézett megszólító formulák – másokkal kiegészülve – a *Confessio* szövegében is gyakoriak.

Visszatérő gondolat Rákóczinál a megtisztulás (purificatio) vágya. Ezt kéri például egyik *Ante consilium tenendum* aspirációjában: „O Deus, Creator meus, [...] purifica in nobis spiritum nostrum [...] ne spiritus nequam sectemur suggestiones, sed Spiritus tui sequamur inspirationes!” (14:9–12). Ez a gondolat hasonló megfogalmazásban – a tökéletesség, perfectio elérésére hangolva, mely Rákóczi céljai között is szerepel – Bonánál így hangzik: „Me tibi resigno, creator meus, pure propter te ad omnia officia [...] statumque animae, et corporis, qui tibi placuerit.”⁶⁹ A gradus perfectionis Rákóczi által megfogalmazott vágyában – „[...] ut exsequar opus tuum in hac die in illo gradu perfectionis, quem desideras a me!” (11:5–6) – szintén egy Bona oratio-részlete visszhangzik,⁷⁰ és Rákóczi is úgy szeretné Krisztus példáját követni – „[...] da, ut in exemplis vitae tuae regere [...] (11:11–12) –, mint Bonánál olvasható.⁷¹ A conformitas, az összhang és egyesülés Istennel Bona nyomán⁷² merülhet fel Rákóczinál, mindjárt a harmadik aspirációban: „[...] cum me tibi conformare debeam ac velim!” (11:10), ugyanakkor érdemes tekintetbe venni a conformitas-eszme széles körű kora újkori elterjedését.

Az ariditasra (lelki szárazságra) panaszkodó Rákóczi minden valószínűség szerint Bona *Exercitium in ariditate* című tanácssorozatát követte,⁷³ amikor egymást követő as-

66 Vö. 65. jegyzet.

67 Megjegyzem, a „da mihi” fordulatot Bona különösen kedvelte, így pl. BONA, *Horologium asceticum* (65. jegyzet), 38, 52, 94, 110 (kétszer), 117, 166, 210, 243, 269, 277, 288, 289 (kétszer), minden esetben Istenre vonatkoztatva.

68 BONA, *Via compendii ad Deum* (36. jegyzet), 179.

69 Uo., 151.

70 „mei [...] gratiam concedens, ut [...] ad altissimum gradum perfectionis ascendam,” BONA, *Horologium asceticum* (65. jegyzet), 285.

71 „Exemplum Christi verbo, et ex exemplo docentis nos [...]” Uo., 89.

72 „Conforma me, suavissime Jesu, sanctissimae humanitati tuae, et da mihi liberam ad te introversionem” BONA, *Via compendii ad Deum* (36. jegyzet), 130.

73 „Cum tempore ad orationem destinato ita aridus es, ut meditari, et orare non possis, aliquid ex sequentibus exercitiis assumes [...]. Primo percurrere breviter praecepta Dei et Ecclesiae, et discute quomodo singula observaveris; tum veniam pete, et propone emendationem. Eodem modo discurre per septem vitia capitalia, sensus corporis, potentias animae et sui status, seu officii particulares obligationes.” BONA, *Horologium asceticum* (65. jegyzet), 267–268.

pirációkat készített a hét fő bűnről, az érzékekről, s ezeket az *In ariditate* címen egybefoglalt három aspiráció elé helyezte. Kérdés azonban, hogy a Bona – Rákóczi munkái tekintetében eddig teljesen figyelmen kívül hagyott – *Horologium* című munkájából származó fenti tanácsokhoz Rákóczi választott-e, és ha igen, milyen egyéb irodalmi ösztönzést, s azt vajon Bona egy másik munkájából merítette-e? Így például az avaritia-aspirációkat Rákóczi az „O radix cupiditatis [...]” felkiáltással kezdi. Ebben mintája lehetett Bona *Manuductiója*, ahol a VI., *De avaritia* című fejezetben épp ugyanez a Szent Pál leveléből származó részlet – Radix enim omnium malorum est cupiditas [...] (1Tim. 6, 10 – olvasható.⁷⁴ Ugyanitt Rákóczi ínségtől való félelmének (18:20–21) gondolatára szintén Bona idézett fejezetében találunk példát.⁷⁵ Az *In temptatione luxuriae* című rész aspirációinak kezdetén az „O ergastulum, o lutea habitatio animae meae [...]” (19:13) eszme szintén Bona *Manuductiója Luxuria* fejezetére (Caput V.) utal.⁷⁶ Az emberi élet pillanatnyiságának és benne a bujaság (luxuria) emlegetése – „Quam momentanae sunt, quibus illudi mihi, o pulvis, qui in pulverem reverteris;” (19:18) – föltehetően újabb átvétel Bonától („O miseri, quorum foedae, et momentanae voluptates tam luctuoso exitu terminatur!”).⁷⁷ Az érzékek általi kísértések közül a hallásról szóló egyik aspiráció – „Obscena [...] fac abesse ab auribus meis, Domine, et redde me surdum [...]” (20:23–24) – Bonánál is szereplő párhuzamos gondolatát idézem példaként: „Sepi itaque aures provida circumspectione, ne pro veritate mendacium [...] Claude susurris, claude nugis et rumoribus, claude otiosis narrationibus [...]”.⁷⁸

Az összevetés-sorozat igazolni látszik, hogy Bona munkái milyen erőteljesen alakították Rákóczi aspirációit, még ott is, ahol az eddigi kutatás erőteljes személyre és környezetre vonatkozó gondolkodást, aktuális gondokat vélt felfedezni, mint például az ínségnél.⁷⁹ Az utóbbi példa egyben felhívja a figyelmet az eddig számba nem vett lehetőségre, hogy Rákóczi nem párizsi vagy rodostói napi gondokat, hanem irodalmi mintákból származó szövegeket szőtt bele rövid imádságaiba. E hivatkozott munkák egyaránt jelentettek szerkezeti és gondolati ösztönzést, továbbá átfogó irodalmi mintát.⁸⁰

E rész lezárásaként az utolsó három, *Inter conversandum* címen összefoglalt aspiráció szintén Bona műveiből építkező részleteit emelem ki. A *Horologium* végén található az a helyes beszéd kegyelmét kérő aspiráció, melynek központi gondolatát, mely szerint az emberi szó az isteni beszéd visszhangja legyen,⁸¹ Rákóczi is kamatoztatta (22:10–11). A

74 BONA, *Manuductio ad coelum* (56. jegyzet), 35–36.

75 „Hic querendi cupiditate anxius, amittendi metu miserrimus, ad omnes fortunae injurias expositus, quo plus habet plus cupit.” Uo., 36.

76 „Huic autem limo infixus vix emergit.” Uo., 29.

77 Uo., 32.

78 Uo., 70.

79 Vö. Hopp Lajos szerint a „szegénységtől való félelem a bizonytalanná vált törökországi helyzetből fakadt”. HOPP, „Tárgyi jegyzetek”, 357.

80 A példák tovább szaporíthatók, így például a haragról, a testi fájdalmakról szóló aspirációk esetében vö. MENSINCK, *Divinum profluvium orationum...* (48. jegyzet), 240–241, 184–185.

81 „Pone Domine custodiam ori meo [...] ut non delinquam in lingua mea. Da mihi hanc gratiam, ut non loquar nisi quae necessaria sunt, et fac me purum, et incontaminatum ab omni detractatione, ab omni verbo inutili, et otioso.” BONA, *Horologium asceticum* (65. jegyzet), 289.

„da gratiam” kérésen (22:6) és az „otiosa et inutilis” beszéden (22:11) kívül Isten metaforikus megnevezése – „O lumen cordium” – Bona kedvelt kifejezései közé tartozik a *Via compendii ad Deum* című munkában, például az *Aspirationes ex nominibus Dei, ejusque attributis, et perfectionibus* XVI. fejezetben: „Lux beatissima Deus, et lumen cordium”.⁸²

A „princeps christianus” gondolatkör aspirációinak első számú irodalmi mintája tehát Giovanni Bona életműve. A felhasznált és a rodostói könyvtárban rendelkezésre álló munkák – *Via compendii ad Deum*, *Manuductio ad coelum*, *De sacrificio missae*, *De discretionem spirituum liber unus*, *Rerum liturgicarum libri duo*, *Horologium Asceticum*, *De Divina Psalmodia*⁸³ – részletei kiegészültek bibliai, liturgikus és imádságirodalmi szövegekkel.

Aspirationes occasione belli – Fohászok háború esetén

Az *Aspirationes/Aspirations* második részével (a BnF kézirat 705–716. oldalain) a kutatás eddig mindössze néhány futólagos megjegyzésben foglalkozott. A kritikai kiadás tárgyi jegyzetei⁸⁴ összefoglalják a Rákóczi-művekben fellelhető, háborúval, hadakozással kapcsolatos gondolatokat, s egyetértően idézik Márki Sándor véleményét, mely szerint Rákóczi „Tábori könyörgéseit hazájára gondolva írta”. A szűkre szabott jegyzetek összességükben tanácsalanságról tanúskodnak.

A háborús aspirációkat összevettem a Rákóczi által a szabadságharc idején írt vagy neki tulajdonított imádságokkal,⁸⁵ és megállapítottam, hogy nincs közöttük szerkezeti, tartalmi vagy motivikus kapcsolat. Vázlatosan áttekintettem továbbá a 16–17. századi egyházi irodalom hadakozással kapcsolatos műfajait. A 16. században a prédikáció és az imádság műfajon belül – elsősorban a török veszély révén – a háború és a hadakozás önálló témává vált Közép-Európában,⁸⁶ a jelenség virágkora a 17. századra tehető. Így például Georgius Bartholdus Pontanus a Braitenberg (1550–1616) prágai prépostkanonok negyven háborús prédikációjának gyűjteményes kötete *Armatura Dei* címen több kiadásban is megjelent (Moguntiae: 1608; Coloniae: 1625). Jacobus Merlo-Horstius (1597–1644) a *Paradisus animae Christianae* című, sok kiadásból ismert imádságoskönyvében *Psalterium Tempore Belli, et publica calamitatis usurpandum* címen közölt imádságsorozatot, melyet bibliai sorokból, a *Miatyánk* kéréseit alcímmé emelve szerkesztett össze.⁸⁷ David Gregor Corner (1585–1645)⁸⁸ *Magnum promptuarium catholicae devotionis [...] ex classicis authoribus sacris, singulari industria digestum* című, szintén közkedvelt⁸⁹ imádsággűjteményének

82 BONA, *Via compendii ad Deum* (36. jegyzet), 198.

83 KNAPP-TÜSKÉS, „II. Rákóczi Ferenc rodostói könyvtárának...” (49. jegyzet), 234, nr. 3–4–5.

84 HOPP, „Tárgyi jegyzetek” (51. jegyzet), 358–359.

85 VÖ. ESZE Tamás, „II. Rákóczi Ferenc imádságai”, *Református Egyház* 5, 12. sz. (1953): 6–9, 24.

86 Így például lásd Andreas GYGLER, *Gebet-Büchlein wider den Türcken [...] anfänglich A. 1566 [...] nachmals A. 1596 [...]*, vermehrt von Johann Michael DILHERRN (Nürnberg: Endtner, 1664); Balthasar MÜLLER [MYLIUS], *Türcken Gebet-Büchlein [...]* (Leipzig: 1596).

87 Jacobus MERLO-HORSTIUS, *Paradisus animae Christianae* (Coloniae: J. Kinchius, 1644), 52–58.

88 Franz Günter SIEVEKE, „Corner, David Gregor”, in *Killy Literaturlexikon*, Bd. 2, *Boa-Den*, Hg. Wilhelm KÜHLMANN (Berlin: de Gruyter, 2008), 485.

89 Hatodik kiadása 1645-ben jelent meg Bécsben. Az általam használt kiadás: Viennae: J. J. Kürner, 1672.

hatodik, *Asylum Afflictorum. Sive deprecationes malorum* részében a harmadik fejezetben tizenhat imádságot jelentetett meg, *Orationes tempore belli* gyűjtőcímen (531–542). E címadás szerkezete és értelme hasonló a Rákóczi által adott *Aspirationes occasione belli (Fohászok háború esetén)* címhez. A Corner-összeállítás mintájává vált az Esterházy Pál imádságoskönyvében (*Via lactea* [...], Viennae, 1681, 1707) közölt, *Orationes tempore Belli ex sacra Scriptura desumptae* résznek,⁹⁰ melyet Rákóczi ismerhetett.

Az alcímeket figyelembe véve, a háborús aspirációk felépítése a hadvezér szemzőgéből követi egy csata lehetséges eseményrendjét, a fővezér táborba érkezésétől a győzelemre álló helyzeten át a vesztes csatát követő menekülésig. Ez a cselekvéssor mintegy szimbolikusan összefoglalja a szabadságharc ismétlődő, csaták sorozatában megnyilvánuló történetét. Megszerkesztettségre és lezártaságra vall, hogy a címmel elkülönített alrészek – egy kivétellel – három-három aspirációból épülnek fel. A kivétel a győzelem reményének egyfajta csúcs- és holtpontja, amikor még nem dőlt el a csata végkimenetele; itt – ismétlődés miatt – az aspirációk száma négy. Táblázatba foglalva:

Sorszám	Cím	Aspirációk darabszáma
1	Ad aspectum castrorum / A tábor megpillantásakor	3
2	In motu castrorum / A tábor elindulásakor	3
3	In metatione castrorum / Táborveréskor	3
4	In instruenda acie / A csatarend felállításakor	3
5	In conspectu inimicorum / Az ellenség megpillantásakor	3
6	Ad sonitum classici / A harci trombita hangjára	3
7	Obtenta victoria / A győzelem birtokában ⁹¹	1+3
8	Ad aspectum cadaverum / A holttestek megpillantásakor	3
9	Proelio perduto, in fuga / A csata elvesztése után a menekülésben	3

Az összesen huszonnyolc aspiráció lehetőséget teremt egy csatában aktívan részt nem vevő, de végig jelen levő hadvezér szempontjából követni az eseményeket, aki a csatát szemlélve Istennel keres kapcsolatot. Rákóczi e sorozatban újra „modellezi” egykori hadvezérségét, miközben rövid imádságok segítségével megjelenít egy képzeletbeli csatát. A vesztesként történő meneküléshez kapcsolódó, utolsó aspirációban megerősíti vezérlő fejedelmi esküjét („Obtuli me tibi, Domine, pro salute populi mei. En, tibi hoc sacrificium reitro [...]” 26:22–23), mintegy ezzel igazolva magát.⁹²

90 Paulus ESTERHÁZY, *Via lactea ad caelum ducens* [...] (Viennae: A. F. Voigtin, 1707), 52–69. A Cornernél megjelent tizenhat szövegből öt Esterházyánál is megtalálható, egy további pedig azonos témában kicserélődött. Utóbbi: Corner *Oratio populi Dei in Bethulia* helyett Esterházy a Judit könyvéből származó (Jud. 9) *Oratio Judith*ot közölte. A jelenség hátteréhez vö. Knapp Éva, „Judit képit én viseltem”: Kora újkori színház- és drámatörténeti tanulmányok, Irodalomtörténeti füzetek 162 (Budapest: Argumentum Kiadó, 2007), 40–67.

91 A latin kifejezés értelme az, hogy a csata még nem dőlt el, a hadsereg birtokolja/birtokolni látszik a győzelmet.

92 „Én Fejedelem Rakoczi Ferencz, úgy mint a’ Haza Szabadságáért confoederált Magyar Ország Statusi és Rendeinek választott Vezérlő Fejedelme Esküszöm az élő Istenre [...] Hogy [...] Hazánk Szabadságának

E rész aspirációinak irodalmi előzményeit keresve figyeltem fel a Rákóczi által az első részben alkalmazott mozaiktechnika és szöveg-transzformációk továbbfejlesztésére, melynek eredményeként nem hiányzanak a „rejtett”, illetve „rejtőzködő” utalások sem az imádságokból. Így például az *Obtenta victoria* rész harmadik aspirációjában a „Da gloriam nominare tuo” (25:27) egy átszerkesztett zsoltárrészlet⁹³ („Non nobis Domine, non nobis, sed nominare tuo da gloriam” Ps. 113b, 1). Ugyanakkor nem csupán maga a zsoltár tekinthető közvetlen irodalmi mintának: az idézett teljes zsoltársor egyben a templomos lovagrend hivatalos jelmondata, melyet Rákóczi e funkcióban is ismerhetett. A transzformált szöveg egy hadi aspiráció részlete, így eldönthetetlen, hogy Rákóczi a szöveg „melyik” funkciójából – zsoltár, jelmondat – merített ösztönzést.

Egy másik példa az *In conspectu inimicorum* című rész harmadik aspirációjának utolsó kifejezése: „da vires ad perficiendum” (25:5), melyhez a kritikai kiadás nem fűzött észrevételt. A kifejezés értelmezhető például gyakran használt nyelvi fordulatként,⁹⁴ de az adott kontextusban a csata győzedelmes befejezésének vágyaként is. Ugyanakkor a kifejezés mögött ott áll a katolikus egyházon belül a hatalom (potestas)⁹⁵ és a szabad akarat (liberum arbitrium, szabad választás) kérdéséről a 17. században kiélesedett vita. A teljes mondat a következő: „Da spiritum ad discernendum, da cor ad exsequendum, da vires ad perficiendum”. Azaz a befejezéshez szükséges erő (hatalom) kívánságát megelőzi a megkülönböztetés (döntés, megítélés), a jó választás vágya és az erre támaszkodó cselekvés képzelete, s csak ezt követi a cselekvőt hatalmába kerítő végrehajtás. Az aspiráció szerint Rákóczi mindezt Istentől várja, az ő akaratától teszi függővé, az ő döntését követve kíván cselekedni. A szövegkörnyezettel együtt a gondolatsor rejtve ugyan, de magában foglalja az utalást az akaratszabadság jansenista értelmezésére.⁹⁶

A hadi aspirációk olyan szövegek, melyek minták szem előtt tartásával készültek. Az önálló nyelvi egységek jelentős részét Rákóczi valahonnan merítette, majd a kiválasztott részletet felhasználta új szövegek megkomponálásához, saját mondanivalójának kifejezésére. Az elméleti keretet itt is a Bonától elsajátított aspiráció-készítési javaslatok jelentették. Ennek a szöveggészítési technikának az elsődleges forrásai a

felvett ügyét el-nem hagyom [...] de tellyes erővel és tehetséggel véghez vinni-is igyekszem. Isten engem úgy segéllyen, a' Bóldogságos Szüz Mária, és Istennek minden Szentei.” *Articuli inelytorum Regni Hungariae statuum et ordinum [...] ad Oppidum Szecseny [...]* (H. n.: ny. n., 1705), A2v.

93 Lásd a kritikai kiadást, 1. jegyzet.

94 Például: Benedictus sit Deus qui dat fessis vires ad perficiendum. Xavéri Szent Ferenc például XIV. levelében használta: „[...] simulque daret vires ad perficiendum, quod juberet. (ti. Istentől)” S. Francisci XAVERII [...] *epistolae* [...] (Coloniae: Haer. J. Weidenfeldt et J. G. de Berges, 1692), 334. Másutt: „Si putaverit sibi per Dei gratiam ad perficiendum vires suas sufficere [...]” Evangelista de MOMIGNO et Bruno NEUSSER, *Directorium superiorum regularium* [...] (Coloniae: J. Promper, 1717); „Deus [...] datque vires ad perficiendum” Zacharias LASELVE, *Annus apostolicus*, tomus secundus (Paris: E. Couteret, 1707), 575.

95 Vö. pl. Roberto Bellarmino vitája (*Tractatus de potestate summi Pontificis in rebus temporalibus: adversus Gulielmum Barclaium*, Roma, 1610) William BARCLAY, *De potestate papae* (Pont-à-Mousson: 1609) c. posztumusz megjelent munkájával.

96 Az akaratnak az a képessége, hogy önmaga határoz, vagyis külső és belső kényszer nélkül maga választ. Jansenius tagadta a szabad akaratot, szerinte cselekedeteinket Isten határozza el, mi pedig végrehajtjuk.

biblia és a liturgia, melyeket Bona is javasolt felhasználni – bár ebben a témában nincsenek idézhető aspirációi. Néhány példa e technika szemléltetésére:

Ad aspectum castrorum (1.) (23:3–5) ⁹⁷	confer szöveghelyek
Det tibi, Deus, gloriam omnis haec hominum multitudo, cui misericordia tua me indignum praesse voluit! Tua est mihi data super hos potestas; fac igitur, ut per me in omnibus tua illos regat voluntas!	Gen. 27, 28: Det tibi Deus Luc. 23, 1: [...] omnis multitudo eorum [...] a <i>Missale Romanum</i> gyakori szöveghelye Mat. 28, 18: Data est mihi omnis potestas [...] Mat. 6, 10: Fiat voluntas tua [...] in [...] (<i>Pater noster</i>)

Itt a bibliai, liturgikus és imádságirodalmi „ős”-szöveg-idézeteket Rákóczi önmagára értelmezve rendezte át, dolgozta össze új értelmet hordozó aspirációvá.

In motu castrorum (2.) (23:15–17)	confer szöveghelyek
O Dominator Domine, qui me horum ducem constituisti, mitte sanctum angelum tuum, ut illo custoditi inimicorum evitemus insidias! Da Spiritum tuum, ut isto illuminati mundanae vitae transeamus tenebras!	Ex. 34, 6: [...] Dominator Domine [...] Eccl. 23, 1 Domine pater, et Dominator vitae meae [...] /etc. 4Esd. 6, 54: constituisti ducem super omnibus factis ⁹⁸ 2Mac. 15, 23 ⁹⁹ / <i>Missale Romanum</i> : [...] mitte angelum tuum [...] Ps. 103,30 / Pünkösdi antifóna: Emitte Spiritum tuum Gregorián ének / liturgikus szöveg: dies ista celebris nostris orta tenebris post mundanae vitae

97 A kritikai kiadás (1. jegyzet) ennél az aspirációnál nem ad összehasonlítható szöveghelyet.

98 Itt Rákóczi a Le Maistre de Sacy-féle janzenista Bibliát használhatta, mely a rodostói könyvtárban is megtalálható volt. Isaac-Louis Le MAISTRE DE SACY, *Livres Apocryphes de l'ancien Testament*, Tome IV (A Paris: G. Desprez, 1717), 42 (Livre IV Esdras Chapitre VI:54); KNAPP-TÜSKÉS, „II. Rákóczi Ferenc rodostói könyvtárának...” (49. jegyzet), 234, nr. 2; vö. 241, nr. 77.

99 Szerepel a kritikai kiadásban (1. jegyzet): „Cf. 2 Mac. 15,23.”.

Az előző példához hasonlóan, azonos technikát követve itt is bibliai és/vagy liturgikus részszövegek átranzponálásából jött létre új kompozíció.

Ad sonitum classici (1.) (25:7–9)	confer szöveghelyek
Sancte Deus, sancte, fortis, sancte, immortalis, miserere nobis! Sanctus, sanctus, sanctus Dominus Deus Sabaoth! Tibi laus, tibi honor, tibi gloria in saecula saeculorum, amen!	<i>Trisagion:</i> Sanctus Deus, sanctus, fortis, sanctus, immortalis, miserere nobis! ¹⁰¹ <i>Sanctus:</i> Sanctus, sanctus, sanctus Dominus Deus Sabaoth! ¹⁰² Antifona: Tibi laus, tibi gloria, tibi gratiarum actio, honor, virtus et fortitudo in saecula saeculorum és/vagy Virágvasárnapi körmeneti himnusz része; 9. századi körmeneti himnusz, cf. Mat. 21, 1–16; a szentmise része az evangélium után, Szentháromság dicséret ¹⁰³
Ad sonitum classici (2.) (25:10–12)	confer szöveghelyek
Hi clangores tubarum vocant me tot hominum millia ad iudicium tuum. Fac, Domine, ut illius memoriam tam sane timentes memoremus, ne illa, quae nostra dictat obligatio, agere negligamus!	Apoc. 8, 2 clangores tubarum Apoc. 9, 13–16 bevett levélfordulat: obligatio dictat
Ad sonitum classici (3.) (25:13–16)	confer szöveghelyek
Sors et vita nostra in manu tua sunt, Domine. Suscipe morientium spiritum! ¹⁰⁰ Respice viventium et ex voluntate tua se exponentium sacrificium! Ne memineris peccatorum, quae fecimus, sed da, ut in charitate tua seu moriamur, seu vivamus!	<i>Ordo commendatio animae</i> szertartás szövege: In manus tuas, commendo spiritum meum [...] Suscipe, Domine, servum tuum [...] Ne memineris iniquitatem eius [...] ne memineris, Domine [...]

100 A kritikai kiadásban (1. jegyzet): „Cf. Act. 7,59”.

101 A kritikai kiadásban tévesen: „Antiphona Media vita; cf. impropria Populus meus”. Trisagion: dicsőítő himnusz a Szentháromsághoz a keleti egyházban.

102 A kritikai kiadásban: „Sanctus (Is. 6, 3)”. Sanctus: dicsőítő himnusz a Szentháromsághoz a nyugati egyházban, Is. 6, 3; Apoc. 4, 8.

103 A kritikai kiadásban: „Cf. Rom. 16,27 et 1Tim. 1, 17”. Lásd még a *Gloria, laus et honor tibi sit, Rex Christe, Redemptor* kezdetű himnusz, vö. *Graduale Romanum*.

Rákóczi a harci trombita hangjára (*Ad sonitum classici*) írt, a csata kezdetét jelző három aspiráció mindegyikét irodalmi idézetekből alakította ki. Az első aspirációban három közismert, a „Szentháromság egy Istennek” címzett, közkedvelt és gyakran ismételt liturgikus részletet rendelt egymáshoz, változtatás nélkül. Ez a forma egyként szolgálja a fokozást, a feszültség növelését és a figyelem irányítását. A második szöveg az Apokalipszisből ismert hét harsonaszóra utal; a sokaknak halált hozó csata ezáltal válik a túlvilági ítélet evilági helyszínévé. A harmadik aspiráció a csatában elesettek és haladók lélkének Istennek ajánlása az *Ordo commendatio animae* liturgikus szövegének felhasználásával. Az elsősorban a bibliából és a liturgiából származó, eltérő funkciójú szövegekből Rákóczi a preces biblicákból ismert alkotó módszere révén hozott létre a csata eseményrendjét felidéző aspirációkat.

Proelio perduto, in fuga (1.) (26:16–18)	confer szöveghelyek
Justus es, Domine, et judicia tua aequitas. Da, ut prout bona e manibus tuis recipi, et mala suscipiam! Nec enim haec, quae mecum fecisti, mala esse credam, cum dederis patientiam.	Ps. 118, 137 (lásd kritikai kiadás) Ps. 118, 75 (lásd kritikai kiadás) Job 2, 10 (lásd kritikai kiadás)
Proelio perduto, in fuga (2.) (26:19–21)	confer szöveghelyek
Fecisti me petere, ut tua sacrosancta voluntas adimpleatur in me. Da posse tolerare, quam in me voluisti adimplere, ne tuum beneplacitum sit mihi tristitiae argumentum!	Augustinus, <i>Confessiones</i> , 1.1.1; 1.2.2; 1.6.10; 13.1.1 Teréz, Avilai, Szent, <i>Operum S. Matris Teresae de Iesu</i> [...] <i>Pars secunda</i> [...] <i>Via Perfectionis</i> [...], Coloniae: 1627, 113: „[...] possibile erit, ut tua in me voluntas adimpleatur et fiat” / 129: „[...] facillime nos adimplere posse [...] ut voluntas eius in nobis fiat; hinc etiam ab eo petit [...]” Uo., 153: „[...] iam tum in hoc mundo regni caelestis a Deo pignora accepit; in quo non secundum suum, sed Regis ipsius, beneplacita vivet.” / Teréz, Avilai, Szent, <i>Operum S. Matris Teresae de Iesu</i> [...] <i>Pars secunda</i> [...] <i>Exclamationes, vel meditationes</i> <i>animae ad Deum Suum</i> [...], Coloniae: 1627, 330: „Tu, propter tuam quaeso, media necessaria providero, ut sic anima mea tibi magis ad beneplacitum ac velle tuum, quam suum ipsius, serviet.”

Proelio perduto, in fuga (3.) (26:22–25)	confer szöveghelyek
Obtuli me tibi,	Philippus de Berlaymont, <i>Paradisus puerorum</i> [...], Coloniae: ² 1619, 53: „Ego veni ad te, et obtuli me tibi [...]” / Antoine Sucquet, <i>Via vitae aeternae</i> [...], Antverpiae, 1625, 910: „[...] da gratiam ut sicut me titum obtuli, et offero [...] tibi” / 934: „[...] ita tibi placet, placet mihi; velle enim meum obtuli tibi [...]”
Domine, pro salute populi mei.	Sancti Bernardi Claraevallensi <i>Opera omnia</i> , Antverpiae, 1616, 1347: In coena Domini sermo X: „Ego sum [...] libans Deo Patri pro salute populi mei” cf. Jo. 15, 13 / vö. még Rákóczi 1705. évi vezérlő fejedelmi esküje
En, tibi hoc sacrificium reitero, quod si necdum tibi placuit acceptare, placeat, quaeso, tibi me pro illo conservare.	Luc. 22, 14–23 jogi kifejezés (utalás az egyházi szavazás három módjára) jogi kifejezés, vö. pl. <i>Corpus Juris Hungarici</i> 1659. évi I. Decretum, articulus 85.
Fac tamen, ne desiderium meae salutis excedat umquam mensuram tuae voluntatis!	

Az *Aspirationes occasione belli* utolsó aspirációi a veszített csatáról és a menekülésről szólnak. Mindhárom imádság különféle vendégzsövegek átszerkesztésével jött létre, s az irodalmi minták és források köre jelentősen kibővült. Szent Ágoston *Confessiones*-ének egyik gyakori szófordulatán kívül további szövegrészeket azonosíthatók Avilai Szent Teréz *Via Perfectionis*ából, *Meditationes*-éből, Clairvaux-i Szent Bernát egyik prédikációjából és különféle imádságokból. Ez a sokszínűség egyaránt kifejezi Rákóczi fokozott érzékenységét a veszteségre, az elvesztett szabadságharcra és eltökéltségét sorsa vállalására, utalással vezérlő fejedelmi esküjére.

Aspirationes contemplativae ante et post sacram communionem – Szentáldozás előtti és utáni szemlélődésben fogant fohászok

Az *Aspirationes* harmadik, legterjedelmesebb része (a Bnf kézirat 721–904. oldalain) követi Bona korábban már részletezett elméletét az aspiratio contemplativáról. A Rákóczitól címmé emelt imádságforma alapvető funkciója a devotio segítése (támogatása, adjumentum). Ezt a körülményt Bona a *De Divina Psalmodia* című munkája a *Quid sit devotio* fejezetében foglalta össze: „Quartum adjumentum [ti. a devotióé] frequens usus aspirationum, quibus tanquam subjectis lignis in altari cordis ignis devotionis succenditur, et conservatur.”¹⁰⁴

104 Giovanni BONA, *De Divina Psalmodia* (Paris: 1663), Cap. XIX, § VII, 569.

Rogács szerint ez a rész „eucharisztikus imakönyv”, „erős alanyi vonatkozás”-sal, melynek „szellemét [Rákóczi] Bona műveiből”, „anyagát lényegében önmagából merítette”.¹⁰⁵ A liturgia kronologikus vetületét vizsgálva Rogács megpróbálta datálni az összeállítás keletkezését,¹⁰⁶ az így rekonstruált három évszám (1723, 1726, 1728) viszont azt a megfigyelést támasztja alá, hogy a szerző folyamatosan, hosszabb időn át készítette ezeket az elmélkedő aspirációkat. Hopp Lajos úgy vélekedett, hogy a fejezetek többsége „liturgiába épített vasárnapi evangéliumi szövegrészekhez fűződik”, követi az egyházi évet, de nem törekszik teljességre: nagyböjttől karácsonyig tart.¹⁰⁷

Már e megjegyzések is nyilvánvalóvá teszik, hogy az irodalmi minták között első helyen állnak a biblia és a liturgikus szövegek. Ezeket Rákóczi úgy transzponálta saját helyzetére, hogy a szerkezeti „modellek”-et időről-időre tovább bővítette olyan irodalmi eszközökkel, melyek között visszatérő elem a kérdés, a felszólítás, a felkiáltás, az ismétlés, a rokon értelmű kifejezések halmozása fokozás célzatával és a paradoxon. Az utóbbi két formát (halmozás, paradoxon) Rogács is tárgyalta, szerinte ezek fárasztóak, a túlzott halmozások a mesterkéeltség látszatát keltik, és közönséges szójátékoknak tűnhetnek.¹⁰⁸ Ez az eszköz-tár¹⁰⁹ véleményem szerint visszautal a keletkezés és a megírás összetett motivációjára és körülményeire, mindenekelőtt arra, hogy az áldozás előtti aspirációk egyként értelmezhetők személyes bűnvallásként, a nyilvánossá tett gyónás sajátos formájaként és az önismeret kitágításaként, az állandósult nyugtalanság és az önmarcangolás bemutatásaként.

Az aspiratio contemplativák terjedelme változatos: a kritikai kiadásban egy-egy szöveg esetenként hét sorból áll, ugyanakkor találhatók köztük rövid, akár egysoros és egymondatos szövegek is. Mindez arra mutat, hogy Rákóczi nemcsak ismerte az aspiratio és az aspiratio contemplativa közötti átmenet elméletét, hanem pontosan tudta az „árhíti” gondolatok határát, s érzékelte ezek gyakorlatban érvényesíthető irodalmi formavilágát. Az eltérő hosszúságú, hasonló témájú szövegek egyaránt keletkezhetnek egyszerre és különböző időpontokban, s az is lehetséges, hogy Rákóczi ismételten visszatért a szövegekhez, átdolgozta, variálta őket. A harminckét fejezetben (caput) a fejezetenkénti aspirációk darabszáma eltérő, 21 és 28 között mozog.

aspiratio contemplativa darabszáma	fejezet
21	1.
22	16.
23	7., 20.
24	4., 5., 6., 8., 9., 10., 12., 13., 15., 17., 18., 19., 22., 23., 24., 25., 26., 27., 28., 29., 30.
25	3., 11., 14., 21.
28	2.

105 ROGÁCS, „II. Rákóczi Ferenc áldozási imái” (13. jegyzet), 344, 347.

106 Uo., 350.

107 HOPP, „II. Rákóczi Ferenc fohásza”, (9. jegyzet), 337.

108 ROGÁCS, „II. Rákóczi Ferenc áldozási imái” (13. jegyzet), 348.

109 Például „stabilis sum in instabilitate meae” (40:23); „immutabilis immutabilitas et instabilitatis meae stabilitas” (41:9–10); „sana, munda, lava, purifica me” (62:19).

Az eltérések egyrészt igazolni látszanak az összeállítás folyamatos bővülését, másrészt jelzik Rákóczi törekvését a fejezetek arányossá tételére (huszonegy fejezetben az aspirációk száma egyaránt 24–24). A különbségek egyúttal bizonyítják a szöveganyag belső „mozgását”, alakulását. Az utóbbi sajátosság nyomon követhető a fejezetek tartalmában is. Az *Aspirationes/Aspirations* e harmadik része két „alkalomra” szóló, a szentáldozás előtt és után, eltérő lelkiállapothoz tartozó szövegek együttese, melyeket összekapcsol és elrendez az egyházi év évenként ismétlődő kronológiája. Ugyanakkor találhatók benne olyan fejezetek is, melyekben nincsenek vagy nyelvileg nem érzékelhetők az áldozás utáni aspirációk. E jelenség oka az, hogy a vonatkozó fejezetrész nem készült el¹¹⁰ vagy a konkrét liturgikus esemény nem tette lehetővé az áldozást,¹¹¹ és így okafogyottá vált a hálaadás. Esetenként az is megfigyelhető, hogy az áldozást követő hálaadó rész feltűnően rövid,¹¹² azaz feltehetően csonka, befejezetlen. Van olyan fejezet (például a harmadik), melyben két áldozás utáni rész különíthető el (32:33–33:15; 34:11–13). A fenti megfigyelések megerősítik a feltételezést, hogy Rákóczi befejezetlenül küldte a kéziratot Franciaországba.

Az eucharisztia, a szentmise, a gyónás és az áldozás a 17–18. századi egyházi irodalom közkedvelt témája volt, ezekkel a rodostói Rákóczi-könyvtárban is több munka foglalkozott, részben vagy teljes terjedelemben. Példaként említhetők Antoine Arnauld *De la frequente Communion [...]* és Giovanni Bona *De sacrificio missae [...]* című munkái, továbbá Charles Gobinet *Instruction de la Jeunesse [...]* című, a Mikes Kelemen által magyarra fordított összeállításának második részében található *Instruction sur la pénitence et sur la Sainte Communion* című része.¹¹³ Rákóczi aspiratio contemplativa-imádságai egyúttal ráirányítják a figyelmet a gyakori áldozás kérdésére, melynek széles körben ismert kora újkori teoretikusai közé tartozott Avilai Szent Teréz lelki vezetője, Luis de Granada (1504–1588).¹¹⁴ A *De frequenti communione libellus [...]* címen olaszból fordított munkája több kiadásban ismert (például, Coloniae, Birkmann, 1691). Leopold Mancinus (1606–1673) és Jean-Baptiste de La Salle (1651–1719) egykorúan közismert munkái a témában elsősorban egyházi személyeknek szoltak.¹¹⁵ Az áldozás gyakoriságának kérdése a Port-Royale követői és a jezsuiták közti vita egyik visszatérő témája volt, s a vita Rákóczi figyelmét sem kerülte el.

A szöveganyag megközelítését segíti elő a kérdés, vajon illeszkedik-e, és ha igen, hogyan ez a rész az előző kettőhöz? Mivel a három rész témája eltérő, és az első részben központi szerepet kaptak a főbűnök, ellenőriztem, van-e változás e tekintetben. Az

110 Így caput 24, 29.

111 Így caput 5, nagyszombat, húsvét vigiliája, ami nagypéntekhez hasonlóan szentmise nélküli nap.

112 Így caput 1, 9.

113 KNAPP-TÜSKÉS, „II. Rákóczi Ferenc rodostói könyvtárának...” (49. jegyzet), 214, nr. 1, 3; 243, nr. 86.

114 Atilano Rico SECO, „Fray Luis de Granada, maestro predilecto de Santa Teresa”, *Ciencia Tomista* 113 (1986): 85–107.

115 Leopold MANCINUS, *Manuale missae ac mortis, id est Piaae aspirationes audientibus Missam et obeuntibus Mortem peraccommodae* (München: L. Straub, 1659); Jean-Baptiste DE LA SALLE, *Instructions et Prières pour la Sainte Messe* (Paris: 1697); Jean-Baptiste DE LA SALLE, *Instructions et Prières pour la Sainte Messe, la Confession et la Communion* (Paris: J. Langlois, 1702 [imprimé: 1698]; Paris: A Chrétien, 1705).

*Aspirationes Principis Christiani*ban található vanitas et superbia, ira, invidia avaritia, gula, luxuria, acedia sorozat tagjai közül itt már nem adatolható az ira, invidia, gula és luxuria. A vanitas két (9., 25.), a superbia három (1., 21., 26) fejezetben kap hangsúlyt. Az avaritia helyét a rokon értelmű cupiditas (25., 27., 29.), az acediáét pedig a tepiditas (3., 4., 6., 11., 12., 13., 16., 17., 18., 20., 21., 22., 23., 24., 25 [itt az ariditasszal együtt], 27., 28., 29., 30., 31., 32) vette át. Valószínű, hogy az utóbbi bűn felvonultatásában nem egyszerűen a Mikes Kelemen-féle „unodalmas Rodostó”-gondolat nyilvánul meg, hanem a lelki értelemben vett restség, a lelki szárazság, lagymatagság eszméje. Fejezetenkénti előfordulásuk gyakorisága (tepiditas: 21, vanitas és superbia: 2+3, cupiditas: 3) nem egyszerűen a túlzottan alázatos imádságíró önvádját jelzi, hanem a sajátos élethelyzetben győtrődő Rákóczi lelki tehetetlenségét, kevélységről és vágyakozásról (kapzsiság) lemondani nem tudását, belső emelkedettségre képtelenségét fejezi ki. A Rákóczi-féle tepiditas irodalmi mintája lehetett például Bona, aki a *Horologium Asceticum*ban több aspirációt, leírást és lelki tanácsot szentelt e bűnnek.¹¹⁶ Különösen érdekes Bona „Purga me Domine ab omni impuritate, averte omnem tepiditatem, et negligentiam, da vires menti, et corpori, illumina intellectum, accende voluntatem, et da huic operi salutarem progressum, ut a te coeptum per te perficiatur”¹¹⁷ szövegű aspirációja, melynek paradoxon-használata közel áll Rákócziéhoz, aki kedvelte a ’purgo’ igét az aspiratio contemplatívákban (Cap. 6., 12., 19., 23.). Nem szabad megfeleldkezni arról sem, hogy a *Via compendii ad Deum* egyik központi problématikája a bánat, a bűnbánat (gemitus); a téma a XI. fejezettől (*Gemitus Animae Poenitentis pro Incipientibus*) folyamatosan jelen van a műben.¹¹⁸

A bűnökkel való viaskodás mellett Rákóczi gyakran, különféleképpen szembesíti magát az akarással, akarattal. A tizennegyedik fejezet az emberi élet mint utazás („Viator sum in via [...]” 53:18) toposzra épül, s e gondolat kifejtése során jut el a kérdésfelvetésig: mi van előbb a szeretetben, az akarás, a kérés vagy a vágyakozás-e („[...] quid prius est in amore: velle ne, petere, an desiderare?” 54:36–37). A látszólag ártatlan, világiás ízű kérdésben Rákóczi szerint nem szinonimák rejlenek, hanem a szeretet fokai („diversos gradus amoris” 54:39): az akarás egyben a kezdő, a kérő a haladó, a vágyakozás pedig a szerető ember sajátja. A gondolat eredete Aquinói Szent Tamásnál található meg, aki Szent Ágostonra visszautalva („super primam Can. Joh.”) azt írja: „[...] distinguantur tres gradus charitatis, scilicet charitas incipiens, perficiens, et perfecta”.¹¹⁹ A három gradus közti különbség a *Summa Theologiae* szerint a következő: a charitas incipiens a felismerés (= kezdés, „velle”), a charitas perficiens a studium (= tanulás, haladó „petere”) és a charitas perfecta a szeretet állapota (= vágyakozás, „desiderare”).¹²⁰ Mivel Rákóczi nem a „charitas” kifejezést használja, hanem az „amor”-t, ezzel homályba burkolja legvaló-

116 BONA, *Horologium asceticum* (65. jegyzet), 77, 88, 89, 100, 108, 116, 138, 144, 147, 161, 176, 187, 194, 227, 264, 282.

117 Uo., 116.

118 BONA, *Via compendii ad Deum* (36. jegyzet), 110–294.

119 Secunda secundae Quaest. XXIII, articulus 9. Thomas AQUINAS, *Secunda Secundae partis Summae Sacrosanctae Theologiae Divi Thomae Aquinatis [...]* (Lugduni: Haered. I. Junctae, 1567), 90.

120 Secunda secundae Quaest. CLXXXIII, articulus 4. Uo., 636.

színűbb mintáját, Aquinói Szent Tamást. Másutt is gyakran élt ezzel a technikával, így nehezítve meg az irodalmi minta és a vonatkozó szöveg hely megtalálását. E példa jelzi, indokolatlanul feltételezni Rákóczi teológiai képzetlenségét vagy teológiai ismereteinek, olvasottságának hiányát, mint azt Rogács tette.¹²¹

Az akarat (voluntas) Rákóczinál kapcsolatban áll az emlékezés, emlékezet gondolatával is. Az első fejezetben először szembeállítja az emlékezést az imádság hasznával, majd ugyanitt az akarat ellenére cselekvő értelemre és emlékezetre utalva eljut a „[...] volo quod vis, ut impleatur in me voluntas tua [ti. Istené]” (29:7) gondolatig, végül az Avilai Szent Teréz munkáiban különösen gyakran, többféleképpen megfogalmazott Istennek való teljes önátadásig:¹²² „Fac igitur [...] ut tu vivas in me; tuus enim esse non potero, nisi cum non amplius fuero meo.” (29:14–15). A voluntas és a conformitas több fejezetben is hangsúlyos helyen szerepel Rákóczinál,¹²³ s több helyütt nyilvánvalóan képviseli az eleve elrendelés janzenista színezetű álláspontját: „Velle illam voluntatem respicit, quae quia se tibi subicit, infinitae vult, quae vis, et infinite amat, quia te amari praecipis.” (Caput 15., 56:16–17); „dedisti velle, quod vis” (Cap. 22., 67:33); „Nisi enim dederis, quod iubes, facere nequeo, quod praecipis” (Cap. 22., 68:12); „Fac me igitur, quod de me decrevistis!” (Cap. 22., 68:35). Jelenleg lehetetlen feladatnak tűnik e feltehetően tartalmi idézetek konkrét mintá(k)hoz kapcsolása, különös tekintettel arra, amikor például Rákóczi egyetlen aspirációba sűríti össze az emlékezet, az akarat és a megigazulás gondolatát: „Frustra me fallit memoria de illis, quae egi, frustra silet intellectus, frustra tacet voluntas, nec de ullo voluntario peccato se arguere novit. Non per haec justificari valeo, sed per misericordiam tuam.” (Caput 17., 58:33–35.) Az idézetek tovább bővíthetők, de a konkrét mintákhoz ezzel nem lehet közelebb jutni. A tartalmi idézéssel, átfogalmazással, átszerkesztéssel, szavak szinonimákra cserélésével Rákóczi minden valószínűség szerint részben önmagát, részben munkáját védte az eretnekség gyanújától.

A tizenkilencedik fejezetben az istenszeretet gondolatkörében olvasható a „Diligenti quippe nihil grave est; dilectio est vera consolatio.” (62:30–31) mondat.¹²⁴ A szólásszerű „diligenti quippe nihil grave est” kifejezés ősforrása minden valószínűség szerint Petrus Chrysologus 40. prédikációjának egyik mondata,¹²⁵ melyet többen variáltak, s amely kompendiumokba is belekerült, és esetenként más szerzőnek tulajdonított-

121 ROGÁCS, „II. Rákóczi Ferenc áldozási imái” (13. jegyzet), 348.

122 Vö. Teresa DE JESU, *Operum S. Matris Teresae de Iesu* [...], Pars Secunda, [...] II. Castellum Animae sive septem Mansiones [...] (Coloniae: J. Kinckius, 1627), Mansio Septima, 306–312. Itt Isten behelyezi a lelket az ő saját lakásába, amely a lélek központja; ahol Szent Pállal együtt elmondhatja: Vivo autem, jam non ego: vivit vero in me Christus. (Gal 2, 20).

123 További példa a 2. fejezetből: Adjuva me, o hospes animae meae, cum nihil velim, nisi quod tu vis! (31:20–21).

124 Franciára fordítva: „Puisqu’il n’y a rien de difficile à celui qui aime [...]” 144:26.

125 „Fortem facit vis amoris, quia nil durum, nil amarum, nil grave, nil letale computat amor verus. [...] Si amor est, vincit omnia.” Petrus CHRYSOLOGUS, *Sancti Petri Chrysologi Collectio Sermonum* [...] cura et studio Alexandri OLIVAR, Corpus Christianorum, Series Latina XXIV, Pars I (Turnholti: Brepols, 1975), 227.

tak.¹²⁶ Rákóczi rodostói könyvtárában francia fordításban őrizték Kempis Tamás *De imitatione Christi* című munkáját.¹²⁷ Amikor Rákóczi Párizsban élt, e műnek megjelent egy új, Jérôme de Gonnellieu (1640–1715) által készített francia fordítása,¹²⁸ melyet például Augustin Calmet negatív kritikával illetett, ugyanakkor kiadásai egymást követték, s e közkedvelté vált francia fordítást tovább fordították németre, majd németből latinra – elsősorban Gonnellieu Kempis fejezeteihez mellékelt elmélkedései és imádságai miatt. A francia fordításban a szeretetről szóló harmadik liber ötödik fejezetéhez tartozó elmélkedésben hivatkozás nélkül olvasható a következő részlet: „Elle pense souvent à lui, car on ne peut oublier ce que l’on aime; elle fait tout pour lui plaire, elle souffre tout pour son amour [...]”.¹²⁹ Gonnellieu több olyan művet szerzett, melyek számot tarthattak Rákóczi érdeklődésére;¹³⁰ nem zárható ki a lehetőség, hogy tőle merítette a „Diligenti quippe nihil grave est; dilectio est vera consolatio” gondolatot, s az „amour” kifejezést a latin diligo ige származékára cserélte.

Az irodalmi minták körének további pontosítása érdekében megvizsgáltam Rákóczi aspiratio contemplatíváinak néhány rész- és teljes fejezetét. A harmadik fejezetben az áldozás utáni hálaadás egyik aspirációja a „Tecum sum, Domine, quis me separabit a te?” (33:1) kérdéssel kezdődik, mely Bona egyik kedvelt gondolata. A *De sacrificio missae* című munkájában azonos szöveggörnyezetben, az *Aspirationes post Missam saepe per diem repetendae* című részben az első aspiráció ehhez hasonló kérdéssel („Quis me separabit a charitate tua Domine Deus meus?”)¹³¹ kezdődik, s valószínű, hogy Rákóczi – némi módosítással – innen merítette. Eszerint a biblia és a liturgikus szövegek mellett Bona művei is folyamatosan segítették Rákóczi önkifejezését.

Az ötödik, húsvéti fejezet szorosan kapcsolódik a szentmiseáldozat nélküli nagyszombati liturgiához. Ebben a tűzszentelést és a húsvéti gyertya meggyújtását követően hangzik fel az egyház örömeke, az *Exsultet*,¹³² majd a kiválasztott szentírási szövegek sorozata, mintegy utolsó katekizisként az ekkor keresztségben részesülők számára. Déri Balázs az *Aspirationes* latinságáról írva Rákóczi szűk szókinccse mellett utalt a ritmikus próza jelenlétére.¹³³ Az ötödik fejezetben a szöveg mindkét említett

126 Így például a teljesen félrevezető „Petr. Rab. in quodam serm.” hivatkozással lásd Lorenzo STRAMUSOLI, *Apparato dell’ eloquenza Italiano, e Latino [...] (Padova: 1699)*, 195.

127 KNAPP-TÜSKÉS, „II. Rákóczi Ferenc rodostói könyvtárának...” (49. jegyzet), 240, nr. 70. Itt Jean-Baptiste Morvan de Bellegarde fordításával azonosítva.

128 *L’Imitation de Jesus-Christ, traduction nouvelle: Avec une Pratique et une Priere à la fin de chaque Chapitre*, Par le R. P. DE GONNELIEU [...] (Paris–Nancy: 1712).

129 *L’Imitation [...] Par le R. P. DE GONNELIEU [...]*, Sixième edition (Nancy: 1725), 200. Németből latinra fordítva: „nihil ei est difficile, nihil grave, nihil arduum, abest omni diligentia a noxis levioribus, nam amoris arridere non potest”. Thomae a KEMPIS *Libri quatuor De imitatione Christi [...] tractavit R. P. DE GONNELIEU [...] nunc ex germanico sermone in Latinum traduxit [...] (Coloniae: 1744)*, 202–203.

130 Így például: *Méthode de bien prier* (Paris: 1710); *Pratique de la vie intérieure* (Paris: 1710) és különösen: *Instruction sur la Confession et la Communion* (Paris: 1710, 1713).

131 Giovanni BONA, *De Sacrificio missae tractatus asceticus* (Romae: Typ. Fabij de Falco, 1658), Cap. VII, § IV, 226.

132 A szövegkiadás jegyzetei nem említik. A tárgyi jegyzetekben Hopp Lajos egyetlen részletet emel ki, a „reparasti naturam humanam” gondolatot, mely vitatott, janzenisták által fejtegetett téma. HOPP, „Tárgyi jegyzetek” (51. jegyzet), 364.

133 DÉRI, „Az *Aspirationes* latinsága” (23. jegyzet), 350.

jellemzője a liturgia hatásának tulajdonítható; az *Exsultet* ritmusa, a missale vonatkozó szövegrészei és az olvasmányok egyaránt ösztönözhatték Rákóczi.¹³⁴ A „fragilitate et infirmitate figmenti tui” (36:16–17), a „gemitus et lacrimas cordis” (38:14) és az „in ordine et mensura statuit, hanc bilancem [...]” (38:21–22) szókapcsolatok kivétel nélkül olyan hívószavakból épülnek fel, melyek mögött szó szerint átvett, illetve szinonim szavakra cserélt szentírási részletek állnak, s Rákóczi ezekkel építette fel aspirációit.¹³⁵ E kifejezések és fordulatok gyakran ismétlődnek a *Confessio* meditatív részeiben is.

A hatodik fejezet a kert-szimbolikára épített párbeszéd az emberi szívvel, majd perbehívás és ezt lezáró könyörgés Istenhez. Az első aspirációban összekapcsolódik a szív megtisztításának vágya és kérése Istentől („Vellem te purgare, cor meum [...]” 38:29)¹³⁶ a szívet meggyógyító Jézussal,¹³⁷ az ellenségtől körülvelt emberrel¹³⁸ és az életút mint zarándoklat¹³⁹ gondolattal. Mindegyik motívum egykorúan kedvelt, bibliára és Szent Ágostonra visszautaló toposz volt, melyeket Rákóczi egybeszerkesztett. Az ezt követően a sötét mélység kutatásába kezdő („abyssum tenebrosam scrutari aggredior” 39:1)¹⁴⁰ Rákóczi a zsoltárokból meríti a gondolatot (Ps. 41, 3; vö. Ps. 130, 1), s a recordatiót említve (39:10) tovább variálja a zsoltáros fordulatot (Ps. 9, 27; vö. Jerem. 15, 15). A „charitatis, sine qua eris” (39:28) kifejezéssel Szent Pál szeretethimnuszát („Caritatem autem non habeam [...]” 1Cor. 13, 1) idézi fel, s ezzel előkészíti a többszörös bibliai allúzióval létrehozott következő aspirációt: „Veni, veni, divine agricola, in vineam tuam, amputa pullulantes concupiscentiae palmites, qui sunt genimina cordis mei, ut vitis et charitatis plus fructus afferat!” (39:30–31).¹⁴¹ Az isteni földművest Rákóczi itt úgy hívja a szőlőjébe (vö. Mt. 20, 1–16), hogy önmagát azonosítja a szőlővel. Az aspiráció e pontján egyúttal arra is emlé-

134 Néhány példa: „Non nox, sed dies es” (36:23) – „Et nox sicut dies illuminabatur” (*Exsultet*); „devicta morte [...] victor resurgis” (36:22–23) – „Deus qui [...] per Unigenitum tuum [...] devicta morte”; „Scimus Christum surrexisse a mortuis vere [...] victor rex” (missale); „tenebras cordis mei; et illumina illud” (36:25) – 2 Cor. 4, 6; Joël 2, 28–32 (ez utóbbi nagyszombati olvasmány), Jn. 1,1–14; „Reparasti naturam humanam” (37:13) – „qui mortem nostram moriendo destruxit et vitam resurgendo reparavit” (missale, praefatio paschalis). Ez utóbbihoz vö. még a 132. jegyzetet.

135 „fragilitate et infirmitate figmenti tui” vö., Lev. 11, 33; Lev. 6, 28; 2Cor. 4, 7–9; „gemitus et lacrimas cordis” vö. Thren. 1, 22; „in ordine et mensura statuit, hanc bilancem [...]” Sap. 11, 21; Prov. 11,1.

136 Cf. Ps. 50, 12; Eccl. 38, 10. A „purga me” kifejezés variánsait Rákóczi a 12. („purgas”), 19. („purga”), 23. („purgare me”) fejezetekben is használta, a kifejezés hasonló szövegkörnyezetben gyakori Bona *Horologium* című munkájában is. Vö. BONA, *Horologium* (57. jegyzet), 51, 54, 74, 99, 110, 138, 164, 177, 180, 200, 202, 234, 246, 247, 260, 263, 269, 284.

137 Gyakori motívum Szent Ágostonnál. Vö. Rudolph ARBESMANN, „The Concept of 'Christus Medicus' in St. Augustine”, *Traditio* 10 (1954): 1–28; Petrus C. EIJKENBOOM, *Het Christus-medicus-motief in de preken van sint Augustinus* (Gorkum: Assen, 1960). A „spiritus infirmitatis” (Luk. 13,11) és Krisztus mint orvos („O medic animae meae”) a 21. fejezetben többször szerepel, 65:29, 65:32, 66:19.

138 Ps. 12, 3; Eccl. 23.

139 Gen. 47, 9; Job 7, 1.

140 Hopp Lajos e rész tárgyi jegyzetében megemlíti, hogy a „misericordiae abyssus” kifejezést Rákóczi a *Confessio peccatorisban* is használta. HOPP, „Tárgyi jegyzetek” (51. jegyzet), 365; Principis Francisci II. RÁKÓCZI *Confessiones* (3. jegyzet), 102.

141 Hopp Lajos a vonatkozó tárgyi jegyzetben a *divine agricola* kifejezést megszemélyesített metaforának, bibliai szóképnek nevezi, melyhez bibliai hivatkozásokat és a missalét társítja. HOPP, „Tárgyi jegyzetek” (51. jegyzet), 365.

keztet, hogy Jézus maga a szőlőtő (Jn. 15, 1–16), az Atya a szőlőműves – így megidézi és önmagára alkalmazza a korban közismert párhuzamot, mely szerint a fejedelem nem más, mint *alter Christus*,¹⁴² azaz szőlőtő, amelyről az Atya lemetszi a gyümölcsöt nem hozó vesszőket, a termőket pedig megtisztítja, hogy még több gyümölcsöt hozzanak.

A kertmetaforához további bibliai „környezetet” társít egy következő aspirációban az Énekek Énekéből vett idézet (Cant. 6, 1) után álló „*olera campi et myricam solitudinis*” szókapcsolattal. Ez nem más, mint utalás „Ábrahám fája”-ra, melyet a pátriárka az Abimelekkel való szövetségekötéskor ültetett Beersebában, és segítségül hívta Isten nevét (Gen. 21, 22–34). Ugyanitt kéri Rákóczi, hogy Isten az ő szeretetének kemencéjét („*charitatis tuae clibanum*” 39:35) gyújtsa meg őbenne. Ez egy különleges asszociáció a „*fornax charitatis*”-ra – a *fornax* szó helyett Rákóczi az azonos értelmű *clibanus*-t használja –, melyet Szent Ágoston 76. sermója (in festo Sancti Joannis Evangelistae) említ, s megtalálható Assissi Szent Ferenc litániájának egyik sorában.¹⁴³

A kert-metaphora további használatában feltűnik az öntözött kert bibliai képe, a lélek, mint öntözött kert motívuma (40:8–9, vö. Iz. 58, 11; Jer. 31, 12). Ezt Rákóczi összekapcsolja az üdvösség vizeire futó lélek képével, s így a zsoltárok szarvasát (Ps. 42, 1–2) éppúgy felidézi, mint az eltikkadt vándor képzetét (Iz. 55, 1; Jn. 4, 1–26).

A szentek (Domonkos, Assissi Ferenc és Avilai Teréz) ünnepére készített három fejezet közül különösen érdekes a huszonnegyedik, Avilai Teréznek szentelt aspiráció sorozat, melyhez a kritikai kiadásban mindössze két, összevethető bibliai helyre utaló jegyzet járul.¹⁴⁴ Az első aspiráció az „*Aut pati, aut mori*” *affectus*-szal¹⁴⁵ (70:31) kezdődik. Méltán, mivel ez volt Avilai Teréz életének „jelmondata”, s ezt követően Rákóczi felidézi a szent életének egy másik hangsúlyos eseményét, a *transverberatiót* („*charitatis spiculo transfixa*” 70:31–32). Az első két, „*Aut pati, aut mori*”-ra hangolt aspiráció után az *affectus*-t önmagára transzponálja Rákóczi (71:3–4), majd jelzi, hogy olvasta a szent önéletrajzát („*Dum vitam tuam recogito*” (71:15) és utána negyedszer is visszatér a jelmondathoz. Avilai Teréz itt Rákóczi személyes patronája („*sancta patrona mea, Theresia*” 71:12), akinek mintája nyomán ő is vágyik felemelkedni Istenhez.¹⁴⁶ Avilai Terézhez hasonlóan – éppúgy, mint a janzenisták – Rákóczi is a tökéletesség legmagasabb fokaként ismeri el a saját akarat teljes belehelyezését Isten akaratába, s e gondolat variálásával zárja le a fejezetet.¹⁴⁷

142 Az *alter Christus* gondolatot másutt is magára értelmezi Rákóczi, így például a 20. fejezetben, ahol a rodostói kolónia tagjainak (akik vele együtt áldoznak, s akiket Isten rá bízott 65:11–12; 65:14) pástora-ként, Jézus példabeszédét aktualizálva említi önmagát: „*Hi sunt oves meae*” (65:12).

143 „*Fornax charitatis in Deum et in proximos flagrantissimae / ora pro nobis*” – másutt: „*Seraphim ardens. / Fornax charitatis / ora pro nobis*” vagy „*Fornax charitatis ora pro nobis.*”

144 Hopp Lajos a tárgyi jegyzetekben utal a *transverberatióra*, ezenkívül felhívja a figyelmet arra, hogy Szent Teréz művei a janzenisták és rigoristák kedvelt olvasmányai voltak. Hopp, „*Tárgyi jegyzetek*” (51. jegyzet), 372.

145 Az *affectus* (‘vágy’, ‘indulatkitörés’) az imádság műfajon belüli, az aspirációnál is rövidebb forma.

146 Kettős utalás Avilai Terézre, akinek műveiben egyrészt a lélek kifeszíti a szárnyait és felemelkedik, másrészt utalás a szent levitációjára. Közismert az is, hogy Avilai Teréz negyvenedik életévét betöltve, Szent Ágoston *Vallomásait* elolvastva „tért meg” teljesen.

147 Rákóczi másutt is kifejti a *conformitas*-gondolatot, így például a 22. fejezetben.

A harmadik rész meditációs aspirációinak tartalomra és irodalmi mintákra figyelő megközelítése cáfolni látszik Rogács Ferenc állítását az „erős alanyi vonatkozás”-ról és Rákóczi „önmagából merített” gondolatairól.¹⁴⁸ Ugyanígy megkérdőjelezhető Déri Balázs állítása az *Aspirationes* szűkre szabott szókincséről,¹⁴⁹ a szókincset ugyanis nem elsősorban a szerző, hanem teológiaiilag korrektnek tartott irodalmi mintái határozták meg. Az aspiratio contemplativák mintái – már egy első vizsgálat eredményeként is – jóval szélesebb körűek a kritikai kiadásban feltételezettekénél, s gazdagabbak, mint az első két rész forrásbázisa. A bibliai és liturgikus forrásokon kívül eddig számba nem vett szerzők és/vagy művek sora azonosítható vagy valószínűsíthető.

Munkamódszer, kitekintés

A megszerkesztett, önálló címekkel három részre tagolt *Aspirationes/Aspirations* keletkezési ideje és földrajzi koordinátái továbbra is meghatározatlanok maradtak, de ezek jelentősége háttérbe szorulni látszik a befejezetlen mű, a még „mozgásban lévő”, lezáratlan szöveganyag tükrében. Bárhol és bármikor szerkesztett is Rákóczi először aspirációt, az – a vizsgálat tükrében – irodalmi mintát/mintákat követve jött létre, ugyanúgy, mint a korban több, világi főnemesi szerzőségű¹⁵⁰ vagy róluk elnevezett¹⁵¹ imádságoskönyv összevethető szövege. A vizsgálat nyilvánvalóvá tette, hogy Rákóczi tudatosan, szándékának, igényeinek és tehetségének megfelelően választotta ki¹⁵² az imádság műfajon belül elhelyezkedő kisformák egyikét, az aspirációt, mellyel mondanivalóját, Istenhez fűződő személyes, néhány szent kivételével kizárólag „kettejükre” szabott kapcsolatát, folyamatos kötődését kívánta kifejezni. A rövid, látszólag igénytelen, sokszor egymondatos áhítati forma jó lehetőséget kínált a többnyire időtől és földrajzi tartózkodási helytől elvonatkoztatható „alkotás”-ra.

A mű készítésének folyamatában Rákóczi először magáévá tette a forma Bonától megfogalmazott elméletét, majd rövid imádságokat készített/szerkesztett, segítségként felhasználva az itáliai szerző életművét, abból elsősorban a kompendium formában, önálló címeken összeszerkesztett aspirációk sorát. Elsajátította és begyakorolta a preces biblicae-k készítését is, a mozaiktechnika alkalmazását, továbbá azt az egykorúan ugyancsak oktatott és közsímsert módszert, mellyel szinte bármely áhítati szövegből imádságot,¹⁵³ azon belül aspirációt lehetett készíteni. Mindebből érzékelhető az is, hogy

148 105. jegyzet.

149 133. jegyzet.

150 Így például Esterházy Pál *Via lacteája* (1681, 1707), vö. 90. jegyzet.

151 Így például az *Officium Rákóczianum* címét I. Rákóczi Ferencről kapta. Vö. KNAPP Éva, *Officium Rákóczianum: Az I. Rákóczi Ferencről elnevezett imádságoskönyv története és nyomtatott kiadásai*, (Budapest: Borda Antikvárium, 2000); KNAPP Éva, „*Officium Rákóczianum* – Pótlások”, *Magyar Könyvszemle* 127 (2011): 103–106; vö. KNAPP Éva, „Egy XVII. századi népszerű imádságoskönyv: az *Officium Rákóczianum* története”, *Magyar Könyvszemle* 113 (1997): 149–166, 282–298.

152 Hogy ebben a választásban volt-e segítője, nem ismert.

153 Vö. 24. jegyzet.

Rákóczi munkamódszerének alapja meglévő modellek követése volt; ebből formálódott, alakult ki a gyakorlatban az egyre gazdagabban retorizált, aspiratio contemplativa formában kiteljesedő egyéni spirituális önkifejezés.

Tekintettel a három rész tartalmára, Rákóczi egyfajta profán, Avilai Terézre utaló „via perfectionis”-modellt követett az aspirációk részekbe rendezésekor és a szerkezet kialakításakor. Az első részt a világban élő, világi életet folytató princeps christianus napi kötöttségekhez igazított imádságai alkotják. A második rész a hadvezér-fejedelem, egyben – mint az végül kiderül – egy bukott hadvezér szembenézése sorsával, egyfajta via purgativa. Végül ezt követi – akarata és lehetőségei szerint – a szentségekkel (gyónás, áldozás) megszentelt keresztény élet, egyfajta via illuminativa, a megvilágosodás útja, az előző részeknél magasabb irodalmi szinten, választékosabb, igényesebb formában (aspiratio contemplativa). Mindez nem zárja ki, hogy az aspirációk megszövegezése valószínűleg hosszabb időn át folyamatosan zajlott, és bármikor, bármely helyre újabb gondolatokat, szövegegységeket lehetett betoldani. Ez a feltételezett munkamódszer differenciálódhat és megerősítést nyerhet, ha alaposabban megvizsgálják a Troyes-ban (Médiathèque de Troyes, Mss. 2144, fol. 263r–272r) őrzött másik, kizárólag francia nyelvű, és csupán az első két részt tartalmazó *Aspirations*-kéziratot, mely ugyan – Kovács Ilona megállapítása szerint – „másodlagos a párizsi, párhuzamos szöveghez képest, de önmagában véve igen érdekes szövegváltozat”.¹⁵⁴

Összegezve elmondható, hogy az irodalmi minták számbavétele az egyik lehetséges kulcsa az *Aspirationes/Aspirations* jobb megértésének. Az eddigi megállapítások és következtetések megismétlése helyett itt csupán utalok a janzenista érintettségű „témák”, így például a megigazulás (justificatio), a szabad akarat tagadása, a kegyelemtan, az eleve elrendelés (predesztináció), a memoria (emlékezet), a szívmissztika, az ember bűnössége és a morális rigorizmus jelenléte a szövegekben. A kutatás egyik lehetséges további iránya újabb irodalmi minták azonosítása. Ennek során érdemes lesz szem előtt tartani Rákóczi forrásait „elleplező” írói technikáját, így mindenekelőtt a mozaik-módszert: az eltérő irodalmi mintákból származó motívumok elegyítését, a szó szerinti kölcsönzéseknél az eredeti kifejezések egy részének szinonimákkal történő helyettesítését, a távoli utalásokat, és nem utolsósorban a két- és/vagy többértelműség tudatos érvényesítését. A vizsgálatot nehezítik a feltehetően sokadkézből származó, egyszer sem hivatkozott vendéggondolatok, a kompendiumok használata, illetve a katolikus liturgiából akár hallomás útján átszármaztatott nyelvi elemek sokasága. A kínáló feladatok között előkelő helyen áll az *Aspirationes/Aspirations* szembeállítása Rákóczi más műveivel, elsősorban a *Confessio peccatorisszal* és a *Meditationesszal*. Elvégzendő a teljes francia fordítás vizsgálata annak megállapításához, hogy a fordító érvényesítette-e, és ha igen, hogyan és mennyiben az irodalmi kölcsönzések Rákóczi által alkalmazott rendszerét.

154 Kovács, „A fohászok szöveghagyománya” (4. jegyzet), 339.

NAGY ESZTER

Petrus de Paternis, *Krizsafán fia György látomásainak szerzője*Új szempontok a *Visiones Georgii* kutatásához

A *Visiones Georgii*, melyet a magyar fordításnak köszönhetően Krizsafán fia György látomásai címen ismer a hazai szakirodalom,¹ a 14. századi vizionárius irodalom kevéssé kutatott és gyakran félreértett alkotása. A 48 kéziratban ránk maradt, ikonográfiai, teológiai és történeti szempontból egyaránt izgalmas mű magyarországi György vitéz látogatását beszéli el a középkori Írország legismertebb zarándokhelyén, Szent Patrik Purgatóriumában. A Nagy Lajos dél-itáliai hadjárataiban szolgáló, majd kegyetlenkedései miatt vezekelni induló lovag az isteni kegyelem megtapasztalására vágyik, amikor a távoli és veszélyes cél felé veszi útját. A barlangszerű szent helyen, mely a túlvilág bejárataként híresült el a középkorban, egy angyal kíséretében tanúja lesz a tisztuló lelkek és a kárhozottak szenvedésének, de az üdvözültek szépséges és dicséző himnuszoktól zengő lakóhelyének is. Utazása a Mennyei Király és Királynő látomásával éri el csúcspontját; ezt követően az angyaltól küldetéseket kap, melyek célt adnak további életének.

A jelen tanulmányban, amely 2018 januárjában megvédett doktori disszertációmon alapul, a mű új attribúcióját mutatom be. A kutatókat legalább 150 éve foglalkoztató kérdés tisztázását² a *Visiones Georgii* lipcsei kézíratainak beható tanulmányozása tette lehetővé. Az ágostonos Petrus de Paternis szerzőként való azonosítása minden bizonnyal dolgozatom egyik legjelentősebb hozzájárulása a *Visiones Georgii* kutatástörténetéhez. Az új attribúció utat nyit a mű keletkezési körülményeinek behatóbb tanulmányozásához, és pontosabb kérdésfelvetéseket tesz lehetővé utóéletét illetően. A továbbiakban ezért először összegzem a szakirodalom megállapításait a mű eredetével kapcsolatban, majd bemutatom a szerző pontosabb meghatározásához vezető lépéseket. Ezt követően ismertetem a Petrus de Paternisről rendelkezésünkre álló információkat, tanulmányomat pedig a nyitva maradt kérdések felvázolásával zárom.

* A szerző magyar és művészettörténet szakon végezte tanulmányait az ELTE-n, majd 2018-ban co-tutelle rendszerű képzésben doktori fokozatot szerzett a párizsi EHESS-en. A disszertáció címe: *La réception des «Visiones Georgii»: lectures de la légende du Purgatoire de Saint Patrick à la fin du Moyen Âge*.

1 Bellus Ibolya fordítása 1985-ben jelent meg: V. Kovács Sándor, *Tar Lőrinc pokoljárása: Középkori magyar víziók*, Magyar ritkaságok (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1985).

2 Toldy Ferenc 1871-ben hiába próbálja magyarként azonosítani a *Visiones Georgii* szerzőjét: TOLDY Ferenc, „Egy XIV. századbeli magyar vezeklő Irlandban Sz. Patrik purgatóriumában”, *Századok* (1871): 229–247. 1924-ben Max Voigt jár legközelebb a megfejtéshez, amikor a *Visiones Georgii*-nek szentelt monográfiájában azt állítja, hogy a mű Avignonban keletkezett egy provanszál származású ágostonos remete tollából. Max VOIGT, *Beiträge zur Geschichte der Visionenliteratur im Mittelalter*, II. (Leipzig: Mayer und Müller, 1924), 188–189.

Az irodalomtörténet gyakran a keletkezési körülmények felől közelít a műhöz: ezek jelentik számára a kiindulópontot a szöveg elemzéséhez és értelmezéséhez. A filológia és termékei, a kritikai kiadások is legtöbbször a szerzői szöveg, vagy legalábbis a szerzői szándékot a lehető legpontosabban tükröző variáns bemutatására törekcszenek. Ezeknek a megközelítéseknek természetcses velejárója a szerző ismeretének igénye. Más utakon is elindulhatnak azonban a történeti kutatások: ha recepcióesztétikai megfontolások alapján elfogadjuk, hogy a mű a szöveg és az olvasó találkozásakor születik, a korabeli olvasók, könyvhasználati szokások és olvasási stratégiák – tárgyi és szellemi síkon egyaránt – figyelmet érdemelnek, és legalább annyira hozzásegítenek egy mű történeti létének mélyebb megértéséhez, mint a keletkezés körülményeinek ismerete. A két megközelítést azonban nem szükséges szembe állítani, mivel kölcsönösen gazdagíthatják egymást, amit jól példáz az a tény, hogy a *Visiones Georgii* szerzőjének neve is a mű recepciójának kutatása során került elő.

A *Visiones Georgii*vel kapcsolatos magyarországi szakirodalmat átfutva azonban úgy tűnhet, hogy a tanulmányok szerzői sem a mű keletkezésének, sem befogadásának körülményeit nem törekedtek mélyebben megismerni. *Krizsafán fia György látomásai* sztereotípiák és újkori ideológiák áldozatává váltak. Toldy Ferencnek, aki először figyelt fel a magyar vonatkozású szövegre, a mű csalódást okozott, mivel kezdeti reményeivel ellentétben nem sikerült egy újabb magyar szerzővel gazdagítani az irodalomtörténetet. A későbbiekben a *Visiones Georgii*t nem is irodalmi szempontok alapján értékeli, csupán erkölcsztörténeti vonatkozásait emeli ki:³

Engem a Melki Cod. címe ragadott meg, mert kezdetben azt gyanítottam, hogy egy XIV. századbéli eddig ismeretlen hazai írónak vagyok nyomában. Csak a munka vége felé győződtem meg, hogy az író más –; és hogy fáradságomat, melybe ennek tanulmányozása került, legalább némileg értékesítem, közlöm róla és belőle azt, minek kis részben történetünkre, nagyobb részben a XIV. század általános erkölcsztörténetére némi becse lehet [...] ⁴

Toldy a Krizsafán fia Györgyéhez hasonló víziók célját abban látja, hogy „táplálékul szolgáltak mindazoknak, kik a kor erkölcsi süllyedése s a hatalmasok által az emberiségre mért nyomorok közt isten segedelmében bízva, ezen, szerintök isten által ihletett szellemek nyilatkoztatásaiból vigaszt s a bajok eltürésére erőt merítettek”.⁵ A szövegek szerzőit ábrándozóknak titulálja, és a látomások leírását csak mint kortörténeti forrásokat méltatja figyelemre. Annak ellenére tehát, hogy a prezentációt követő akadémiai vitán több releváns kérdés is felmerült – Valóban magyar volt-e György vitéz? Fiktív vagy valós történetet beszél-e el a *Visiones Georgii*? Hogyan kell elképzelnünk Szent Patrik Purgatóriumát mint zárandokhelyet?⁶ –, Toldy ismertetőjé-

3 TOLDY, „Egy XIV. századbéli magyar...”.

4 Uo., 230.

5 Uo., 233.

6 Uo., 247.

vel a mű hazai negligálása is kezdetét veszi. Talán a túl sok megválaszolandó kérdés is felelős azért, hogy a kutatók nem foglalkoznak önállóan a *Visiones Georgiivel*, hanem többnyire más alkotásokhoz próbálják kötni György vitéz alakját és történetét. Így például Dercsenyi Dezső 1941-ben a Becsei Vesszős György különítéletét ábrázoló zselízi freskóval hozza összefüggésbe Krizsáfán fia Györgyöt,⁷ és a két figura azonosítását több mint négy évtizeddel később kimerítő érveléssel támasztja alá Szegfű László.⁸ Gondolatmenetét Zemplényi Ferenc cáfolja meg 1998-ban,⁹ teljes joggal. Ezzel szemben vitathatatlan a párhuzam György vitéz és Tar Lőrinc között, aki 1411-ben látogatott el Szent Patrik Purgatóriumába. A népes kísérettel utazó magyar arisztokrata zárandoklata György vitézével szemben nyomot hagyott a magyar irodalomban is.¹⁰ Az utazást megörökítő legkorábbi ránk maradt forrás, a Jacopus de Yonge császári jegyző által Dublinban papírra vetett *Memoriale*¹¹ a Szent Patrik Purgatóriumát korábban felkereső látogatók között magyarországi György vitézt is megemlíti.¹² A felsorolásban szereplő többi zárandok azonban nagy valószínűséggel fiktív figura: Nicholaus a *Legenda aurea* Szent Patrik-legendájának a hőse, Obrian pedig feltehetőleg azonos Owein lovaggal, a *Tractatus de Purgatorio Sancti Patricii* zárandokával. Így könnyen elképzelhető, hogy a Györgyre való hivatkozás is az írott szöveg ismeretére utal, nem pedig történeti tényre, a *Visiones Georgii* és a *Memoriale* egymáshoz való viszonyát azonban eddig még senki sem vizsgálta meg alaposan.

Fontos állomás a *Visiones Georgii* hazai recepciójának történetében a mű magyar nyelvű fordításának megjelenése 1985-ben.¹³ A *Magyar Ritkaságok* sorozat Tar Lőrinc pokoljárása című kötetében közzétett, a *Memoriale* terjedelmét azonban jóval meghaladó, közel 180 oldalas szövegről sajnos alig esik érdemben szó a kötetet szerkesztő V. Kovács Sándor bevezetőjében. V. Kovács teológiai tartalma alapján a Katalin-legendához hasonlítja a *Visiones Georgiit*, és egyértelműen félreérti, amikor így ír róla:

7 DERCSÉNYI Dezső, *Nagy Lajos kora* (Budapest: Egyetemi Nyomda, 1941), 72.

8 SZEGFŰ László, „György, Crissáfán fia, aki megjárta a túlvilágot”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 90 (1986): 90.

9 ZEMPLÉNYI Ferenc, *Az európai udvari kultúra és a magyar irodalom*, *Historia litteraria* 4 (Budapest: Universitas Kiadó, 1998), 36–37.

10 A Tar Lőrinc purgatóriumi utazásával kapcsolatos irodalmi műveket lásd: KOVÁCS, *Tar Lőrinc pokoljárása*.

11 A mű keletkezését Michel Haren datálását elfogadva Giovanni Paolo Maggioni 1416 utánra teszi – Michel Haren, „Two Hungarian Pilgrims”, in *The Medieval Pilgrimage to St Patrick's Purgatory: Lough Derg and the European Tradition*, eds. Michael HAREN and Yolande de PONTFARCY (Enniskillen, Ireland: Clogher Historical Society, 1988), 124. Idézi: Giovanni Paolo MAGGIONI, Roberto TINTI és Paolo TAVIANI, *Il Purgatorio di San Patrizio: documenti letterari e testimonianze di pellegrinaggio (secc. XII-XVI)*, *Quaderni di Haglographica* 13 (Firenze: Sismel – Edizioni del Galluzzo, 2018), 365.

12 «magnificus vir Laurencius Ratholdi de Pastoth [...] Purgatorium sancti Patricii intravit [...] et penas immundorum spiritum, sicut nobis datur intelligi, sustinuit et revelaciones divinas vidit et audivit in eadem spelunca, in qua fuerunt sanctus Nicholaus ac Georgius filius Grifani militis de partibus Ungarie et Eugenius dictus Obrian de Anglia, sustinentes tormenta ac penas immundorum spiritum» Hippolyte DELEHAYE, „Le pèlerinage de Laurent de Paszthó au Purgatoire de s. Patrice”, *Analecta Bollandiana*, 27 (1908): 35–60, 58.

13 A fordítást Hammerich kritikai kiadása alapján készítette Bellus Ibolya.

A György-víziók egyetemes eszmetörténeti jelentősége tehát az, hogy háttér gyanánt a magyar közgondolkodás elvilágiasodását is beleilleszti a humanizmus felé vezető, egyháztól eltávolodó filozófiai áramlatok fő sodrába. Ez a találkozás az európaiság és magyarság között a György-féle látomások nélkül nem jött volna létre [...].¹⁴

Gondolatmenetét az ideológiai elfogultságon túl alapvetően aláássa az a tény, amit már Toldy Ferenc is felismert: a *Visiones Georgii* nem magyar szerző alkotása és nem magyar területen keletkezett. Így tehát nem meglepő, hogy a magyar fordítás megjelenése sem hozott áttörést a mű hazai kutatástörténetében, és az utóbbi bő három évtizedben nem születtek új megállapítások a *Visiones Georgii*vel kapcsolatban.

A külföldi szakirodalmat szerencsére kevésbé jellemzik a hazai kutatást gúzsba kötő előítéletek, és György vitéz történetére nem nehezedik rá a Tar Lőrinc-monda. Elsősorban német nyelvterületen fordult a kutatók érdeklődése a mű felé, amit az magyaráz, hogy a kéziratok többsége a mai Ausztria és Németország területén maradt fenn.¹⁵ Főbb megállapításaiban mindmáig hivatkozási alpnak tekintett tanulmány Max Voigt 1924-ben megjelent *Beiträge zur Geschichte der Visionenliteratur im Mittelalter* című monográfiája.¹⁶ Voigt a II. kötetben foglalkozik a *Visiones Georgii*vel, míg az elsőt a *Visio Lazarinak* szenteli. A szerző behatóan tanulmányozza a mű keletkezési körülményeit, és nyelvi adatokra támaszkodva megállapítja, hogy a szerző egy provanszál származású ágostonos szerzetes, aki minden bizonnyal az avignoni pápai udvar környezetében dolgozott.¹⁷ Állást foglal a mű céljával kapcsolatban is: véleménye szerint a *Visiones Georgii* mentes a propagandisztikus elemektől, értelme egyedül aszketikus és vallásos tartalmában keresendő.¹⁸

Max Voigt eredményeit átveszi Louis Leonor Hammerich, aki 1930-ban publikálja a latin nyelvű *Visiones Georgii* első és mindmáig egyetlen kritikai kiadását, amelyben az akkor ismert valamennyi kéziratot bemutatja. Az alapszöveg (Mo) mellett a kritikai apparátusban további két kéziratból (P és K) közli a szöveg teljes terjedelmében az olvasatokat.¹⁹ A dán filológus az 1930-as évek folyamán két kisebb tanulmányban jelenteti

14 V. Kovács, *Tar Lőrinc pokoljárása*, 17.

15 A 20 latin nyelvű kéziratból 14, a 28 vernakuláris kéziratból 21 található jelenleg német vagy osztrák területen. A ránk maradt kéziratok leírását lásd: Bernd WEITEMEIER, *Visiones Georgii: Untersuchung mit synoptischer Edition der Übersetzung und Redaktion C* (Berlin: Erich Schmidt, 2006), 100–204.

16 VOIGT, *Beiträge zur Geschichte der Visionenliteratur im Mittelalter*.

17 Voigt a Österreichische Nationalbibliothek Cod 1398 jelzetű kézírata alapján teszi megállapításait, amelyben az akkor ismert kéziratok közül egyedül szerepel a szerző provanszál eredetét igazoló pibolus (nyárfa) szó. Ágostonos eredetét a „*quidam ex nostris vocatus Iohannes de Lana*” ’egy közülünk, akit Iohannes de Lanának hívnak’ kifejezés alapján feltételezi, mivel Iohannes de Lana dokumentáltan az ágostonos rendhez tartozott. Uo., II, 188–189.

18 Megállapítása azért is fontos, mert az 1350-es évek második felétől hirtelen megnőtt a Szent Patrik Purgatóriumát felkereső dokumentált zarándokok száma (a zarándokok listáját lásd: HAREN és PONTFARCY, *The Medieval Pilgrimage to St Patrick's Purgatory*, 5–6.), a *Visiones Georgii* magában azonban nem tartalmaz olyan elemeket, amelyek propagandisztikus szándéokra engednének következtetni. VOIGT, *Beiträge zur Geschichte der Visionenliteratur im Mittelalter*, II, 186.

19 „Ich selbst hatte den grössten Teil einer längeren Abhandlung über dasselbe Thema geschrieben und war auch z. T. zu ähnlichen Ergebnissen gekommen wie Voigt, als mir 1925 sein Buch in die Hände

meg a művel kapcsolatos újabb felfedezéseit és hipotéziseit,²⁰ így például azt a feltételezést, mely szerint a *Visiones Georgii* egy kézírata Niccolò de Beccari olasz humanista közvetítésével juthatott el Prágába 1376-ban.²¹

Egy következő, nagyobb volumenű tudományos összefoglaló közel 70 évvel később, 2006-ban jelent meg.²² Bernd Weitemeier monográfiája amellett, hogy összegezi a *Visiones Georgii*vel kapcsolatos ismereteket, elsősorban a német nyelvű kéziratokra összpontosít, amelyekből több átiratot és egy kritikai kiadást is közöl. Mivel a mű keletkezési körülményeiről nem állnak rendelkezésére újabb adatok, a szöveg hagyomány pedig nagyon összetett, a történeti kutatások elsődleges céljának a szöveg recepciójának tanulmányozását tekinti.²³

Ami a *Visiones Georgii* attribúcióját illeti, Max Voigt érvei a mű szerzőségével kapcsolatban kételkedésre adhatnak okot, ha figyelembe vesszük, hogy a provanszál eredetet alátámasztó nyelvi adatokat csupán egyetlen kéziratban tudta kimutatni. Nem képzelhető-e el, hogy a Rein bei Graz-i ciszterci monostorból származó, Bécsben őrzött kódex szövegvariánsa csupán egy provanszál származású másoló emlékét őrzi? Voigt egyértelműen a megérzéseire hagyatkozott, amikor attribúcióját egy egyedi szövegváltozatra alapozta, az utóbbi évtizedekben előkerült kéziratok azonban nem csupán alátámasztják eredményeit, hanem a szerző pontosabb meghatározását is lehetővé teszik.

Max Voigt tanulmánya írásakor az alábbi 9 latin nyelvű *Visiones Georgii* kéziratot ismeri:²⁴

Mo (L12)	Clm 21658, Bayerische Staatsbibliothek, München, 15. század első fele
K (L5)*	Cod. 82, Kremsmünster, bencés apátság, 1414 előtt
Me (L10)	Cod. 175, Melk, bencés apátság, 1414
B (L3)IV F 60,	Staats-und Universitätsbibliothek, Wrocław, 15. század közepe
W1 (L19)	Cod. 1398, Österreichische Nationalbibliothek, Bécs, 1424 után

kam". *Visiones Georgii. Visiones quas in Purgatorio Sancti Patricii vidit Georgius miles de Ungaria, A.D. MCCCLIII.*, ed. Louis Leonor HAMMERICH (København: 1930), 12.

20 Louis L. HAMMERICH, „Studies to *Visiones Georgii*”, *Classica et mediaevalia* 1 (1938): 95–118; Louis L. HAMMERICH, „Studies to *Visiones Georgii*”, *Classica et mediaevalia* 2 (1939): 190–220.

21 HAMMERICH, „Studies to *Visiones Georgii*” (1938), 104–105.

22 WEITEMEIER, *Visiones Georgii*.

23 Weitemeier Kurt Ruh-ot idézi: „Die Überlieferungskritische Ausgabe bietet sich bei Texten an, die durch ihren vielfachen Gebrauch mit unterschiedlicher Zweckbestimmung eine offene Überlieferungsform aufweisen, d. h. zahlreichen Textmutation ausgesetzt waren, ja z. T. in verschiedenen Redaktionen erscheinen. Die originäre Fassung kann hier grundsätzlich nicht im Vordergrund wissenschaftlicher Bemühung stehen, und das gilt zumal dort, wo der Autor nicht bekannt ist bzw. kein historisches Interesse in Anspruch nehmen kann oder wo nicht der Autor-, sondern ein Gebrauchstext zur geschichtlichen Wirkung gekommen ist.” Kurt RUH, „Votum für eine Überlieferungskritische Editionspraxis”, in *Probleme der Edition mittel- und neulateinischer Texte*, szerk. Ludwig HÖDL és Dieter WUTTKE, Kolloquium de DFG, Bonn 26–28. Febr. 1973 (Boppard: 1978), 35–36. Idézi WEITEMEIER, *Visiones Georgii*, 349.

24 A kéziratok megjelölésére a Hammerich kritikai kiadásában használt betűjeleket használok, illetve zárójelben a Bernd Weitemeier által javasolt jelölést. Ez utóbbi rendszert használok az 1930 után felfedezett kéziratok esetében is.

- W2 (L20) Cod. 4008, Österreichische Nationalbibliothek, Bécs, 14–15. század
 V (L16) Ms. Vat. Lat. 5862, Biblioteca Vaticana, Róma, 1474
 A (L1) Cod. 462, Admont, bencés apátság, 15. század közepe?
 Ba (L2) Cod. Ms. Th. 106, Staatsbibliothek, Bamberg, 1432

Hammerich 1930-ban megjelent kritikai kiadásában két prágai kézirrattal bővíti a korpuszt:

- P1 (L14) Ms. 23, Archiv Pražského hradu, Prága, 14. század vége vagy 15. század eleje
 P2 (L15) Cod. N. 41, Archiv Pražského hradu, Prága, 15. század eleje

Szintén Hammerich írja le először az 1930-as években felfedezett londoni kéziratot:²⁵

- L8 Ms. Add. 37512, British Library, London, 1457

A következő évtizedekben 8 további latin nyelvű *Visiones Georgii*-kézirat került elő:

- L4 Pap.-Hs. 154, Universitätsbibliothek, Klagenfurt, 14. század vége
 L6 Ms. 832, Universitätsbibliothek, Lipcse, 14. század 3. negyede
 L7 Ms. 841, Universitätsbibliothek, Lipcse, 1452
 L9 Ms. 986, Turmbibliothek St. Andreas, Lutherstadt-Eisleben, 15. század 2. fele
 L11 Clm 17796, Bayerische Staatsbibliothek, München, 1445–1466
 L13 Ms. 96, Graf Schönborn-Bibliothek, Pommersfelden, 15. század
 L17 Cod. XI. 83. B, St. Florian, ágostonos apátság, 1458
 L18 MS A 6, Státní oblastní archiv v Třeboni, Třebon, 15. század 2. fele

A szerzőség kérdésében végül a Lipcsében őrzött Ms. 832 és Ms. 841 (L6 és L7) kéziratok tanulmányozása hozott új eredményt. A provanszál szerzőre utaló *pibolus* olvasat megtalálható a 14. század 3. negyedében készült, töredékes formában ránk maradt Ms 832 kéziratban is,²⁶ amely a legkorábbi a ma ismert szövegváltozatok közül. A kutatás során kiderült, hogy szintén ciszterci tulajdonból származik:²⁷ a kódex nyomott mintás borítója arra enged következtetni, hogy 16. századi újrakötése idején az altzellei apátság gyűjteményéhez tartozott, akárcsak az 1452-ben keletkezett Ms. 841 kézirat, ez utóbbi azonban a *Visiones Georgii* teljes szövegét tartalmazza. Másolója, Heinrich von Lichtenfels altzellei szerzetes²⁸ feltehetően a saját monostorában található régebbi példányt használta mintául.

A két szöveg szoros kapcsolatát filológiai érvek igazolják: a 16. vízió szövegét vizsgálva, amely *Visiones Georgii* egyik leghosszabb egysége, azt figyeltük meg, hogy ahol a

25 HAMMERICH, „Studies to Visiones Georgii” (1938), 106.

26 Ms. 832 f 7vB 35.

27 A borító mintázatát xv azonosította.

28 *Expliciunt visiones venerabilis Georgii militis de Ungaria, anno domini 1 : 4 : 5 : 2 in dominica Iudica per fratrem Henricum Lichtenfels.* (Ms. 841 f. 240r.)

Ms. 832 kézirat egyedi variánst tartalmaz, Ms. 841 szinte minden alkalommal igazodik hozzá. Abban a kevés esetben, amikor Ms. 841 olvasata eltér a Ms. 832-ben találhatótól, az előbbi többnyire egyedi variáns, amely nem egyezik a korpuszban található többi olvasattal sem.²⁹ A szavak és kisebb szószerkezetek szintjén túl a két kézirat egyezése néhány nagyobb szövegegységben is megnyilvánul. Az egyik ilyen rész azoknak a szenteknek a felsorolása, akikhez a purgatóriumban szenvedő lelkek folyamodnak

29 Az összehasonításhoz a Hammerich kritikai kiadásában közölt olvasatok álltak rendelkezésemre, továbbá a két altzellei kódex szövege (Ms. 832 – L6, Ms. 841 – L7). A kéziratok jelöléséhez a Weitemeiernél javasolt, fent ismertetett jelzeteket használok. A Hammerich kritikai kiadásában szereplő olvasatot H-val jelölöm. Az összevetésnél a következő jeleket használok:

- : szembenállás
- *dőlt betű*: L6 és L7 olvasata eltér egymástól
- om : kihagyás

Ms. 832 f. 4vB 36 *ligwa* L6 : *ligua* L7 : *lingwa* Mo P1 : om K; Ms. 832 f. 5rA 1 *linguam* L6 : *liguam* L7 : *lingwam* Mo P1 : *ligwam* K; 7 et qui comunitur L6 L7 : qui et comunitur P1 Mo H : et comunitur K : qui comunitur B; 12 per collum et per guttur L6 L7 : per guttur et per collum Mo H : per guttur P1 K; 13 serpentinis predictis L6 L7 : serpentinis : Mo H : serpensium predictis P1 : serpentum K; 23 plenas et plenas L6 L7 : plenas et plenos P1 K B : plenas Mo H; 24 *auro argento* (*argenteo* P1) L6 P1 : *auro et argento* L7 Mo H : *cupro plumbo* K; 36 predonum L6 L7 : depredatorum Mo P1 H : om K; Ms. 832 f. 5rB 25 eorum L6 L7 : in eorum Mo P1 H : et in eorum K; 34–35 pena specialis et acerbissima L6 L7 : acerbissima et specialis pena Mo H : pena specialis K; Ms. 832 f. 5vA 1 Etiam videbatur quod ibi essent L6 L7 : Et videbantur ibidem esse Mo H : Et videbantur quod ibi essent P1 : Et videbatur ibi quod essent K; 11 in forma et figura predictorum L6 L7 : in forma et in figura Mo : in forma predictorum et figura : P1 : in forma siue in figura B : in figura et forma W1; 14 lixa assata in pastillis L6 L7 : lixa assata in patellis Mo : lixa assata in pastilla P1 : lixa assata in pastilis W1 : inlixa in pastilla assata K : lixa assata in pascillis B : lixa assata in patellis et in postillis W2 : elixa, assata in pastillis H; 17 calidissimo L6 L7 : callidissimo Mo : caldissimo P1 K H; 19 cupri argenti blumbi (plumbi-L7) L6 L7 : auri et argenti, plumbi Mo : cupri auri argenti plumbi P1 K B : cupri, auri et argenti, plumbi H; 33 et precipue L6 L7 : om Mo P1 K H; 40 spontanes L6 L7 : spatones Mo : spontones P1 K H; Ms. 832 f. 5vB 9 persequentes pungentes L6 L7 : persequentes et pungentes Mo H : pungendo persequentes W1 : pergentes persequentes P1; 15 in L6 L7 : et Mo : ad P1 K H; 16 enim L6 L7 : quidem Mo P1 K H; 19 ad assurgendum L6 L7 : ad surgendum P1 Mo H : om K; 23 *cathenis* L6 : *kathenis* L7; 26 *cydifum* L6 : *cinifum* L7 Mo P1 H : et *cinifum* K; 29 ligatissimi L6 L7 : colligati Mo : ligati P1 K H; Ms. 832 f. 6rA 6–7 aliter oculis corporalibus apparere et intueri L6 L7 : aliter corporalibus oculis intueri et apparere Mo H : aliter corporalibus oculis apparere et intueri P1 : aliter oculis corporalibus appareri K; 18–19 sua corpora alias suis corporibus L6 L7 : sua vel suis corporibus corpora Mo : sua vel sua species corpora P1 : qua corpora (javítva) sua vel corpora B : om K : sua vel sue speciei corpora H; 19 informetur L6 L7 : informant Mo H : informarentur P1 : informant B : om K; 22 *sit* L6 : om L7; 31 anima non potest a corpore pati L6 L7 : anima pati non potest a corpore Mo P1 H : anima non potest a corpore K : anima pati non potest siue corpore W1; Ms. 832 f. 6rB; 11 vel sic L6 L7 : ut sic Mo P1 K B H : et sic W1 W2; 14 *cremare* L6 : *concremare* L7; Ms. 832 f. 6vA 1 conbustam vel conbinatam L6 L7 : coniunctam vel conbinatam Mo H : conbinatam W1 : conbinatam conbustam P1/K; 2 ex duabus partialibus L6 L7 : ex duabus et principalibus Mo : ex duabus partialibus P1 H : ex duabus W1 : particularibus B : ex duabus participibus K; 4–5 et singulas passiones corporis corporales L6 L7 : passiones et singulas corporis corporales P1 : et singulas passiones corporales corporis Mo H : et singulas passiones corporis W1; 6–7 et passiones ac lesiones L6 L7 : et lesiones Mo P1 H : om K; 7–8 et lesiones quascumque L6 L7 : et lesiones P1 : eciam lesiones Mo : et cetera B : om W1 K; 14 *aristoteles* L6 : *arestotiles* L7; Ms. 832 f. 6vB 21 posse sentire L6 L7 : posse sentire Mo P1 K H; 25 *anima humana* L6 P1 K H : *humana anima* L7 B : *anima* Mo; Ms. 832 f. 7rA 2 et sicut L6 L7 : et quia sicut K B H; 3 est rationale L6 L7 : est rationabile Mo K H : om P1; 5 rationale L6 L7 : rationabile Mo P1 K H.

segítségért. Az Ms. 832 kézirat, eltérően a többi variánstól, a következő felsorolást tartalmazza:

Iste uocem suam dirigendo ad sanctum Pe- / trum, iste ad sanctum Paulum, ille ad sanctum Laurencium / ille ad sanctum Augustinum, Dominicum et Franciscum, / Mathiam, Magdalenam et sic de alijs.³⁰

Az Ms. 841 követi az Ms. 832 felsorolását, és csupán egyetlen helyen tér el a fentiekől: a *Mathiam* megnevezést felváltja a *Mariam*,³¹ amely egy *lectio faciliort* eredményez, mivel Máté evangélista megemlézése az adott kontextusban kissé szokatlanul hat. Mária Magdolna viszont, mint bűnbánó szent, hatékony segítőtje a tisztulásra szoruló lelkeknek, ugyanakkor a női közbenjáró szenteket is képviseli a felsorolásban.

A második hosszabb szöveghely, amely a két lipcsei kéziratot megkülönbözteti a korpusz többi kéziratától, az aránytalanul hosszúra nyúlt 27. fejezet végén található, amelyben a szerző a purgatóriumban szenvedő lelkek megsegítésének módjait taglalja.

Explicit Capitulum / xxvijm ualde prolixum, tamen ualde utile, / in quo agitur de supplicacionibus Georgij / archangelo Michaeli porrectis et exaudi- / tis et affirmatiue signatis dicendo : fiat.³²

Az Ms. 841 kézirat ugyanezt a formulát tartalmazza azzal a különbséggel, hogy a végére hozzátesz egy *Ament*.

Ha a fenti érvek alapján elfogadjuk, hogy az Ms. 841 kézirat az Ms. 832 alapján készült másolat, mindez magával vonja azt a feltételezést, hogy az Ms. 832 a másolás után sérült meg valamikor, és eredetileg mindazokat a szövegrészeket tartalmazta, amelyek a Ms 841-et kiemelt jelentőségűvé teszik a *Visiones Georgii* latin korpuszán belül.

A *Visiones Georgii* szerzőjének azonosítását az Ms. 841 egy olyan szöveghelye tette lehetővé, amely minden bizonnyal csak töredékessége miatt hiányzik a mintájául szolgáló Ms. 832-ből. A bevezetés és a György vitéz írországi zárándokújtát igazoló pápenslevelek közé a következő formula ékelődik:

Veritatem autem supradicte / Purgatorii visitacionis supranominatus dominus Richardis archiepiscopus / Armachanus testificatur per suas literas triplicatas, *quarum* [182r] / *prima est ista de uerbo ad verbum fidelissime copiata et inserta / huic tractatui ordinato et composito per magistrum Petrum de / Paternis, sacre theologie professorem ordinis fratrum heremitarum / sancti Augustini actu regentem studium in conuenti dictorum fratrum / in Romana curia, ad utilitatem populi christiani laudemque / domini nostri Ihesu Christi.*³³

30 Ms. 832, 2vA 28–31

31 Ms. 841 f. 199 r 10–12

32 Ms. 832, f. 22rB 19–23

33 Ms. 841 de l'Universitätsbibliothek de Leipzig, f. 182 r33 – f. 182v6.

[A Purgatórium fent említett meglátogatásának igaz voltát Richárd armaghi érsek három levelével igazolja, amelyek közül ezt az elsőt szóról szóra lemásolva tartalmazza ez a traktátus, melyet a Szent Ágoston remete testvéreinek rendjéből való Petrus de Paternis, a szent teológia professzora állított össze és szerkesztett meg az említett testvérek kolostorának studiumában a Római Kúrián, a keresztény nép hasznára és Urunk, Jézus Krisztus dicséretére.]

Ez a mondat, amely egyszerre fedi fel a szerző személyét és a keletkezés helyét, szinte valamennyi kéziratból hiányzik. Helyette a következő formulák állnak:

L12 (Mo) : *quarum prima est talis*

L16 (V) : *quarum quidem licterarum tenorem ac de uerbo ad uerbum ad maiorem legentium certificationem fideliter copiatum duxi jn presenti opusculo premitendum. Et primo domini Riccardi archiepiscopi armachanensis tamquam inter ceteros dignioris. Cuius prime littere tenor talis est*

L19 (W1) : *quarum prima est ista de uerbo ad uerbum fidelissime compilata*

L20 (W2) : *quas premitto cura breuitatis inuenitur tamen in multis locis videlicet in libro isto*

L14 (P1) : *Prima est de verbo ad verbum fidelissime copiat*

L5 (K) : *quas prima est ista*

Egyedül a szintén szászországi eredetű, 1458-ban keletkezett és jelenleg a St. Florian-i ágostonos apátságban őrzött kézirat tartalmaz egy nagyon hasonló szövegrészt, amely azonban torz alakban őrizte meg Petrus de Paternis nevét (Petrus Deternis).³⁴ Kérdéses még a pommersfeldeni kézirat variánsa, amelyet a nagyon nehézkes hozzáférés miatt sajnos még nem állt módunkban megtekinteni.

Petrus de Paternis, aki az idézett részlet tanúsága szerint az avignoni pápai udvarban dolgozott, nem teljesen ismeretlen az irodalomtörténet számára. Korábban az egyetlen példányban ránk marad, kétnyelvű *Liber de sufficiencia et de necessitate*³⁵ szerzőjeként tartották számon, amely 1349-ben készült Delphine de Beaufort, VI. Kelemen pápa unokahúgának megrendelésére. A latin és provanszál nyelven írt, gazdagon illusztrált kódex egyik érdekessége, hogy szintén van magyar vonatkozása, mivel Petrus de Paternis egy olyan látomássorozatot lát el benne teológiai és értelmező kommentárokkal, amelyet a korban – tévesen – magyarországi Szent Erzsébetnek tulajdonítottak.³⁶

34 „quarum prima ista est de verbo / ad verbum fidelissime copiat et inserta / tractatui ordinato et composito per / magistrum Petrum **Deternis** sacre theologiae / professorem ordinis fratrum heremitarum sancti / Augustini studium actu regentem in con- / ventu dictorum fratrum in Romana curia / ad utilitatem populi christiani laudemque domini / nostri Ihesu Christi”.

35 Ancienne cote : Colbert 1517, nouvelle cote : Latin 3313A, Bibliothèque Nationale de la France.

36 A *Liber de sufficiencia*... tévesen Árpád-házi Szent Erzsébetnek tulajdonítja Schönaui Szent Erzsébet bencés apáca látomásait (†1165), Louis CAROLUS-BARRÉ Louis, „Peyre de Paternas. Auteur du livre De sufficiencie et de necessitat (1349)”, *Romania* 67 (1942. 1943): 217–239, 222.

A pernes-i származású szerzetes életéről Louis Carolus-Barrée gyűjtötte össze az adatokat és publikálta 1942-ben megjelent tanulmányában.³⁷ Carolus-Barré a 14. század 1. negyedére teszi Petrus de Paternis születését, aki feltehetőleg Avignonban lépett be az ágostonos rendbe. Alapozó tanulmányait követően a rend Párizsba küldte teológiát tanulni, ahol 1340-ben baccalaureátusi fokozatot szerez. 1344-ben VI. Kelemen levélben kéri a teológiai fakultás magisztereit, hogy adományozzanak magiszteri címet Petrus de Paternis-nek, és indoklásként a langue d'oc nyelvet beszélő magiszterek hiányára hivatkozik.³⁸ Petrus de Paternis ezt követően az avignoni stúdiumban folytatja működését. *Liber de sufficiencia et de necessitate* című művéért jutalomképpen 1350-ben a pápa kápláni rangra emeli – ezen a ponton azonban elfogynak Carolus-Barré adatai. A *Visiones Georgii* fentebb idézett részlete viszont arra utal, hogy Petrus de Paternis a mű megírásakor, az 1350-es évek derekán is Avignonban tartózkodott. Szintén ezt igazolják Gregorius Ariminensis (1300 k.–1358) rendi generális naplójának 1358-as bejegyzései, amelyek Petrus de Paternis magiszterről az avignoni kolostor lakójaként tesznek említést.³⁹

A *Visiones Georgii* szerzőjének gondolkodását a fentiek értelmében olyan tényezők formálták, mint a párizsi egyetem intellektuális miliője, az ágostonos remete rend spiritualitása és a pápai udvar kulturális légköre. Ez az összetettség a látomásokhoz fűzött kommentárokban is megnyilvánul, melyek hol skolasztikus jellegű teológiai fejtegetések (így például a lélek érzékelőképessége melletti érvelés a 16. látomás kapcsán), hol morális és spirituális tanítások. Petrus de Paternis forrásait csak részben ismerjük, szellemi és spirituális kötődéseinek feltárása további kutatásokat igényelne. Annyi mindenesetre bizonyos, hogy rendkívül komplex és eklektikus tudástárat kap az olvasó, amelyben helyenként látszólag ellentmondó nézetek is megférnek egymás mellett – így például a test és lélek kapcsolatának kérdése, amely a 16. fejezetben unitárius, a 27. fejezetben viszont dualista megfogalmazást kap. Nyilvánvaló, hogy Petrus de Paternis nem teológiai vagy filozófia tételek bemutatására törekszik, kommentárjai inkább praktikus jellegűek és mindig egy konkrét problematikára igyekeznek szemléletes magyarázatot adni. Bár a megrendelő ismeretének hiányában nem mondhatunk semmi bizonyosat a mű megírásának céljáról, mégis leginkább oktató, nevelő jellegű írásnak tűnik, amely didaktikus szellemben egészíti ki a túlvilág színes és rendkívül érzékletes leírását. Talán továbblépést jelenthetne a *Visiones Georgii* rendeltetésének meghatározásában a pápai udvar kulturális és politikai miliőjének tanulmányozása: miért tarthatott számot érdeklődésre Avignonban a 14. század közepén egy magyar vitéz története? Nem sokkal a nápolyi háborúk után milyen volt a római kúrián a magyarok megítélése? Milyen diplomáciai és kulturális kapcsolatok voltak Nagy Lajos és VI. Ince udvara között? Milyen szerepet játszottak az ágostonos remeték a pápa környezetében, és mit tudunk a rend magyar kapcsolatairól?

37 Uo.

38 Uo., 218.

39 *Gregorii de Arimino O.S.A. registrum generalatus: 1357–1358*, szerk. Albert DE MEIJER (Romae: Institutum historicum Augustinianum, 1976), 151, 153.

Egy következő, sok kérdést felvető témakör a *Visiones Georgii* elterjedésének problematikája. Jelenleg csupán annyit állíthatunk biztosan, hogy a legtöbb kézirat német és osztrák szerzetesközösségek könyvéraiban maradt ránk. Bár Hammerich fentebb említett hipotézise Niccolò da Beccari olasz humanista közvetítő szerepéről megoldást kínál a problémára, az elmélet gyenge pontja, hogy egyrészt nem ad magyarázatot a szöveg elterjedésére egyházi körökben, másrészt a világi tulajdonosok – kizárólag néhány vernakuláris kézirat esetében merül fel a *Visiones Georgii* világi használata! – szintén egyházi, és leginkább monasztikus körökkel álltak kapcsolatban.⁴⁰ Hogyan került akkor a *Visiones Georgii* Avignonból Közép-Európába? Milyen lehetséges útvonalai lehetnek a kódexek vándorlásának a rendek között és a rendeken belül? Miért és hogyan olvasták a szerzetesek György vitéz látomásait? Bár a *Visiones Georgii* ciszterci recepciójával diszsertációmban is foglalkozom, érdemes lenne megfigyelni, hogy milyen helyet foglalt el a *Visiones Georgii* a különböző rendek gyűjteményeiben.

Végül a *Visiones Georgii* történetiségének kérdése is további kutatásokat igényel. Milyen arányban beszélhetünk valós, megtörtént eseményekről, ha egyáltalán van történeti magja az elbeszélésnek, és milyen arányban fikcióról? Továbbra sem tudjuk, hogy létezett-e György vitéz, és valóban megtette-e a hosszú utazást Dél-Itáliából Írországba, majd vissza Avignonba? A zarándoklat történetisége mellett szól John of Tewksbury *De situ universorum* című traktátusa (1356/7, 1371?), amelyben leírja Györggyel való találkozását Oxfordban, és összefoglalja a látomások paradicsomi szakaszát.⁴¹ Az oxfordi ferences elbeszélése azonban nem egyezik teljesen a *Visiones Georgii* verziójával, így felmerül a kérdés, hogy vajon nem egy korai szövegvariánst ismerhetett-e John of Tewksbury, amelyet Petrus de Paternis Avignonban átdolgozott?

A művel kapcsolatos kérdések, amelyekből itt csak egy nagyon szűk válogatást mutattunk be, talán kellőképpen szemléltetik, hogy a *Visiones Georgii* milyen sok irányból megközelíthető, gazdag kutatási téma, amely nem csupán az irodalomtörténet számára lehet érdekes, hanem történelmi, filozófiai, teológiai és számos egyéb vonatkozása is figyelmet érdemel. A pontosabb kérdésfelvetések pedig remélhetőleg lehetővé teszik, hogy a mű kutatástörténete egy izgalmasabb, szakmai szempontból megalapozottabb és gyümölcsözőbb szakaszába lépjen.

40 Weitemeier foglalkozik a Trenbach család tulajdonában lévő *Visiones Georgii*-kéziratokkal, ezek azonban egyrészt német nyelvűek, másrészt szintén nem humanista kötődésűek. WEITEMEIER, *Visiones Georgii*, 235–246.

41 A vonatkozó részletet és leírását lásd: MAGGIONI, TINTI és TAVIANI, *Il Purgatorio di San Patrizio*, 182–201.

VADERNA GÁBOR

Város és pallérozódás

A Mindenés Gyűjtemény eszmetörténeti helyéhez*

(*Péczei és a Mindenés Gyűjtemény*)

A *Mindenés Gyűjtemény* című folyóiratot Péczeli József (1750–1792) 1789-ben indította el Komáromban. Péczeli ifjú korában Lipcse és Jéna érintésével Genfben tanult, ahol Horace Bénédict de Saussure (1740–1799) tanítványa, majd a filozófia neves professzora gyermekeinek nevelője lett.¹ Három évig maradt Saussure házában, aztán Utrechtben folytatta tanulmányait, ahol Vincent Maximilian Tuyl van Serooskerken katonatiszt (1747–1794) gyermekeit nevelte. Péczeli 1783-ban tette le teológia vizsgáját, majd lelkeszé szentelték. Hazatért Magyarországra, s itt a komáromi református gyülekezet hívta meg,² amit az ifjú lelkész el is fogadott. Irodalmi aktivitása ekkor kezdődött: lefordította Voltaire néhány munkáját (*La Henriade*; *Zaïre*; *Méropé*; *Tancrède*; *Alzire*), Edward Young és James Hervey verseit, a Nagy Frigyes porosz királynak tulajdonított elmélkedéseket (*Lettres sur l'amour de la patrie, ou Correspondance d'Anapistémon et de Philopatros*), meséket gyűjtött össze és fordított Aesopustól, Phaedrústól, La Fontaine-től és másoktól.³

1788-ban Péczeli megszervezte a Komáromi Tudós Társaságot, majd 1789-ben útjára indította a magyar kultúrtörténet egyik fontos vállalkozását, a *Mindenés Gyűjteményt*. A magyar sajtótörténetben a kiadvány jelentőségét az adja, hogy ez volt az első „tudományos” folyóirat. Ezt a beállítást az teszi jogosulttá, hogy a folyóirat

* A szerző az ELTE BTK Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet docense és a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet tudományos főmunkatársa, az „Irodalmi nyilvánosság a polgárosuló Nyugat-Magyarországon” (MTA) Lendület kutatócsoport tagja.

1 Lásd erről a genfi professzor levelét Péczeli korábbi magyar professzorához, Varjas Jánoshoz: „Quand j’eus assisté aux examens qu’il soutint en public au mois de may dernier, et que j’eus entendu les éloges que lui donnèrent unanimement Mess. les professeurs, je conçus le plus vif désir de le retenir auprès de moi pour m’aider à achever la partie de l’éducation de mon fils que j’ai jugé convenable de lui donner chez moi. J’allai le voir dans ce dessein; je le trouvai déterminé à retourner dans sa patrie; ses coffres étoient presque achevés, et il partoît malgré les sollicitations de plusieurs personnes qui lui avoient fait les offres les plus avantageuses à se charger de l’éducation de leurs enfants.” Horace Bénédict de Saussure Varjas Jánosnak, dátum nélkül, Magyar Tudományos Akadémia, Könyvtár és Információs Központ, Kézirattár [a továbbiakban: MTA KIK Kt.], M. Irod. Lev. 143. 4r. Idézi: VÖRÖS Imre, *Péczei József (1750–1792)*, *Historia Litteraria* 33 (Budapest: Universitas Kiadó, 2017), 10.

2 Madari István Péczeli Józsefhez, 1783. május 1., MTA KIK Kt., M. Irod. Lev. 148. 4r.

3 Nyomatásban életében huszonhárom önálló műve jelent meg. Bibliográfiáját lásd VÖRÖS, *Péczei József*, 153–155. Irodalmi pályájának értékeléséhez lásd BÍRÓ Ferenc, „Péczei József”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 69 (1965): 405–432, 557–584.

elsősorban a tudományok népszerűsítésére vállalkozott.⁴ A Tudós Társaság és a *Minden Gyűjtemény* célja elsősorban a magyar nyelv fejlesztése, s így módon része lesz annak a folyamatnak, mely egy nyelvművelő tudós Akadémia megalapításáig vezetett el. A lap célját összefoglaló előszóban ezzel összhangban ezt olvashatjuk: „Nosza azért Nemes Hazafiak! valakiknek ereikben még Magyar vér tsergedez, ne engedjék hogy a' mi restségünk 's hidegségünk miatt a' mi szép nyelvünk, 's azzal együtt, híres Nemzetünk' emlékezete eltöröltessék.”⁵ A tudomány és bölcsesség nyelv általi közvetítésének programja azonban szükségszerűen elvezetett egy társadalmi programhoz is: a nyelv fejlesztése az olvasás kiterjesztésével járt együtt, s ennek komoly társadalmi következményei voltak. A lap az európai tudományos irodalom módszeres bemutatása mellett ugyanis egy olyan társadalom vízióját is bemutatta, melynek működése már eleve az írásbeliségre és az olvasásra épül. Hogy a kultúra miként termelődik, milyen csatornákon keresztül juthat el a felhasználóig, s ők miként fogják használni azt, a 18. század végének egyik nagy problémája. Az olvasás és írás képessége (melyek a korban még nem feltétlenül estek egybe) egyre szélesebb körben terjedt el. Nemcsak a társadalom felső, elit rétegeiben alakult át a kultúrához való hozzáférés (például a női olvasáskultúra robbanásszerű változásával), de az alsóbb osztályokban is terjedt az írás és olvasás kultúrtechnikája. Az újkor ilyenformán az általános alfabetizáció nagy korszaka, ahol az állampolgárok immár íráskészségükkel identifikálják magukat, s ahol a kulturális javak cseréje, illetve az információk cseréje nagyrészt és alapvetően az írásbeliség médiumán keresztül történik meg.⁶ Többféle álláspont is létezik, hogy milyen tényezők együttállása vezetett el az írásbeli adminisztráción alapuló modern államok kialakulásához. Minden bizonnyal több társadalomtörténetileg leírható tendencia együttes hatása eredményezte az olvasás, olvasni tudás robbanásszerű elterjedését.⁷ Csak hevenyészett listáját adom most a lehetséges szempontoknak a teljesség igénye nélkül. Európában – s annak is elsősorban a nyugati felében – ilyen volt a népesség robbanásszerű növekedése, az így felszabaduló munkaerő városokba áramlása, egy erőteljes urbanizációs folyamat, a közegészségügy általános javulása, nagy járványok hatásának tompulása (például a nagy pestisjárványok elmaradása), általános gazdasági fellendülés (mely összefüggött a termelőeszközök technikai fejlődésével), hosszabb békés periódus (a nagy valálsháborúk, mint például a harmincéves háború után a tolerancia elvének fokozatos elterjedése és érvényesítése a társadalmi gyakorlatban), az életformák tömeges meg-

4 Lásd KÓKAY György, *A magyar hírlap- és folyóiratirodalom kezdetei (1780–1795)* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1970), 458–459.

5 [Előszó az első számhoz], *MGy*, 1789, I. Negyed, 1. levél, július 1. 4–6, 5. (A továbbiakban a *Minden Gyűjtemény* számaint *MGy* jelöli. A hivatkozásoknál – mivel számonként eltér a rendje – a I–VI. Negyed szerint adom meg. Ahol a cikknek nem volt címe és szerzője [] jelek között adok annotációt.) A lap bibliográfiáját lásd *A Minden Gyűjtemény repertórium: 1789–1792*, összeáll. TAPOLCAINÉ SÁRAY SZABÓ Éva (Budapest – Tatabánya: Országos Széchényi Könyvtár Könyvtártudományi és Módszertani Központ – József Attila Megyei Könyvtár, 1979).

6 Friedrich A. KITTLER, *Aufschreibesysteme 1800/1900*, 4. Auflage (München: Fink, 2003), 11–88.

7 Robert DARNTON, *Poetry and the Police: Communication Networks in Eighteenth-Century Paris* (Cambridge, MA: Belknap, 2010), 140–145.

változása (mint például a kultúra fogyasztására fordítható szabadidő megjelenése), a kultúra piacosodása (a korábbi mecénatúrára épülő finanszírozási modellek háttérbe szorulása és a független „értelmiségi” szerepmodelljének kialakulása), az államok nagyszabású közigazgatási reformjai (a modern bürokrácia felépítése és archiválási gyakorlatának kialakítása, a közoktatás széles körben való bevezetése), a társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása, s nem utolsósorban az olvasás kulturális praxisának széles körű kiterjedése (az ún. „olvasásforradalom”). E tendenciák sora még szaporítható volna egyebekkel, itt és most azokról érdemes szót ejteni, melyek szorosán véve kapcsolódnak az alfabetizáció kérdéséhez.⁸ A *Mindenes Gyűjtemény*, miként hamarosan látni fogjuk, nem egy választ kínált fel a felmerülő társadalom- és eszmetörténeti kérdésekre, hanem – akár a korabeli tudományos eredményeket – a lehetséges megoldásokat szemlélte és egyítette.

Nem tudjuk pontosan, hogy Péczeli miből finanszírozta lapját. A lap körüli ügyek azonban azt sejtetik, hogy a médiavállalkozás újdonsága önmagában nem volt elegendő, hogy megfelelő piaci pozícióhoz juttassa a vállalkozást. Az 1789. január 1-jén megjelenő első számot csak fél évvel követte a második (új számozással, új kezdettel). Bár a kortársak – maga Péczeli is – a folyóirat indulása körül kibontakozó sajtóvitát okolták a késlekedésért, ennél valószínűbb, hogy az előfizetők alacsony száma okozta a lap bedőlését.⁹ Annál is inkább gondolhatjuk ezt, mivel az 1789. július 1. és 1790. június 30. között kétheti rendszerességgel megjelenő lap egy év után sem tudta stabilizálni helyzetét. A szerkesztő enigmatikus tudósítása szerint: „Egy nagy akadályunk esett t. i. ezen munkának folytatásában, melyet egyedül Hazánk’ haszna ’s nyelvünk’ gyarapítása vállaltatott-fel, a’ melyet hogy ha meg nem orvosolhatunk, úgy e’ munkának félbe kell szakadni, noha ezt magunk kárával is legalább egy két esztendeig még készek lettünk volna folytatni.”¹⁰ Mindenesetre a folyóirat ekkor még nem szűnt meg, hanem évkönyvként jelent meg még két ízben. Ehhez sikerült megnyerni Sándor Lipót főherceg, az ország nádora támogatását – legalábbis a neki szóló ajánlás erre utal.¹¹ Mindenesetre a lap ekkor nemcsak formátumot vált, hanem a tartalomban is komoly

8 Roger CHARTIER, *Lectures et lecteurs dans la France d’Ancien Régime* (Paris: Seuil, 1987), 45–86; Reinhard WITTMANN, „Az olvasás forradalma a 18. század végén?”, in *Az olvasás kultúrtörténete a nyugati világban*, szerk. Guglielmo CAVALLO és Roger CHARTIER, ford. Sajó Tamás, 321–347 (Budapest: Balassi Kiadó, 2000).

9 Amikor a Bécsben megjelenő *Magyar Kurir* hirdetést tett közzé 1788 végén a komáromi folyóirat közeledő megjelenéséről, a szerkesztő, Szacsvey Sándor egy megjegyzést fűzött a szöveghez, melyben azt ígérte, hogy a bécsi lap is át fogja venni a *Mindenes Gyűjtemény* cikkei. A komáromi körhöz tartozó Fejér György a *Pressburger Zeitung* 1789. január 1-jei számában válaszolt *An den ungarischen Kurir* címmel, melyben óva intette a *Kurirt* a plagizálástól. Erre válaszul egy ismeretlen szerző (talán maga Szacsvey) a már megjelent *Mindenes Gyűjtemény*t támadta meg (*Magyar Kurir*, 1789. január 10.). Péczeli január 28-án szólott hozzá a vitához. Ekkor jelentette be, hogy a *Mindenes Gyűjtemény* a további nézeteltérések tisztázásáig szünetel (*Magyar Merkurius*, 1789. január 28.). Feltételezhető, hogy a két vállalkozás támogatói között nagy átfedés volt, s talán nekik sem tetszett e viszály.

10 „Jelentés”, *MGy*, 1790, IV. Negyed, 19. Levél, június 5., 298.

11 Felsőleges Leopold Sándor Értz Hertzegnek Magyar Országának, sok virtusokkal ékeskedő Palatinusának s. a. r. ő Felsőgének mély alázatossággal ajánlja PÉTZELI Jó’sef, *MGy*, 1791, V. Negyed, 1–6.

változások állnak be: ekkortól kezdve a *Mindenes Gyűjtemény* szinte kizárólag a francia *L'esprit des journalistes de Trévoux* című kiadványból (1771, négy kötet) veszi cikkeit.¹²

A továbbiakban arra a problémára vetünk egy pillantást, hogy az urbanitásnak milyen értelmezései jelentek meg a *Mindenes Gyűjtemény*ben.

(Republikanizmus)

1790. április 14-ei számában érdekes cikket közölt a *Mindenes Gyűjtemény*. Hosszabban idézem:

Egy Gráhám nevű Orvos Doctor, a' ki a' maga Hazájában Scótiában pompásan élhetett volna, 1780-ban Londonba ment, 's jól esmérvén a' Londoniaknak mind újságon való kapásokat, mind tékozlásokat; egy kies szobát bérlett ott, a' melyet minden lehető szépségekkel fel-ékesített, 's nevezte azt Egészség' templomának; egy oldal szobátskában pedig készítettett egy ágyat, melly került tizen-hat ezer Sterlingbe. Ezek el-készülvén, nyomtatásban botsátott-ki némelly régulatát, mellyek a' magtalan Házásokat gyümöltsozökké tehetik. Javasolta nékik a' tisztaságot, tsínosságot, az idején való le-fekvést, az ablakoknak táblákkal való bé nem tsínálását, a' víg danlást, 's együtt való énekelgetést, mellyek a' szívet lassanként meg-lágyítják, 's édes szerelemmel töltik-bé. Ha ezekkel is a' magtalanok semmit sem segíthetnek magokon, van még nékem, így szól Gráhám, egy tsudálatos eszközöm, mellynek haszna tsalhatatlan lesz', Áll ez egy tsudálatos és mennyei nyoszolyából, mellyet én Mágneses Gyantásnak (Magnetico electric.) nevezek, és a' mellyhez még hasonló soha a' világon nem láttatott. Tartom én ezt a' második sor házban egy nagy és pompás szobában. A' mellette való szobátskában vagyon egy hemper vagy cylinder, melly által egy mennyei tűznek, orvosi erőnek, és a' leg-drágább nap-keleti fű-szerszámoknak illatai ebbe a' háló-szobába vitettetnek. Maga ez a' mennyei nyoszolya nyugszik hat erős, de által látszható oszlopotskákon; a' benne lévő leplek készítettettek ég színű atlatzból, minden maträtzok 's derékalljak bársonyból, 's mind azok Arábiái és egyéb nap-keleti drága essentziákkal meg-kenettettek 's füstöltettek, a' mint ez véghez szokott menni a' Persiai Udvarban az Uralkodó Szultánné' számára. Ez a' nyoszolya az, én fáradhatatlan szorgalmatosságomnak gyümöltse, ide nem számlálván azt a' temérdek költséget, mellyet reá tettem. Ezen nyoszolyát ajánlom minden Méltóságoknak, 's kivált a' magtalan Házásoknak, a' benne lejendő hálásra ötven Sterlingért, az az, 450. Rh. forintokért egy éjtszakára. A' kik benne hálni kívánnak, jelentsék magokat előre én nálam írásban, 's a' szoba kúlsát kezeikhez vehetik, úgy hogy soha senki, kik lettek légyen meg nem tudja; tsak hogy az ötven sterlinges bankó tzédulát nékem előre küldjék-meg. A' kik pedig tsak gondoskodásból jönnek hozzám; azoknak meg-mutatom a' melleleg való szobákat: de azt,

12 Lásd PENKE Olga, „A Mindenes Gyűjtemény egyik forrása, az *Esprit des Journalistes de Trévoux*”, *Magyar Könyvszemle* 104 (1988): 248–273. Lásd még PENKE Olga, „»... a' Tudományos Újságok, mellyekben majd minden nap' a sok Új Könyveknek neveiket látjuk«”, *Revue d'Études Françaises: Édition spéciale*, 1 (203): 107–116.

mellyben ez a' pompás nyoszolya vagyon, 's a' melly minden érzékenységeket az el-ragadtatásig gyönyörködtet, tsak azok láthatják, a' kik benne hálnak. – Alíg tette Orvos Gráhám ezen tudósítását közönségessé, hogy ezek a' gazdag, és a' gyönyörüséget akármelly drágán meg-vevő Ánglusok sereggel jelentették magokat ő nála; úgy hogy ritka éjtszaka múlt-el, mellyben egy pár Személy ebben a' nyoszolyában ne hált volna. Sok temérdek kintse bíró Ánglusoknak, a' kik egy estve száz 's több sterlingeket is el-fetserlnek, az az ötven sterling, tsak ötven krajtzárnak tetszett vala. Minekutánna Orvos Gráhám három esztendő alatt a' maga költségét hatszorossan is ki-vette belőle; ezt az egész készületet a' muzsika szerszámokkal, mellyek magoktól egész éjjel muzsikáltak, és a' drága illatokat bé-fúvó cilinderekkel együtt el-adta egy gazdag Ánglusnak 1784-ben, Mártius Havában, 's vissza tért Hazájába sok pénzzel meg-rakodva, [!]¹³

Doctor James Graham, akiről a tudósítás szól, minden bizonnyal sarlatán volt, bár abban nem vagyok teljes mértékben bizonyos, hogy maga se hitte volna el csodálatos módszereinek gyógyító erejét. Ez a hírhedt orvos 1781. június 26-án nyitotta meg a szerénytelenül „egészség és Hymen templomá”-nak (*Temple of Health and Hymen*) nevezett szobát, ahová mennyei ágyát (*Celesital Bed*) állította fel. Valójában a szexuális terápia során különböző szobák sorát lehetett igénybe venni, ahol az elektromosság és magnetizmus különböző formáival lehetett találkozni, ám a leghíresebb természetesen a szerelem ágya lett. Ahogy a magyar tudósításban is olvasható, az édes szerelem kellékeivel volt felszerelve e helyiség. Különös elektromos villanások, gondosan elhelyezett vágykeltő képek, parfümillet és az ággal összekötött orgona, mely az emberi testek ritmusára adott ki különböző hangokat. Ahogy a nagyszerű összefoglaló cikket jegyző Peter Otto írja: „A templom a betegnek és a kíváncsinak egy figyelemre méltó multimédia »show«-t kínált, mely ötvözte a drámát, orvostudományt, tudományt, metafizikát, vallást, zenét, szexualitást, sőt a politikát. A show összeállítása tartalmazta a »fantasztikus és legerősebb orvosi-elektromos eszközöket«, melyek tíz szobát töltöttek meg, és egy mennyei ágyat, mely a szexuális élvezet kiteljesítését és a fogantatást is garantálta.”¹⁴ Ma már elképzelni is nehéz egy efféle produkciót, mindenesetre Graham „művészete”, mely közvetlen összefüggést tételezett az elektromosság és a termékenység között, meglehetősen nagy feltűnést keltett.¹⁵ Számunkra nem is annyira az a fontos, hogy miként lehet ezt a vállalkozást beilleszteni a III. György idején feltámadó misztikus mozgalmak sorába, melyek a szenvedélyes vallásos gondolkodást az élet új területein honosították meg,¹⁶ s nem is az, hogy e meglepő vállalkozás vajon az „első

13 Szép nyoszolya a' magtalanságnak megorvoslására, *MGy*, 1790, IV. Negyed, 4. Levél, április 14., 49–51.

14 Peter OTTO, „The Regeneration of the Body: Sex, Religion and the Sublime in James Graham's Temple of Health and Hymen”, *Romanticism on the Net*, Numéro 23, August, 2001; <https://doi.org/10.7202/005991ar>. Lásd ehhez a következő népszerű életrajzt: Lydia SYSON, *Doctor of Love: James Graham and His Celestial Bed* (Richmond: Alma Books, 2008).

15 Roy PORTER, „James Graham”, in *Oxford Dictionary of National Biography*, 2004, <https://doi.org/10.1093/ref:odnb/11199>.

16 Roy PORTER, *English Society in the Eighteenth Century*, Penguin Social History of Britain (London – New York: Penguin Books, 1990), 182.

szexológus” úttörő tevékenysége vagy inkább egy örült elme tombolása. Sokkal érdekesebb a kérdés, hogy miként s milyen értelmezési keretben került e hír a távoli Magyar Királyságba a 18. század végén.

Graham már akkor a média kitüntetett figyelmében részesült, amikor áldásos orvosi tevékenységének köszönhetően az idősödő Catharine Macaulay, a neves történetíró olyanira kigyógyult általános tespedtségéből, hogy 1778-ban 47 évesen férjhez ment a doktor 21 éves öccséhez, Williamhez.¹⁷ Terápiás ötletei már akkor a sajtó céltábláján voltak, amikor nagyszabású vállalkozását még el sem indította, de igazi „médiaszár” a mennyei ágy feltalálása után lett. A szexuális szabadosságtól óvó republikánus pamfletekben, politikai felszólásokban rendre előkerült alakja, a mennyei ágy használatáról erotikus metaszetek terjedtek. Hogy Graham vállalkozása igen gyorsan csődbe ment (s nem a busás hasznot begyűjtven költözött haza Edinburgh-ba, hanem a hitelezők elől menekült), hogy utóbb saját egyházat alapított New Jerusalem Church néven, hogy kísérletező kedve élete végéig nem hagyta el (például két hétig csak hideg vizet ivott, s nem viselt ruhát, csak fűvel borította be testét, s végtagjait saját balzsamával kente be), hogy mindenki örültnek tartotta – már nem annyira a korabeli sajtó híradásaiból derül ki, s csak a Graham élete iránt érdeklődő utókor tudja. A Graham-story nemcsak érdekessége okán, hanem azért fontos, mert elbeszélésével argumentálni lehetett bizonyos álláspontokat, s a modern sajtóban befutott karrierje inkább mutatja a társadalmi romlástól való félelem egy típusának népszerűségét. Úgy is mondhatjuk, hogy Graham doktor kísérlete azért kelthetett feltűnést szerte Európában, mert mintegy beigazolta azt, amitől szerte Európában tartottak.

A tudósítás Magyarországra Londonból érkezik, amely ekkor Európa egyik legfontosabb, s – a tudósításból is ez derül ki – leggazdagabbnak tartott városa. A szélhámosságnak való bedőlés itt a jólét jelzése, s egyszerre figyelmeztetés arra nézvést, hogy az anyagi javak felhalmozása fel is bontja azokat az alapokat, melyekre ez a jólét felépült. London egyszerre vált egy gyarapodó – s nem melleleg politikai berendezkedését tekintve is sokak számára példaértékű – birodalom tudatosan felépített reprezentánsává, s mérete révén a bűnözés, a mindennapos erőszak, a nagyvárosi élet nyomorúságának legismertebb helyszínévé.¹⁸ S itt az sem véletlen, hogy ez a bomlás a szexualitással kapcsolódik össze: a valamennyire művelt olvasónak nyilván felrémlett az a republikánus történeti elbeszélés, mely Róma bukásának történetét a köztársasági erények felpuhulásával kötötte össze, s e folyamat egyik legjellemzőbb tüneteként a nemi szabadosság és luxus terjedését jelölte meg.¹⁹ Talán Sallustius a legismertebb

17 Devoney LOOSER, „»Those Historical Laurels which Once Graced My Brow Are Now in Their Wane«: Catharine Macaulay's Last Years and Legacy”, *Studies in Romanticism* 42.2 (2003): 203–225, 204.

18 Jerry WHITE, *London in the Eighteenth Century: A Great and Monstrous Thing* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2013).

19 Lásd ehhez: „sok republikánus attól tartott, hogy a tengerentúli birodalmi terjeszkedés alááshatja az erényes polgári élet feltételeit odahaza. Aggódtak a kiterjedt határok őrzéséhez szükséges nagy seregek miatt, s részben azért, mivel ezek a katonai alakulatok aláásták a hagyományos megkülönböztetést katoná és polgár között, de főként azért, mert a helyzet lehetőséget jelentett a kormánynak az abszolút uralom kiépítésére. De attól is féltek, hogy a meghódítottak beszennyezik az erkölcsöt, s ez a félelem legalább Sallustius aggodalmával egyidős, miszerint – ahogy ő nevezte – az »ázsiai szokások« bevezetése az európai *moeurs* elzüllesztését hozza el.” „Intorduction”, in *Republicanism: A Shared European*

forrása ezen elbeszélésnek, de számos kora újkori változata is létrejött (a legismertebb Edward Gibbon magisztrális történeti munkája volt Róma hanyatlásáról és bukásáról). A *Mindenes Gyűjtemény* olvasójának nem eshetett nehezére egy efféle szótár ráértése a szövegre, melynek szinte figyelmeztető, a jövőt előrevetítő a leírása „a’ gazdag, és a’ gyönyörűséget akármenny drágán meg-vevő Ánglusok”-ról. (Ehhez a tudósítás hozzá-illesztette az orientalizmus kedvelt toposzát: a keleti erotikát.)

A közép-európai média sajátossága az, hogy nem egy helyről meríti írásait, s ily módon nem is feltétlenül egy politikai nyelv szólal meg azokban. Ebben a térségben a nyugati világ hírei naprakészen jelentek meg a sajtóban a 18. század végén – ám az információk forrásának heterogenitása miatt az így létrejövő sajtótermékeket is valamiféle potpourri lett. Bár tudjuk, hogy a *Mindenes Gyűjtemény* igen sokat merített egy bizonyos francia újságból, az említett *Esprit*-ből, a hírek vándorlása és transzformációja során mégis számos egyéb forrást regisztrálhatunk, s a források pontos megállapítása az esetek egy részében – mint amilyen a mennyei ág példája volt – gyakorlatilag lehetetlen. Sőt, még az *Esprit*-ből származó cikkek esetében is szembeötlő, hogy azok nem egyszerű fordítások: egyfelől már eleve kivonatolták őket a magyar lap számára, másfelől több ízben is olyan beavatkozás történt, mely szinte az ellenkezőjére fordította az eredeti cikk tartalmát.²⁰ Nem véletlen hát, hogy a fentebb bemutatott republikánus utalásokkal szemben szép számmal mutathatunk fel olyan példákat a *Mindenes Gyűjtemény* kötetiből, melyek egészen más irányba mutatnak.

(Politeness/csinosodás)

Kováts Ferenc pápai mérnök egész cikksorozatot szentelt a pallérozódás kérdésének, pontosabban annak, hogy milyen tényezők akadályozzák a magyarországi pallérozódást (azaz művelődést, csinosodást). Az 1789 karácsonya előtt publikált első cikkében dicséri a *Mindenes Gyűjteményt*, mert a pallérozás legfontosabb eszközeként az olvasást jelölte meg (s ennek megfelelően a cikkek döntő része kivonat), ám muszáj megemlítenie, hogy mindez édeskevés, ha az alsóbb fokú oktatás ügyét nem karoljuk fel:

Igaz is, hogy az illy serkentető eszközök és fontos tzélozások munkálkodnak is valamit a’ szívekben; de tsak az ollyan szívekben, a’ mellyeknek bírtokosi vagy a’ jó nevelés által már előre, még gyermekségektől fogva el-készítették azon tanátsok és példáknak követésekre; vagy a’ szerentsének javaival bővön meg-áldattattnak érezvén és szem-lélvén magokat, néminémű mások előtt való szégyenből származott nem tudom miből, tselekesznek és mozdítanak valamit. De óh, melly messze láttatunk még mi ezen az úton

Heritage: Volume II: The Values of Republicanism in Early Modern Europe, ed. Martin VAN GELDEREN et Quentin SKINNER, 1–6 (Cambridge: Cambridge University Press, 2002), 5. Lásd még Quentin SKINNER, „Classical Liberty and the Coming of the English Civil War”, in *Republicanism: Volume II*, 9–28.

²⁰ A leginkább az államelmélet esetében jellemző a szövegek jozefinus „áthangolása”. Lásd PENKE, „A Mindenes Gyűjtemény egyik forrása...”, 256–263.

lenni attól az időtől, melyben az egygyűű Magyar Nép, és a' mezei ember, (mert annak leg-jobban szükséges a' pallérozás) valamely szép erköltsi könyvetskének olvasására, vagy olvastatására, arra vagy hasonlóra induljon annak írója éránt, a' mire ama b. e. Mese-író és szelíd lelkű Gellértnek fahordó parasztja!²¹

Pár hónappal később már annak az okait fejtegeti, hogy a felsőbb szinteken milyen akadályok gördülnek a műveltség magas fokú kibontakozása elé. Az általános tudatlanság mellett hiányoznak a mecénások, nem ismerünk idegen nyelveket, nem neveljük helyesen gyermekeinket, s végül a föld termelékenységének és a néptelenségnek (az alacsony népsűrűségnek) ellentmondását hozza fel. A három részes cikk utolsó darabjában indulatos érvelésben szólítja meg a „nemzet nagyjait”:

De a' ti dolgotok, a' ti gondotok ez kiváltképpen óh Nagyok! és Ti! valakiket az Isteni bölts Gondviselés vagy nemetek' 's születések' fényességére, vagy méltóságokra, vagy hivatalokra, vagy gazdagságtokra 's más világi bődogságtokra nézve, mások felibe emelni méltóztatott! Nosza tehát! szálljatok egy kevéssé magatokba, és felejtkeztek-el arról a' képzelt külömbiségről, melyet csak egyedül az emberiségnek jussaival való vissza élés állított-fel közöttetek. Életeteknek első eredetére, 's utolsó végetekre nézve, nem egyenlők vagytok é? Vallyon nem híjában való bolondság é tehát, ezt a' szempillantatnyi közt, mely ezen két pontokat egymástól el-választja, annyira meg-külömböztetnetek? Menjete csak vissza, meg fogjátok valójába látni, hogy a' ti oldal líneáitok, ugyan azon egy törökbe mennek öszve. Mire való azért ez a' képzelt külömbiség? Hát külömbkülömbféle neveket adtok é ugyan azon egy fa ágainak? – Nem azon egy Hazának fiai, azon egy Társaságnak polgári, azon egy törvénynek 's szabadságnak sorsosi vagytok é? Mi lehete vallyon régi Öseiteknek tzéljok a' Társaságoknak, a' városoknak fel-állítások-

21 Kováts Ingenieur levele, *MGy*, 1789, II. Negyed, 23. Levél, december 19., 353–363, 353–354. Kováts Christian Fürchtegott Gellert egyik levelére utal: Ich eile nach Hause und nehme die Feder in die Hand, und schreibe, was ich schreiben kann, und stelle mir schon einen neuen Ort vor, wo ich mich wieder finden werde, wenn es auch in den Händen eines Holzbauers seyn sollte. Unlängst komme ich zu meinem Buchbinder. Indem ich mit ihm rede, tritt ein Holzbauer, der bey ihm bekannt ist, herein und langt aus seinem Kober, in dem ein guter Vorrath Butter und Brodt war, meine F. und E. [Fabeln und Erzählungen] ungebunden hervor. Da, fieng er in seiner Sprache an: bingt mir das Buch fein fest und schien ein. Christoph, sprach mein Buchbinder, wo habt ihr denn das Buch bekommen? Er antwortete ihm ganz trotzig, daß er sichs hier gekauft hätte; daß der Schulmeister und der Schulze auf seinem Dorfe, bey denen er das Buch zuerst gesehen, sich bald scheckicht darüber gelacht hätten, so viel spaßhaftes Zeug stünde darinne; er sagte, daß er einen kleinen Sohn hätte, der schon hübsch lesen könnte, und der ihm des Abends, wenn er von der Arbeit käme, und seine Pfeife Taback in Ruhe rauchte, etwas daraus vor lesen sollte, so würde er kaum nicht in die Schenke gehen. Er war noch jung, der Herr, fuhr er fort, ders in Druck hat ausgehen lassen: ich wollte ihm was abrechen, aber er sagte, es wäre nicht an ders, als vierzehn Groschen, die habe ich ihm auch gegeben. Er hatte noch viel Bücher; das Bücherschreiben muß ihm recht von der Hand gehen.” An den Herrn Sekretär K**, in C. F. GELLERTS *Sämmtliche Schriften: Vierter Theil*, Neue verbesserte Auflage, 128–130 (Leipzig, bey M. G. Weidmanns Erben und Reich, und Caspar Fritsch, 1784), 128–129. Modern kiadása más szöveggel: „An Moritz Ludwig Kersten, 25. Oktober 1748”, in C. F. GELLERTS *Briefwechsel: 1. Band, 1740–1755*, Hrsg. von John F. REYNOLDS, 26 (Berlin: Mouton de Gruyter, 1983).

ban? hanem hogy a' társalkodó életnek kellemetessége által, gyönyörűsegebbé tennék az életet; egymást köz ellenségeik ellen segítsék; örömeiket, bánatjokat egymással fel-osszák; és hogy utóljára mintegy csak egy tselédet, csak egy háznépét 's nemzetet állítsanak-fel, élvén mint azon egy Atyától származott atyafjak, javaiknak, kötelességeiknek, törvényeiknek, szokásaiknak és erköltseiknek egységében, 's egymással való közlésekben?²²

Kováts érvei a korabeli politeness-diskurzus különböző változatait idézik fel: egyszerre jelenik meg a mind szélesebb népnevelés ügyének igénye és valamiféle gentleman eszmény, mely az arra érdemes arisztokrata közösségtől várja és várja el, hogy a kultúra létesülendő intézményeit támogassa.²³ Ugyanakkor érdemes figyelni a diskurzusok, politikai nyelvek keveredésére is. Kováts ugyanis nemcsak arról beszél, hogy a folyamatos pallérozódás (*refinement*) miként emeli fel a társadalmat. Hanem a történeti múltból „a magyarok őseit” hívja tanúként elméletéhez. Eszerint a hazát elfoglaló magyarok maguk is társaságokat alapítottak, sőt városokat építettek. Bár erre történeti bizonyíték nincsen, a város építésének ilyen múltba vetítése visszatérő eleme a magyar őstörténeti elbeszéléseknek (melyek a hun mítoszok világába is merészen képzelik bele „Attila városát”).²⁴ Az ősi erényekre való utalás egy olyan történeti perspektívát nyit a jelent megváltoztatni szándékozó mérnök számára, mely egyaránt jelent mintát és tesz nyilvánvalóvá kötelességeket.²⁵

Debreczeni Attila a *Mindenes Gyűjtemény* első két félévében egy hangsúlyeltolódásra hívja fel a figyelmet. Szerinte a „tudós hazafiság” beszédmódja (ezt mi most Kováts nyomán pallérozódásnak, Lawrence Klein nyomán *politeness*nek neveztük) mellé a republikanizmus érvkészlete torlódik fel (s ez a változás részben történelmi, részben pedig esztétikai okokra vezethető vissza).²⁶ Bár magam ezt a kétlépcsős változási folyamatot egyáltalán nem éreztem erősnek, Debreczeni megfigyelése a különböző diskurzusok egymásra torlódása kapcsán mégis figyelemre méltó. Egy olyan megközelítéshez vezethet el minket ugyanis ez a megfigyelés, mely a *Mindenes Gyűjtemény*t nem

22 A sorozat: [KOVÁTS Ingenieur, Páparól]: „A' Magyar Nemzet' pallérozásának felsőbb léptetője”, *MGy*, 1790, III. Negyed, 26. Levél, Március 31., 394–400; 401–410; IV. Negyed, 1. Levél, április 3., 3–9. Az idézet: 5–6.

23 Ehhez lásd Lawrence E. KLEIN, *Shaftesbury and the Culture of Politeness: Moral Discourse and Cultural Politics in Early Eighteenth-Century England* (Cambridge – New York: Cambridge University Press, 1994); Ian HAMPSHER-MONK, „From Virtue to Politeness”, in *Republicanism: Volume II*, 85–105.

24 Lásd ehhez Alexandre ECKHARDT, „Sicambria: Capitale légendaire des français en Hongrie”, *Revue des études hongroises* 6 (1928): 166–197.

25 A múlt erényeinek urbanitással való összekapcsolása ismét a republikánus nyelvhez vezetnek, de talán nem tévedünk nagyot, ha ideértjük az „ősi alkotmány” nyelvének politikai szótárát is. Lásd ennek egyik változatát: J. G. A. Pocock, „Burke and the Ancient Constitution: A Problem in the History of Ideas”, *The Historical Journal* 3.2 (1960): 138–140. Ennek magyar változatáról lásd Gábor VADERNA, „Censorship and the Faces of Hungarian Conservatism in the First Decades of the Nineteenth Century”, *Austrian History Yearbook* 48 (2017): 91–105.

26 DEBRECZENI Attila, *Tudós hazafiak és érzékeny emberek: Integráció és elkülönülés a XVIII. század végének magyar irodalmában* (Budapest: Universitas Kiadó, 2009), 175–240.

egy bizonyos program következetes képviselésével írja le, hanem egy olyan kulturális térként, ahol versengő elképzelések kapnak helyet egymás mellett.

Persze ez a szerkezet már önmagában hordoz egy döntést arról, hogy akárcsak a közölt cikkeinek döntő többsége, így a *Mindenes Gyűjtemény* egésze is azt sugallja (vagy éppen előfeltételezi), hogy a vadságból, barbárságból kilépő ember önzőségét feladva a társaságba (azaz: társadalomba) kerülve a kultúra által fejlődhet magasabb és magasabb szintre. Nem véletlen, hogy Kováts cikke után egy névtelen szerző arról értekezik, hogy a „Pásztori életet” élő régiek „magok között semmi Társaságot nem-formáltak”, s innen haladtak a társiasság formái felé.

El-bámúl a' Régiségnek figyelmes vizsgálója azon, hogy az emberi Nemzetség a' Vadságnak ezen állapotjában Társaság nélkül élhetett: és annál szorgalmasabban igyekezi ki-keresni az okot, melly azt arra kötelezte, hogy Társaságot állítson-fel. Minden bizonnyal a' szomszéd Famíliáknak erőszakjaik 's prédálásaik [!] gerjesztették ő benne azt a' gondolatot, hogy egynéhány Famíliák adják-össze magokat, és az erőszak-tévők ellen össze-vetett vállakkal őltalmazzák magokat. Ekkor tsináltak némelly Törvényeket is, mellyek szerént ki ki a' közönséges jót a' magáénál tartozott fellyebb betsűlni. Azután senki sem merte a' másíknak jószágát, feleségét 's életét illetni: ha pedig a' Társaság meg-támadtatott, mindenik tartozott fel-kelni annak őltalmazására. Ez a' nagy igazság, hogy másokkal úgy tegyünk a' mint kívánjuk hogy azok mi velünk tselekedjenek, minden Törvénynek és Társaságnak fundamentom köve lett. Onnan származott a' Hazának szeretete, mellyet ki ki úgy nézett, mint a' maga boldogságának menedék helyét.²⁷

Világos innen, hogy egy olyan társadalomfejlődési modell áll e konkrét cikk háttérében, mely az önérdékéről lemondó egyének szabad közösségeként érti a civilizált társadalmat. Az idézett helyen egy lépésben jutunk el a vadságból való kiemelkedés téziséttől a kanti kategorikus imperatívuszig, majd onnan egy ugrással a hazáig mint ideális civilizatorikus politikai közösségig. Az efféle elbeszélések – tehetjük hozzá – még a republikánus utalásokkal sem feltétlenül kerültek ellentmondásba: a közösségi érdek egyéni érdek fölé helyezésének sztoikus antropológiája itt is, ott is alapvető.

Ami mégis elkülöníti a republikánus narratíváktól a *Mindenes Gyűjtemény* írásainak nagy részét, az a civilizáció folyamatához való viszony kérdése. A republikánus történeti narratívák ugyanis előszeretettel láttak bele a kezdeti múltba valami meghaladhatatlan, tiszta erkölcsiséget, melyet a civilizációs fejlődés veszélyeztetet. Úgy is mondhatnánk, hogy a republikánus elbeszélések olyan körkörös történelmi víziót építettek fel, ahol egy civilizáció vagy nép sikere szükségszerűen jutott el a sikerhez vezető erények megtagadásához, majd a bukáshoz. Ezzel szemben a pallérozódás hívei szentül hittek abban, hogy a társalgás és a kultúra művelése önmagában is garantálja a sikert. Ezért foglalkozik a *Mindenes Gyűjtemény* oly sokat a műveltség társadalmi kiterjesztésével, például a nők művelődésének kérdésével vagy éppen a nevelés problé-

27 „A' Társaság' eredetéről 's Igazgatárs' formájáról”, *MGy*, 1790, IV. Negyed, 1. levél, április 3., 9–16, 11–12.

máival, de innen érthetjük meg a különböző művelődési intézmények iránti folytonos lelkesedést is, a szoros kapcsolatot a pozsonyi papi szeminárium önképzőkörével, vagy az evangélikus Soproni Magyar Társasággal.²⁸ (Sőt, az iménti felsorolás által is mutatott felekezeti felelőtlenség is innen érthető meg.)²⁹

A nők társadalmi szerepeivel való foglalkozás mutatja talán a legvilágosabban azt, hogy ez a kör mit tartott lényegesnek a republikanizmus érvkészletéből, s mit a *politeness* diskurzusából. Korábban Graham találmányának ismertetésében láthattuk a republikánus félelmeket arról, hogy mit eredményezhetnek a szabados szexuális erkölcsök. A republikánus érvkészlet azonban csak intő példaként volt jelen, nem a magyarországi helyzet leírására szolgált. A *Mindenes Gyűjtemény* szerkesztői pedig alig győzik hangsúlyozni, hogy a megcélzott közönségük jelentős része a nők közül kerül ki. 1790. január 2-ai előfizetési felhívásukban írják:

A' mi fő tzelunk ezen munkában az, hogy az Aszszonyokat 's még eddig az olvasásban kevésbé gyönyörködő Nemeseinket kapassuk az olvasásra, 's a' Magyar Könyveknek szeretetekre. – Ez az a' néző-pont a' mellyből méltóztassanak ezt nézni 's róla ítéletet tenni az érdemes Hazafjak. – Sokan azt mondhatják: Mind tudjuk mi azt a' mi a' Gyűjteményben van. Meg-engedjük: úgy de nem tudják Feleségeik 's gyermekeik, 's azoknak kedvéért kellene ezt járattni. –³⁰

S ez nemcsak valamiféle nevelő célzatból fontos cél, sőt, nem is csupán egy új olvasóközönség meghódításáról van itt szó. A művelt nők ugyanis szükségképpen tagjai a csiszolt társaságnak, s nincsen csiszolt társaság nők közreműködése nélkül. Egy római és görög anekdotákat ismertető cikk felvezetésében olvassuk, hogy „Minden pallérozott nemzet az asszonyi nemet örökké nagy betsületben tartotta; ezen tisztelet 's nagyra betsülés nem csak éles elméjeknek, mellyel a' természetből meg-ajándékoztattak, kimutatására, hanem gyakorta őket nagy tselekedetek' véghez-vitelekre is vezérlette.”³¹ S az ilyen módon példaként felmutatható asszonyi sorsokat nem is csupán az antikvítás vagy a magyar történelem múltjában lehet megtalálni, s nem is az igazságtalanul raboskodó Hugo Grotiust börtönéből könyvesládában megszöktető feleség, Maria van Reigersberg példája állhatott az olvasók előtt, hanem – mintegy a lehetséges asszonyi erények megtestesüléseként – Mária Terézia királynő alakja, akinek uralkodói erényeivel is cikkek sora foglalkozik.³²

28 BODOLAY Géza, *Irodalmi diáktársaságok 1785–1848* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1963), 117–133.

29 Figyelemre méltó, hogy bár Péczeli maga református lelkész volt, a Komáromi Tudós Társaság tagsága felekezeti értelemben meglehetősen vegyes képet mutatott. Az ilyen erőteljes felekezeti összefonódást a kör jozefinista vonzalma magyarázhatja.

30 *MGy*, 1790, III. Negyed, 1. Levél, január 2., előzéklap.

31 „Az Asszonyi-Nem' ditsőségére”, *MGy*, 1790, II. Negyed, 5. Levél, október 17., 78–79, 78.

32 A vonatkozó helyek az 1789. I. Negyedből a teljesség igénye nélkül: „Az asszonyokról”, *MGy*, 1789, I. Negyed, 6. Levél, július 18., 83–84; „Tudományos dölgek” [Tudós asszonyokról], 10. Levél, augusztus 1., 145–147; „Tudományos dölgek” [Petróczi Kata Szidóniáról és Daneil Polixénáról], 11. Levél, augusztus 5., 161–163; „Tudós és nagy lelkű Asszony' példája” [Hugo Grotius szabadulása], 163–165; „Tudományos dölgek. Tudós Asszonyok' példájuk”, 13. Levél, augusztus 12., 193–195; „A' Szép Nemhez”, 16. Levél,

Amennyiben a *Mindenes Gyűjteményt* úgy olvassuk, mint egy olyan médiumot, mely maga is színre viszi azt, hogy miképpen kell társalkodás, versengő nézetek közlése révén a kultúra ügyét előmozdítani, szinte adódik, hogy a lap történetét egy efféle fejlődési keretbe helyezzük el. Említettük korábban, hogy Péczeli a lapot többször, kényszerűen újraindította. A folyóirat maga is fejlődött: hírlapok híryanaga felől a tartalom egyre inkább a tematikusan összekapcsolódó cikksorozatok irányába mozgult el. Olybá tűnik itt, mintha a kezdeti, egymás szavába vágó társalgás után egy letisztultabb tudományos diskurzus indulna el, mintha a lappal együtt nemcsak a társalgás, de a társalgás tárgyát képező társadalom is szintet ugrott volna. Persze azt nem lehet tudni, hogy Péczeli változtatása mennyire volt tudatos, s mennyire inkább gazdasági kényszerből következett. Mindenesetre árulkodóak *A' XVIII-dik századnak bőltességéről* című cikk szavai:

A' Tudományok és a' Mesterségek majd szint annyi betsülöket 's tutorokat számlálnak ma, mint a' mi nagy Városaink a' mennyi jól nevelt lakosokat foglalnak magokban. Azt lehet mondani, hogy ha ez a' mi Századunk nem bővölködik olly nagy elméjű 's tudományú emberekkel mint a' feljebbvalók; leg-alább ki-pótolja azt azzal, hogy többek ma a' tanult emberek, mint-sem a' feljebb-való Századokban vóltanak. Elég bizonyosságai ennek a' többek között a' Tudományos Újságok, mellyekben minden hónapban, sőt majd minden nap' a' sok új Könyveknek neveiket látjuk, a' mellyek meg-mutatják, melly nagy grádsára lépett légyen a' Világ a' meg-világosodásnak.³³

Ez a cikk, mely hűséges fordítása egy francia eredetinek, viszonylag egyértelműen szól a republikánus narratíva ellen: azt állítja, hogy a világ nem merült el a restségben, mint azt sokan gondolják – éppen ellenkezőleg: a kulturális expanzió révén soha nem látott mértékben alakítja az ember a maga képére világát.

A fenti idézetben ismét csak nem volt véletlen a *városok* említése. E narratíva a kultúra cseréje és a kereskedelem között analógiát tételez fel, s a társas intézményszerűsítés alapvető helyszínét a városban látja. Mert mit is állított az ismeretlen szerző? Idézem még egyszer: „A' Tudományok és a' Mesterségek majd szint annyi betsülöket 's tutorokat számlálnak ma, mint a' mi nagy Városaink a' mennyi jól nevelt lakosokat foglalnak magokban.” S ez azt jelenti, hogy voltaképpen a városi életforma már önmagában a kulturalitásnak egy emelt szintje volna, ahol „Az egész Világ a' pallérozásnak egy oskolájává változtatott; ez az oskola pedig fundáltatott azokon az esméreteken, mellyek az emberi elmét meg-ékesíthetik.”³⁴ Ilyenformán utalhat arra a cikk – a *Mindenes Gyűjtemény* korábbi számainak megannyi visszatérő sürgetése ellenére –, hogy nincsen szükség már központi akadémiára sem, amennyiben a tudós elmék maguk a városi polgárok lettek (szalonjainkban, házi akadémiáikon). Ugyanis a

augusztus 22., 251–252. Mária Teréziáról lásd például „Mária Therésia nagy emlékezetű kegyes Királynénk' emlékezete”, *MGy*, 1789, I. Negyed, 9. Levél, július 29., 141–144.

33 „A' XVIII-dik századnak bőltességéről”, *MGy*, 1791. V. Negyed, 357–360, 357–358.

34 Uo., 359.

„tanult emberek ez [a kultúra terjedése] által csak-nem olyan közönségesek lettek, a’ melly ritkák voltak azokban az időkben, melyekben más egyéb foglalatosságok vették el a’ tanulásnak óráit.”³⁵

(Komárom)

Péczei József 1792-ben súlyosan megbetegedett, s 1792. december 4-én meg is halt. A *Mindenes Gyűjtemény* ekkor végleg megszűnt. Ám hogy a Péczei alapította Komáromi Tudós Társaságnak és a kiadott folyóiratnak nagy hatása volt, jól mutatja, hogy Péczei halála után a korszak egyik legjelentősebb magyar költője, Csokonai Vitéz Mihály (1773–1805) azért költözött Komáromba, hogy a folyóiratot újraindítsa. Nem lehet tudni, hogy miért nem sikerült neki: vagy az anyagi feltételek nem voltak már adottak a francia háborúk idején, vagy a helyiek voltak bizalmatlanok a távolról érkezett, a Debreceni Református Kollégiumból kirúgott zseniális költővel szemben (azt sem tudjuk, hogy hívták-e vagy magától ajánlkozott).³⁶ Csokonai Komáromban nemcsak sajtót, hanem egy irodalmi szalont is talált. Fábián Julianna (1766–1810) szalonjában több korabeli költő megfordult, Fábián maga verseket írt, episztoláit publikálta. A városban ezt leszámítva is mutatkozott költészeti aktivitás: például 1790-ben a városon át szállított magyar koronát és a szállító küldöttséget többen is versekkel köszöntötték, melyeket ki is nyomtattak.³⁷ Mindezen információk egy olyan város képét mutatják fel, mely méretéhez képest igen gazdag kulturális életet élt. S azért is figyelemre méltó ez a kulturális teljesítmény, mivel mögötte nem állt valamely jelentős iskola vagy egyházi központ kulturális teljesítménye, hanem csak a polgárok saját önérdéke.

Arra a kérdésre nehéz volna felelni, hogy a város önszemlélete Péczei körének hatására alakult a 18. század végén vagy éppen ez a város volt az a társadalmi közeg, ahol az urbanitás bizonyos értelmezései hatékonyabban írták le a polgárok saját tapasztalatait. Mindenesetre a város méretéhez képest jelentős kulturális aktivitás és a város jelenségének értelmezéseit érdemes egyszerre vizsgálni. A *Mindenes Gyűjtemény* igazi társadalmi közege *éppen* Komárom volt. Egy város, mely a török kiűzése után egészen speciális jelentőségre tett szert. Egyfelől egy olyan helyszínről beszélünk, mely Bécs és Buda között félúton helyezkedett el, hamar kereskedelmi központtá válhatott, amennyiben a fővárosok közti (Bécs, Pozsony, Buda) hajózási útvonalon és egy észak–déli kereskedelmi útvonalon (Vág–völgy) is feküdt. A 18. századra a kereskedelmet viszony-

35 Uo., 360. E cikket Penke Olga úgy olvassa, amely „mintha csak megismételné a lap céljait, miközben megfogalmazza a sajtó, a tudományos és a művelődés kapcsolatát”. Ilyenformán ez a fordítás mintha szorosan is kapcsolódna a *Mindenes Gyűjtemény* programjához. Lásd PENKE, „...a’ Tudományos Újságok...», 109.

36 Csokonai komáromi életrajzáról lásd SZILÁGYI Márton, *A költő mint társadalmi jelenség: Csokonai Vitéz Mihály pályafutásának mikrotörténeti dimenziói*, Ligatura (Budapest: Ráció Kiadó, 2014), 187–219.

37 PÉTCZEI Jó’séf, *A’ magyar koronához, mikor Ezen drága kints Budára lett le-vitettetésekor, Februáriusnak 20-dik napján 1790ben Komárom alatt meg-állapodott, ’s az Ország’ útján két felől álló sok ezer emberektől; kitsinyektől ’s nagyoktól fő-hajtással tiszteltetett* (Komárom: Wéber Simon Péter, 1790).

lag kiterjedt hajóépítés egészítette ki. A magyar urbanisztikai szakirodalomban egyértelmű vélemény alakult ki arról, hogy a magyar városfejlődési modellek a korszakban nem a nyugati mintákat követték, s a kulturális központok inkább a jelentős oktatási központokkal estek egybe. (Sárospatak például érdemi városi létforma nélkül lehetett mégis város – iskolai hagyományai nyomán.) Komárom speciális földrajzi adottságai viszont más irányba terelték a várost, amely sem a rendi-politikai identitásformákkal, sem pedig vallási-oktatási központként nem identifikálhatta magát. (Utóbbihoz tartozik, hogy a város igencsak megszenvedte a különböző felekezetek közti nézeteltéréseket, erős református kisebbségét hosszú ideig korlátozták jogaiban, s nem véletlen, hogy a *Mindenes Gyűjtemény* mindvégig hű maradt II. József politikájához.) Komárom számára a *Mindenes Gyűjtemény* által kijelölt út (az utoljára idézett cikkben pedig már utópia) egy olyan lehetőség volt, mely ugyan egyedi módon, mégis határozott kontúrokkal jelölte ki egy város identitásának lehetőségfeltételeit. Amikor a *politeness* eszmétörténeti hagyományaihoz nyúlunk, akkor saját városukat a stadiális fejlődés³⁸ egy olyan fokozatként lehet definiálni, mely egyenesen Bécs vagy Párizs szintjére helyezi azt. A *Mindenes Gyűjtemény* – a Fábián Julianna-féle szalonnal vagy a Komáromi Tudós Társasággal egyetemben – egy efféle definiálási kísérletnek egyszerre része és médiuma.

38 A „stadiális történelem”-ről lásd Nathaniel WOLLOCH, „The Civilizing Process, Nature, and Stadias Theory”, *Eighteenth-Century Studies* 44.2 (2011): 245–259. A koncepció közép-európai adaptációjához lásd László KONTLER, „William Robertson’s History of Manners in German, 1770–1795”, *Journal of the History of Ideas* 58.1 (1997): 125–144.

TÓTH FERENC

„...megérdemli, hogy elfoglalja méltó helyét az Irodalom Köztársaságában...”

Újabb adalékok Ógyallai Besse János Károly kalandor filológus életéhez

Ógyallai Besse János Károly a magyar tudománytörténet egyik rejtélyes és mára jobbra elfeledett képviselője. Pedig az őstörténeti kutatásai mellett a magyar nyelv és irodalom egyik legelső külhoni terjesztőjeként, az első francia nyelvű magyar nyelv- és irodalomtörténet egyik szerzőjeként is megérdemelné, hogy nagyobb figyelem kísérje az életét és munkásságát. Hallatlanul érdekes életéről már több munka is megjelent,¹ ugyanakkor ezidáig még a legfontosabb életrajzi adatait sem sikerült teljes bizonyossággal megállapítani. Kevesen tudják, hogy tudományos pályafutása mellett a francia diplomácia szolgálatában is kitüntette magát informátorként és a magyar ügyekben is jártas titkos ügynökként.

Számos francia és magyar könyvtár, illetve levéltár gondos tanulmányozása során sikerült elég gazdag dokumentációt összegyűjtenem erre az érdekes, ám napjainkra szinte teljesen elfeledett személyre vonatkozólag. A már ismert és részben publikált forrásokon² kívül szeretném felhívni a figyelmet néhány kútfőre, amelyek új megvilágításba helyezik Besse franciaországi tevékenységét. A Francia Diplomáciai Levéltárban folytatott kutatásaim új forrásokat tártak fel Besse életének legutolsó szakaszáról, amelyek korábbi időszakára vonatkozóan is fontosak. Jelen tanulmányomban az új információk alapján szeretnék rámutatni Besse életének és franciaországi tartózkodásának néhány művelődéstörténeti vonatkozására.

Mint ismeretes, a hazai tudományos életben igen szenvedélyes vitát váltott ki egy cikksorozat az első ismert francia nyelvű magyar nyelv- és irodalomtörténetről a

* A szerző a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézetének tudományos tanácsadója. A tanulmány az KKI Klebelsberg-ösztöndíja és az MTA BTK TTI Lendület Családtörténeti kutatócsoport támogatásával készült. A tanulmányban szereplő idézetek a saját fordításaim. A „kalandor filológus” elnevezést Baumgarten Sándor művének címéből kölcsönöztem.

1 RADÓ Gyula, TARDY Lajos, *Világjáró Besse János* (Budapest: Táncsics Kiadó, 1963); BAUMGARTEN Sándor, *Jean Charles Besse: Aventurier et philologue* (Bologna: Pàtron, 1963).

2 Besse franciaországi tartózkodására vonatkozóan legismertebb források a Caen-i Városi Könyvtár „Papiers Decaen” kéziratgyűjteményében találhatók. Ezek közül jó néhányat kiadtak e század elején: *Mémoires et journaux du général Decaen* (1–2 köt.), ed. Ernest PICARD et Victor PAULIER (Paris: Plon-Nourrit, 1911). Besse több levelét – amelyekre Tardy Lajos is hivatkozik műveiben – az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában (OSZKK) őrzik (Levelestár, Besse János – Jankovich Miklós 1818–1841). Ezenkívül figyelemre érdemes az a levelezése, amelyet a *Voyage en Crimée, au Caucase, en Géorgie, en Arménie, en Asie Mineure et à Constantinople en 1829 et 1830 pour servir à l’histoire de Hongrie* című könyve kiadásával kapcsolatban folytatott; ez a Magyar Tudományos Akadémia Kézirattárában található (fasc. 4. pag. 144.).

Mercure Étranger című párizsi folyóirat 1813-as számaiban.³ Az irodalomtörténeti kutatások sokáig Batsányi Jánosnak tulajdonították a cikkeket.⁴ Később, 1963-ban Tardy Lajos és Baumgarten Sándor adtak hangot eltérő véleményüknek, elsősorban arra alapozva azt, hogy a cikkek „Bérony” néven jelentek meg, amely Besse János Károly franciaországi álneve volt.⁵ Keresztury Dezső és Tarnai Andor közösen cáfolták Tardy feltételezését és – noha nem született kompromisszum – a kérdés jó időre lekerült a napirendről.⁶ A témával Hanus Erzsébet foglalkozott behatóbban az 1990-es évek elején, aki továbbra is Batsányi szerzősége mellett foglalt állást.⁷ Ugyanakkor Bernard Le Calloc’h Bessével foglalkozó, 1996-ban megjelent tanulmányában határozottan cáfolta Batsányi szerzőségét, és Bessenek tulajdonította a szóban forgó munkát.⁸ E sorok szerzője ugyanebben az évben néhány korábban nem ismert francia levéltári forrás fényében próbálta megvizsgálni az első francia nyelvű magyar irodalomtörténet keletkezésének körülményeit.⁹

Doktori kutatásaim során behatóbban megismertem a 18–19. századi franciaországi magyar emigráció történetét. Így került érdeklődésem előterébe Ógyallai Besse János Károly franciaországi tevékenysége is, aki az emigráció egyik legfigyelemreméltóbb szereplője volt. Besse, mintegy folytatójaként a 18. századi magyar katonai emigrációnak, 1799-ben a francia hadsereg szolgálatába lépett. Tervei között szerepelt egy Magyar Légió létrehozása is, amelyet elsősorban magyar katonaszökevényekből kívánt felállítani.¹⁰ Egyben egy újfajta emigráns típusát is megtestesítette: azét a kozmopolita értelmiségiet, akit magával ragad Párizs sokszínű forgataga. Ezért számomra Besse

3 *Mercure Étranger* 1 (1813): 104–105, 174–188, 218–225, 355–363; *Mercure Étranger* 2 (1813): 32–37.

4 Batsányi János összes művei 2. kötetében a szerkesztők közölték a cikksorozat teljes szövegét, Batsányinak tulajdonítva a szerzőséget. Ez a feltételezés egyébként Kont Ignácól származott, aki már a 19. század végén felfedezte a szóban forgó szöveget. Batsányi János összes művei, II. köt., szerk. KERESZTURY Dezső és TARNAI Andor (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1960), 360–398. Vö. Kont Ignác, „Bacsányi Párisban”, *Egyetemes Philológiai Közlöny*, 23 (1899): 871.

5 TARDY Lajos, „Az első francia nyelvű magyar irodalomtörténet”, *Irodalomtörténeti Közlemények*, 67 (1963): 228–232, BAUMGARTEN, *Jean Charles Besse...*

6 KERESZTURY Dezső, TARNAI Andor és TARDY Lajos, „Az első francia nyelvű magyar irodalomtörténet szerzőjének kérdéséhez”, *Irodalomtörténeti Közlemények*, 68 (1964): 350–353.

7 HANUS Erzsébet, „Le premier article en français sur la littérature hongroise le *Mercure Étranger* en 1813”, *Cahiers d’études hongroises* 5 (1993): 111–120; HANUS Erzsébet, „Magyar irodalom Franciaországban: a XIX. század első fele”, *Filológiai Közlöny*, 40 (1994): 132–137.

8 Bernard LE CALLOC’H, „Jean-Charles Besse, écrivain hongrois francophone”, *Cahiers d’études hongroises* 8 (1996): 197–210.

9 TÓTH Ferenc, „Jean Charles Besse et le *Mercure Étranger*, Contribution à la genèse de la première histoire littéraire hongroise en France d’après des sources inédites”, *Cahiers d’Études Hongroises*, 8 (1996): 211–218.

10 Lásd ehhez Besse levelét, amelyet Decaen tábornokhoz írt (München, 1800. augusztus 24.): „Tábornok Úr, a nagylelkűségére való tekintettel, amelyet azok iránt tanúsított, akik Önhöz fordultak, kérem szíveskedjék alkalmazni akár mint tolmácsot, vagy akár bármely más, a képességeimnek és rangomnak megfelelő beosztásban a béke vagy háború során egyaránt. Főleg ez utóbbi esetben szeretném felhívni a figyelmét arra a kedvező lehetőségre, amelyet egy Magyar Légió létrehozása teremtené, különösen akkor, ha figyelembe vesszük honfitársaim kedvező hozzáállását.” *Bibliothèque Municipale de Caen, série Manuscrits Papiers sous-série Papiers Decaen vol. 39. fol. 80.*

elsősorban a napóleoni és restaurációs idők egyik tipikus átmeneti emigránsalakját képviseli.¹¹

Besse világra jöttével kapcsolatosan a lexikonok és életrajzi szótárok téves adatot közölnek, amely szerint 1765. augusztus 31-én született Ógyallán. A legfrissebb levéltári kutatások szerint Besse János neve augusztus 29-én került be az ógyallai katolikus plébánia keresztlői anyakönyvébe.¹² Gyermekkoráról és tanulmányairól nem sokat tudunk. Anynyi bizonyosnak tekinthető, hogy ifjúkorában részt vett a porosz uralkodóval kapcsolatot kereső 1789–90-es osztrákellenes nemzeti mozgalomban, majd az annak céljait megghiúsító, 1790 júliusában létrejött reichenbachi osztrák–porosz egyezmény után jobbnak látta elhagyni az országot. Viszonylag hosszú poroszországi tartózkodása után nem sokkal szicíliai katonai szolgálatba állt és innen lépett át 1799-ben francia szolgálatba, ahol mint ügynököt – a korabeli szóhasználatnál *ágenst* – egészen Napóleon bukásáig különféle speciális feladatokkal bíztak meg. A Francia Diplomáciai Levéltárban folytatott kutatásaim során már korábban felfigyeltem egy ügynöki dossziéra, amelyen Besse franciaországi álneve – vagyis „Charles Bérony” – szerepelt.¹³ Az ebben található dokumentumok segítségével pontosan követhetjük Besse karrierjét 1797-től egészen 1815-ig. Megtalálhatók itt a Szicíliai Királyságban eltöltött katonai pályájának írásos emlékei, az útlevelei és legfőképpen a francia külügyi tárcához intézett különféle tárgyú levelei. E dokumentumok segítségével nemcsak hivatali pályájának, hanem részben intellektuális fejlődésének és irodalmi erőfeszítéseinek szakaszai is kirajzolódnak.

A közelmúltban egy véletlennek köszönhető felfedezéssel sikerült egy jóval gazdagabb forrásanyaggal kiegészíteni Besse életére vonatkozó ismereteinket. Szintén a Francia Diplomáciai Levéltár személyi anyagai között (Personnel première série, Chancellerie) bukkantam a Besse János ágens halála után fennmaradt kézirat hagyatékára, mintegy száz oldalnyi feldolgozatlan kéziratgyűjteményre, amely hagyatéki eljárásban a francia külügyminisztériumba került, és amelyet eddig egyáltalán nem ismert a magyar tudománytörténet.¹⁴ Megtalálhatók ebben Besse francia nyelvű könyvének szerződése, illetve a kiadóval folytatott vitáit tartalmazó levelezése is. Ezenkívül a különféle kérvények, fogalmazványok mellett receptek és alkimista írások is helyet kaptak a személyes iratok között. Ez utóbbiak sorában kiemelendő számos útlevele és francia családjára vonatkozó iratai, mint például két leányának születési anyakönyvi kivonatai (lásd illusztrációk). De a legérdekesebb az a jegyzetfüzet, amelyben az életének fontosabb állomásait naptári pontossággal bemutató táblázat található. Ez kiváló segédlet lehet az életpályája iránt érdeklődő kutatók számára.¹⁵

11 Lásd ehhez: Tóth Ferenc, *Ascension sociale et identité nationale : Intégration de l'immigration hongroise dans la société française au cours du XVIIIe siècle (1692–1815)*, Officina Hungarica IX (Budapest: Nemzetközi Hungarológiai Központ, 2000).

12 Az információt Horbulák Zsolt nyitraivánkai kutatásai után volt szíves megosztani velem, akinek ezúton is szeretném megköszönni a segítségét.

13 Archives Diplomatiques de La Courneuve (AD = Francia Diplomáciai Levéltár), Personnel – première série vol. 8. „Charles Bérony”.

14 AD, Chancellerie série B 66 n° 1725 (432QO/66 Succession de Charles de Bérony).

15 A Besse életpályájának állomásait tartalmazó táblázatot a tanulmány függelékében közlöm.

Az ügynöki dossziék iratai alapján kirajzolódnak Besse rendkívüli képességei és jellemvonásai is. Besse korának egyik legjelentékenyebb nyelvtehetsége volt. A francia forradalom X. éve Messidor havának 13. napján keltezett levelében – vagyis 1802. július 2-án –, amelyben ügynöki kinevezését kérelmezte, így jellemezte saját képességeit:

Egyedül és elhagyatottan élek választott hazámban, kérem Miniszter Polgártársat, hogy méltóztassék kinevezni különleges ügynöknek. Hét nyelven beszélek és vannak összeköttetésem a bécsi és nápolyi udvaroknál, ismerem egész Németországot, Hollandiát, Poroszországot, Angliát és Olaszországot, politikai és irodalmi ismeretekkel is rendelkezem és azt hiszem, alkalmas lehetnék egy ilyen posztra, amihez igen nagy kedvem is lenne...¹⁶

Valószínűleg ekkor léphetett a külügyminisztérium szolgálatába. Régi álma volt, hogy valahol Magyarország közelében kapjon diplomáciai feladatot, és ennek érdekében már egy korábbi, a IX. év Fructidor 22-ei (1801. szeptember 9.) levelében – egyes szám első személyben! – így ajánlotta szolgálatait a külügyminiszternek:

Alkalmas lenne egy levantei szigeten betöltendő posztra, különösen Korfun, ahol a görögön kívül olaszul és szláv nyelveken is beszélnek. Ha a Köztársaság érdekei is úgy kívánják, mint kereskedelmi megbízott ezen a szigeten kapcsolatba léphetne Dalmáciával, Horvátországgal, Szlavóniával sőt Magyarországgal, valamint a Magyarországon élő honfitársaihoz hasonló szokásokkal rendelkező valamennyi néppel.¹⁷

Besse ekkori franciaországi tartózkodása során már folyamatosan használta a franciás hangzású Bérony nevet. Itt valószínűleg nemcsak egy ügynöki fedőnévről volt szó, hanem egy francia társadalomba beilleszkedni kívánó személy tudatos névhasználatáról. Besse egyik levelében úgy fogalmazott, hogy még a szülőföldjéhez, Magyarországhoz fűződő kapcsolatait is képes lett volna feláldozni az esetleg biztos állással kecsegtető francia állampolgárság megszerzése érdekében:

Magyar nemesnek született és a szicíliai király seregében katonatiszt volt, de mivel már régóta szeretne a szabad, diadalmas és dicsőséges nemzethez tartozni, amely azóta a boldog és emlékezetes idő óta uralkodik, amióta Franciaországnak bölcs, jötevő és az összes nemzet által csodált kormányja van. Az említett szolgálatból eltávozván a (szicíliai) királytól számos értékes igazolást kapott, amint ezt a mellékelt iratok bizonyítják. Ettől a pillanattól fogva nem volt más vágya mint, hogy élete hátralévő idejére francia földön megtelepedhessen, lemondva mindazokról az előnyökről, amelyeket a csatolt iratok tanúsítanak.¹⁸

16 AD, Personnel – première série vol. 8. „Charles Bérony”, fol. 11.

17 Uo., fol. 14.

18 Uo., fol. 19–20.

Egy másik – XI. év Vendémiaire 8-án (1804. szeptember 30.) keltezett – levele, arról tudósít bennünket, hogy ezidőtájt egy rendkívül izgalmas történelmi munkán dolgozott, amelyről sajnos a címén kívül nem sokat tudunk:

Az a munkám – amelyet nemsokára be szeretnék fejezni, és amely oly sokáig lekötött Párizsban – remélhetőleg megmutat majd valamit az erőfeszítéseimből. Ez a 18. század legfontosabb eseményeinek összefoglalója, Európa összes államának rövid statisztikai áttekintésével bemutatja minden ország fejlődését, illetve hanyatlását a 18. század folyamán egészen az általános megbékélésig. Munkám befejezéséhez már csak azt várom, hogy a germán Birodalom [!] szétdarabolódási folyamata teljesen lezáruljon. Csak azért merészeltem e csekély műről említést tenni a Miniszter Polgártársnak, hogy bizonyítsam, hogy még a számomra legkedvesebb tevékenység is igen szorosan kapcsolódik a politikához.¹⁹

Amint kiderül ebből a kis részletből, Besse igencsak korán ivott a medve bőrére... Mindenesetre a mű kézírata a szerző ígéretének megfelelően örökre befejezetlen maradt, így sajnos nem tudjuk sem méltatni, sem egybevetni a *Mercure Étranger*-ban közölt cikkekkkel.

Besse első komoly lehetősége a diplomáciai karrierre 1803-ban adódott, amikor Decaen tábornokot, Besse pártfogóját az Indiai-óceán Isle de France²⁰ nevezetű szigetére vezényelték. Hamarosan követte is a Franciaországban kegyvesztett magas rangú katonatisztet a trópusi égöv alá, ahol elsősorban tolmács-titkári minőségben dolgozott.²¹ Később a helyi sajtó alapító tagjaként a *Gazette de l'Isle de France* szerkesztésével tette nevét halhatatlanná ebben a régióban.²² Valószínűleg itt sajátította el az újságírás azon szakmai fortélyait, amelyeket a *Mercure Étranger*-ban 1813-ban írott cikkeken már felismerhetünk. Azonban a trópusi klíma valószínűleg nem kedvezett egészségi állapotának, ezért betegsége hivatkozva 1809-ben elhagyta a szigetet.²³ 1810-ben érkezett Párizsba, ahol újabb magabiztos levelekkel ostromolta a külügyi tárca vezetőit. 1810.

19 Uo., fol. 21–22.

20 Ma Mauritius szigete. Decaen tábornok Isle de France-on töltött tevékenységéről lásd: Henri PRENTOUT, *L'Île de France sous Decaen 1803–1810: Essai sur la politique coloniale du Premier Empire et la rivalité de la France et de l'Angleterre dans les Indes Orientales* (Paris: Hachette, 1901).

21 Decaen tábornok így ír erről a XII. év Nivose 30-án (1804. január 21.): „Decaen, a Jóreménység-fokától keletre eső francia telepek főparancsnoka, kinevezem Bérony polgártársat a főparancsnok tolmács-titkárává angol, német, toszkán, dán és svéd nyelvekből és megparancsolom, hogy ebben a minőségben elismerjék és a vele járó javadalmazást Vendémiaire elsejétől számítva megkapja.” AD, Personnel, première série vol. 8, fol. 25.

22 Lásd ehhez: TARDY Lajos, „Az önálló Mauritius és Besse János”, in TARDY Lajos, *Régi hírünk a világban*, 207–213 (Budapest: Gondolat Kiadó, 1979).

23 Decaen tábornok így ír 1809. október 28-ai levelében: „Mi, Charles Decaen, hadseregparancsnok, a Jóreménység fokától keletre eső francia telepek főparancsnoka, a Becsületrend főtisztje, láttuk az Isle de France-i kórház kirurgusának igazolásait és megbizonyosodtunk Charles Bérony úr egészségének igen rossz állapotáról, ami szükségessé teszi Franciaországba való visszatérését.” AD, Personnel première série vol. 8, fol. 26.

május 10-ei levelében például így dicséri magát: „Az összes európai nyelven tudok, kivéve törökül és görögül amelyeket latinnal és egy kevés perzsával helyettesíték. Húsz éve egyfolytában a politikai ismereteknek és a nyelvtanulásnak élek, amelyet eredeti európai helyszínen gyakoroltam...”²⁴

Besse levele keltezésének segítségével megállapíthatjuk, hogy ekkor a Saint Thomas du Louvre utca²⁵ 22. szám alatt élt. Valószínűleg ekkor kezdett el törökül tanulni azoktól a híres orientalistáktól – mint például Langlès²⁶ és Jaubert²⁷ –, akik később a *Mercure Étranger* szerkesztőgárdáját alkották. Mint ismeretes, később annyira elsajátította e nyelvet, hogy még egy török grammatikát is kiadatott Pesten 1829-ben.²⁸

Besse életének e korszakát – amely Franciaországba való visszatérésétől Napóleon bukásáig tartott – nem nagyon ismertük eddig. A nemrég előkerült kéziratgyűjtemény alapján azonban sok új információ áll rendelkezésünkre, például a magánéletére vonatkozólag is. Iratai között megtalálható két leánya születési anyakönyvi kivonata is, amelyet a párizsi prefektúrán állítottak ki. Első leánya, Émilie Charlotte 1814. május 19-én született (lásd 2. illusztráció). A kivonat alapján megtudhatjuk, hogy Besse ebben az időszakban a párizsi rendőr főkapitányságon dolgozott, ahol valószínűleg az idegenek megfigyelése lehetett a feladata. Feleségét Angélique Lallement-nak hívták. Arra sajnos semmilyen adatunk nincs, hogy mikor házasodtak össze, viszont az okmányból megtudhatjuk, hogy a házaspár első gyermeke az előkelő belvárosi quai de la Mégisserie 26. szám alatti otthonukban látta meg a napvilágot.²⁹ Marie Caroline nevű második gyermekük szintén ugyanott született, 1817. október 13-án. Ezek szerint Besse ekkor még mindig a rendőrségnél dolgozott, ami a többszörös kormányváltás okozta gyakori hivatali változások korában igen tiszteletreméltó eredménynek számított, és valószínűleg Besse kimagasló teljesítményének volt köszönhető.³⁰

24 AD, Personnel – première série vol. 8. „Charles Bérony”. 1810 május 10.

25 A Palais Royal és a Louvre közvetlen szomszédságában elhelyezkedő lakás sokkal előnyösebb negyedben volt, mint Batsányié, aki egy Helder utcai kis hotelban lakott ekkor, Párizs déli külvárosában. Későbbi Mazarine utcai lakása már egy előkelőbb negyedben található, egészen közel feküdt Besse családjához. A korabeli párizsi utcák helyzetét F. M. MARCHANT, *Le conducteur de l'étranger à Paris* (Paris: k. n., 1814) nyomán sikerült meghatároznom.

26 Louis-Mathieu Langlès (1763–1824) francia orientalista, a perzsa nyelv professzora. Ismert munkája az *Alphabet tartare-mandchou* (Paris: F.-A. Didot, 1787).

27 Amadée de Jaubert (1779–1847) Napóleon tolmácsa volt az egyiptomi hadjárat idején. Az 1795-ben alapított Élő Keleti Nyelvek iskolájának egyik első professzora. Ismertebb művei a *Voyage en Arménie et en Perse* (Paris: k. n., 1821) és az *Éléments de la grammaire turke* (Paris: Firmin-Didot, 1833).

28 Jean-Charles de BESSE, *Abrégé de la grammaire turque, contenant, outre les principes de cette langue, des idiotismes, des discours familiers et un petit vocabulaire en français, turc et hongrois* (Pest: Othon Wigand, 1829). Besse e munkája megjelenésével egyben állást foglalt a magyar nyelv eredetéről zajló elméleti vitában is. Véleménye szerint a magyarok és a törökök nyelvrokonok voltak. Íme egy részlet a könyv bevezetőjéből: „Mivel a magyar nyelv keleti eredetű, s így sokkal több hasonlóságot mutat a törökkel, a legmegfelelőbbnek tűnt az általam kitűzött célnak; s ezért láttam jónak azt is, hogy a magyarok által már régen átvett latin betűket használjam”.

29 Az utca ma is létezik, a Pont Neuf híd mellett állhatott a ház, egy mai nagyáruház helyén.

30 AD, Chancellerie série B 66 n° 1725.

Azt már Besse életrajzi táblázatából tudhatjuk, hogy ezekben az években szinte folyamatosan Párizsban tartózkodott, s nyilván fontos szerepet játszott a már említett magyar irodalmi és nyelvészeti cikkek elkészítésében és saját álneve alatti megjelenítésében. Besse későbbi kaukázusi útleírásában egy lábjegyzetben is utalt arra, hogy közreműködött a munkában.³¹ Ezen kívül a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattárában őrzik egy levelének másolatát, amelyben egyértelműen kinyilvánítja, hogy részt vett a *Mercure Étranger* magyar vonatkozású írásainak elkészítésében. E levelét Besse Férussac báróhoz³² – a *Bulletin universel*...³³ folyóirat főszerkesztőjéhez – írta Budán 1827. december elsején. A levél kezdete így hangzik:

Amikor 1813-ban Párizsban tartózkodtam, az a megtiszteltetés ért, hogy a *Mercure Etranger*, avagy a *Külföldi Irodalom Évkönyve* egyik munkatársa lehettem. Szintén publikáltam a nagyszerű és tiszteletreméltó Jay úr által szerkesztett *Journal de Paris*-ban, főleg politikai cikkeket, valamint kritikai írásokat az itáliai operáról. Mivel nagyon sokáig hazámtól távol tartózkodtam, így nagy örömmel láttam visszatértemkor, hogy honfitársaim nemzeti irodalmi pályája milyen nagyot fejlődött, s hamarosan megérdemli, hogy elfoglalja méltó helyét az Irodalom Köztársaságában.³⁴

A *Mercure Étranger*-ban megjelent tanulmányok kifejezték a korabeli magyar értelmiségiek azon igényét is, hogy a magyar irodalom iránt felkeltsék a nyugat-európai közvélemény érdeklődését. Besse terve szerint – amelyet Férussac báróhoz írott levelében kifejtett – az 1813-ban elkezdett írásokat folytatni lehetett volna a *Bulletin universel* hasábjain.³⁵ Besse levelének legérdekesebb információja éppen az, hogy társszerzőnek vallja magát az említett irodalmi vállalkozásban. Ez a tény érdekes megvilágításba helyezi a viszonylag heterogén jellegű cikksorozatot, amelyben a magyar nyelv és irodalom egyaránt terítékre került. A magyar nyelv eredetét és leírását

31 „Voir à ce sujet le *Mercure Etranger*, ou *Annales de la Littérature étrangère*, de 1812 dont j'étais l'un des collaborateurs.” (Lásd erről a *Mercure Etranger*, ou *Annales de la Littérature étrangère* 1812-es évfolyamát, amelynek az egyik munkatársa voltam.) Jean-Charles de BESSE, *Voyage en Crimée, au Caucase, en Géorgie, en Arménie, en Asie Mineure et à Constantinople, en 1829 et 1830; pour servir à l'histoire de Hongrie* (Paris: Delaunay, 1838), 8.

32 André-Étienne-Just-Pascal-Joseph-François d'Aubedard, baron de Férussac (1786–1836), természettudós, földrajzprofesszor valamint Tarn és Garonne megyék képviselője. *Histoire des mollusques* (Paris, 1820–1851) című munka szerzője.

33 A *Bulletin universel des sciences et de l'industrie* című Férussac báró által szerkesztett változó tematikájú rendszerezett periodika 1823-tól 1830-ig jelent meg. Körülbelül száz kötete jelent meg nyolc tudományágra osztott szekcióban.

34 Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Kézirattára, K 305/124. A levelet egy korábbi tanulmányunkban teljes terjedelmében közöltük: Tóth, „Jean Charles Besse”, 216–217.

35 A levél visszhangja igen szerény volt. Ebben az időszakban csak elvétve jelent meg cikk Magyarországról ebben a sajtóorgánumban. *Abrégé de la Grammaire turque* című könyve is csak egy eléggé sommás, a mű néhány mondatban való összefoglalását tartalmazó futólagos említést kapott. *Bulletin des sciences historiques, antiquités, philologie, 7e section du Bulletin Universel* (1829), 328. A folyóirat 7. szekcióját a neves orientalista, Champollion vezette. Besse könyvét egyébként J. von Hammer-Purgstall másutt igen elmarasztalta.

taglaló részt bizonyosan egy olyan európai nyelvekben jártas és igen gazdag képze-
lőerővel megáldott személy írhatta, mint Ógyallai Besse János Károly. A munkának
e része egyébként igen sok tekintetben hasonlít Besse későbbi nyelvészeti írásaira.
Igen széles, bár kissé felszínes történelmi és irodalmi ismeretei – amelyekkel olyan
szívesen dicsekedett leveleiben – ennél még jelentősebb részvételre is következtetni
engednek. Természetesen hasonlóan nagy szerepet kell tulajdonítani Batsányi János-
nak is, akinek a keze nyoma elsősorban az irodalmi részben és a műfordításokon
látszik.³⁶ Besse levelének második felében igen érzékletes képet nyújtott a reformkori
Pest-Buda felpeszsdülő szellemi életéről. A nemzet történetének e méltán kiemelkedő
korszaka szinte megelevenedik ezen a francia nyelvű kézíraton, amely a világjáró
utazó szemével láttatja a modernizálódó magyar közéletet.

Besse azonban nemcsak Nyugat-Európát ismerte jól, hanem a mesés Keleten is
több ízben megfordult. Miután megtanult törökül és arabul, a francia külügyi és had-
ügyi minisztériumok ügynökként és tolmácsként is alkalmazták a nyelvtudós magyar
nemest. A restauráció idején hosszú évekig dolgozott Jászvásáron, valószínűleg az ot-
tani francia konzulátuson, ahol bizonyára a magyarországi események megfigyelése
is a feladatai közé tartozott.³⁷ Remélhetőleg a későbbi kutatások erre tevékenységére
is rávilágítanak majd.

Ekkoriban egyre több időt töltött Magyarországon. Itt bekapcsolódott a néhány
évvel korábban alapított Akadémia szellemi életébe, és részt vett a tudós társaság vi-
taiban. A magyar nép eredetének rejtélye különösképpen előtérbe került a nemzeti
mozgalom kiteljesedésének idején.

Reviczky Ádám kancellár támogatásával és több megye anyagi segítségével 1829
áprilisában elindult egy nagyszabású kaukázusi expedícióra, amelynek célja a magyar
őshaza és a keleten maradt magyarok felkutatása volt. Először a Krím-félszigetre jutott
el, majd később csatlakozott a magyar származású Emánuel György orosz lovassági
tábornok Elbruszra vezetett expedíciójához, amelyben a szentpétervári akadémia tudó-
sai is részt vettek. Bessének sikerült bejárni a Kuma és a Terek folyók völgyeit és elju-
tott egy Magyar nevű település romjaihoz is. Ezt követően a Krím-félsziget déli részeit
érintve áthajózott Trapezuntba, majd az Erzerumon, az Örmény-felvidéken és Grúzián
keresztül Konstantinápolyba érkezett. Innen 1830. szeptember elején érkezett Bécsbe.
Kaukázusi útjának tapasztalatait a *Tudományos Gyűjtemény*ben közölte.³⁸

36 A cikkek irodalmi vonatkozású részeit természetesen elsősorban Batsányi zsenijének tulajdoníthatjuk.
Batsányi közreműködésének cáfolata számomra ugyanolyan hiba lenne, mint Besse teljes kizárása a
munka lehetséges alkotóinak névsorából. Ne felejtjük el, hogy ebben az időszakban Batsányi mögött
olyan előkelő protektor állt mint egykori kufsteini rabtársa az azóta bassanói hercegi címet viselő
Maret. Ez az egykori forradalmár politikus 1813-ban a francia államgépezet egyik kulcsfigurája és
Napóleon legodaadóbb híve volt. A jeles magyar költő nevének elhallgatásával valószínűleg magyaror-
szági rokonait és Bécsben élő feleségét, Baumberg Gabriella költőnőt kívánta megóvni az osztrák rend-
őrség zaklatásaitól. Természetesen más akkoriban Párizsban tartózkodó magyar neve is felmerülhet,
mint lehetséges alkotó.

37 AD, Chancellerie série B 66 n° 1725.

38 „Ó-Gyalai Besse János Úr jelentése Kawkaz hegyek vidékéről”, *Tudományos Gyűjtemény* 13, 10. sz. (1829):
101–118. E jelentést még négy másik követte a *Tudományos Gyűjtemény* 1829–1830-as évfolyamában.

Besse kutatásait nem igazán méltányolták hazájában, és útleírását anyagi okok miatt nem tudta magyarul könyv alakban megjelentetni. Ekkor ismét Franciaországban próbált szerencsét és az 1832-es algériai katonai expedícióban részt vett hivatalos tolmácsként, de sajnos részleteket ezzel küldetésével kapcsolatban sem találtunk eddigi kutatásaink során. Végül egy marseille-i nyomdával és egy párizsi kiadóval szövetkezve 1838-ban sikerült megjelentetnie franciául *Voyage en Crimée, au Caucase, en Géorgie, en Arménie, en Asie Mineure et à Constantinople en 1829 et 1830 pour servir à l'histoire de Hongrie* című útleírását. E munka, amelynek minden egyes példányát saját aláírásával és pecsétjével látta el, sajnos nem hozta el számára sem a várva várt sikert, sem pedig idős napjaira a nem kevésbé áhított anyagi megbecsülést. Besse élete végén szegénységben és betegségektől gyötörtén élt Franciaországban. Megélhetését az apt-i tanári állásából biztosította. Azt is a hagyatéki iratokból tudhatjuk meg, hogy 1841-ben Magyarországra való hazaútja során Regensburgban érte utól a halál 1841. július 1-jén.³⁹

Végezetül megállapíthatjuk, hogy az utóbbi időszakban felfedezett források tükrében az 1813-ban a *Mercurie Étranger* folyóirat hasábjain „Bérony” szerzői név alatt megjelent magyar vonatkozású írások egyik szerzőjeként híressé vált Besse János Károly igen színes életpályája kutatásához újabb fontos támpontokat kaphattunk. Noha a források inkább csak kiegészítő jellegűek, mégis alapos tanulmányozásuk lehetővé teszi a magyar irodalom- és tudománytörténet e kevésbé ismert szereplője munkásságának jobb megismerését. Irodalmi hagyományunk gyakran igen igazságtalan és túlságosan elhamarkodottan ítél oda egyes nehezen azonosítható műveket a „nagyoknak”, elfelejtve mások nem kevésbé fontos munkásságát. Besse János Károly munkássága nemcsak a filológiai és az őstörténet-kutatás szempontjából érdekes, hanem rámutat arra is, hogy a diplomáciai tevékenysége által a 19. századi magyar–francia kapcsolatok egyik fontos még felfedezésre váró szereplője volt.

39 AD, Chancellerie série B 66 n° 1725.

Függelék

Besse János Károly életútjának tabellája
(Archives Diplomatiques, Chancellerie série B 66 n° 1725)

Mes voyages dans trois parties du monde de 1790 à 1841

An	Janvier	Février	Mars	Avril	Mai	Juin	Juillet	Août	Septembre	Octobre	Novembre	Décembre
1790	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	Vienne, Brunn, Olmütz, Troppau, Breslau, Leipzig
1791	Dresde, Amheim, Amster- dam	Rotterdam, Helarslai, Harrich, Londres	Londres	Londres	Londres	Paris	Paris	Paris, Strasbourg, Ettenheim, Worms, Spire, F s/M, Brunswick, Berlin	Berlin	Berlin	Berlin	Berlin. Demeuré dans cette ville jusqu'à 1795, juillet.
1795	Berlin	Berlin	Berlin	Berlin	Berlin	Berlin	Cologne, Dusseldorf, Masseich	Erkientz	Erkientz	Lochem, Deventer, Zypchen	Hardevick	Hardevick
1796	Amheim, Wage- ningen	Deventer, Delden	Bentheim, Lingen, Neubourg	Verden, Zell	Zell	Zell	Hanover Ff s/M	Francfort	Francfort	Francfort, Genève, Lausanne	Bâle, Bern	Lyon, Avignon, Nîmes, Mont- pellier

An	Janvier	Février	Mars	Avril	Mai	Juin	Juillet	Août	Septembre	Octobre	Novembre	Décembre
1797	Montpellier	Montpellier, Cette, Beziers, Pésénas	Marseille	Marseille Toulon	Gênes, Turin	Milan	Milan	Gênes, Naples	Naples	Naples	Naples	Naples
1798	Naples	Naples	Naples	Naples	Naples	Naples	Capone, Fondi	Fondi	Madlone	Madlone	Bénévent, Madelone, Naples	Veletri, Naples, Albane
1799	Capone, retraite honteuse	Fuite par la Calabre, Messine, Palerme	Zara, Agram, Oedenbourg, Vienne	Trieste, Zara En mer	En mer	Gallipoli, Palerme	Palerme	Palerme	Palerme	Palerme	Palerme, Baghelie	Palerme
1800	Messine En mer Corfou	Trieste Vienne	Vienne	Vienne	Vienne	Vienne	Vienne	Lyntz Munich	Munich	Munich	Munich	Munich
1801	Munich	Munich	Munich	Augsbourg, Stougard Strasbourg	Nancy Paris	Paris	Paris	Paris	Paris	Paris	Paris	Paris
1802	Paris	Paris	Paris	Paris	Paris	Paris	Paris	Paris	Paris	Paris	Paris	Paris
1803	Paris	Paris, Caen, St Malo, Brest	En mer	En mer	Cap de B, Espérance	En mer	En mer Pondichery En mer	En mer Rodrigue Ile-de-France	Ile-de-France	Ile-de-France	Ile-de-France	Depuis septembre 1803 jusqu'en novembre 1809 demeuré dans cette île
1809	Ile-de-France	Id	Id	Id	Id	Id	Id	Id	Id	Id	En mer	En mer

An	Janvier	Février	Mars	Avril	Mai	Juin	Juillet	Août	Septembre	Octobre	Novembre	Décembre
1810	En mer	En mer, pris par les Anglais, jeté sur l'île de Stédiose, Rennes, Paris	Paris	Id	Id	Id	Id	Id	Id	Id	Id	Idem. Depuis le mois de fevr. 1810 jusqu'en avril 1815, toujours à Paris.
1813	Paris	Paris	Paris	Valen- ciennes, Bruxelles	Valen- ciennes, Mons, Bruxelles, Lille, Paris, Bâle, Franc- fort s/M	Francfort	Paris	Paris	Id	Id	Id	Idem
1816	Lyon, Avignon, Aix, Marseille	Marseille	Marseille	L'Ile d'Elbe, Cività Vecchia, Rome	Rome, Naples	Naples	Naples, Rome	Florence, Milan, Turin, Chambéry, Paris	Id	Id	Id	Id
1817	Paris	Paris	Id	Id	Id	Id	Mayence, Leipzic, Varsovie	Varsovie, Lublin, Lemberg	Varsovie L.	Yassi	Id	Id
1818	Yassi	Id	Id	Id	Id	Id	Id	Id	Id	Id	Id	Idem

Mes voyages dans trois parties du monde de 1790 à 1841

An	Janvier	Février	Mars	Avril	Mai	Juin	Juillet	Août	Septembre	Octobre	Novembre	Décembre
1819	Yassi	Yassi	Id	Id	Cronstadt, Hermanstadt	Yassi	Yassi, Boukarest	Constantinople	Id	Id	Id	Id
1820	Constantinople	Constantinople	Id	Id	mer Noire	Galatz Yassi	Yassi	Transylvanie Hongrie	Presbourg Tyrnau Bude Pest	Transylv. Yassi	Yassi	Yassi
1821	Yassi	Id	Id	Id	Transylvanie, Pest, Ó-Gyalla	O-Gyal-la, Pest	Pest, Ó-Gyalla	Pest	Pest	Presbourg	Presbourg	Id
1822	Presbourg	Presbourg, Pest	Pest	Pest, Cinq-Eglises, Ó-Gyalla	Ó-Gyalla	Pest	Pest	Pest	Transylv. Boukovine Yassi	Yassi	Yassi	Csernovitz Lemberg
1823	Lemberg	Id	Id	Pest Presbourg	Ó-Gyalla	Presbourg Aux bains de Pistyáni	Aux bains	Aux bains, Presbourg	Presbourg, Vienne	Presbourg	Vienne	Vienne
1824	Vienne	Vienne	Vienne, Pest	Transylv. Boukarest	Bulgarie Varna Constantin.	Constantinople	Constantinople	En mer	En mer, Gênes	Milan Venise, Trieste, Fiume	Croatie Pest	Bude
1825	Bude	Bude	Id	Id	Id	Id	Id	Id	Id	Id	Vienne	Vienne
1826	Presbourg, Bude, Clausenbourg	Clausenb. Vásohelyi Clausenb.	Clausenbourg	Id	Temesvár Petervaradin Bude	Kamenicz	Id	Id	Bude Tornyá Arade	Kamenicz, Bude	Trieste, Gorice	Gorice
1827	Gorice	Gorice, Trieste	Trieste	Vienne	Vienne, Bude, Tornyá	Tornyá	Id	Kamenicz Bude Vienne	Vienne	Vienne, Bude	Id	Id
1828	Bude	Id	Id	Id	Id	Tornyá Arade	Tornyá	Id	Kamenicz	Id	Pest Kamenicz	Bude

An	Janvier	Février	Mars	Avril	Mai	Juin	Juillet	Août	Septembre	Octobre	Novembre	Décembre
1829	Bude	Id	Id Vienne	Bude	Bude, Vienne	Lemberg, Odessa, Crimée	Kertche Tamon Stavropol Elbrouze	Kinstanti Nogovste Magyari Muzdok Stavropol	Taman Kertch Simphero- pol	Sim- pheropoli	Théodo-sie	Théodosie
1830	Théodosie	Id	Id	En mer, Trébi- zonde	Erzeroum Kars Tiflis	En mer Trébizonde Constanti- nople	En mer	En mer Trieste	Quarantn, Vienne Presbourg	Presbourg	Id	Id
1831	Presbourg Vienne Presbourg	Ó-Gyalla Presbourg	Vienne Presbourg	Presbourg	Id	Vienne Ó-Gyalla, Neusal, Tyrnau, Presbourg	Presbg. Vienne	Presbourg Schloshoff Quarantn	Quaran- taine, Vienne	Vienne	Id	Id
1832	Lyntz, Salz- bourg, Inspruck, Schaff- house, Bâle, Paris	Paris	Paris	Paris Lyon Marseille Toulon	Toulon, En mer, Alger	Alger	Id	Id	Alger, En mer, Marseille, Quaran- taine	Paris	Id	Id
1833	Paris	Id	Id	Id	Id	Idem	Id	Id	Id	Id	Id	Idem Lyon Marseille
1834	Marseille Gênes Livourne Pise Cività- Vecchia Naples	Naples	Naples Cività- Vecchia Rome	Rome	Id	Id	Rome Ancône En mer	En mer Messine En mer	Ville- franche, Nice Toulon Marseille	Marseille	Id	Id
1835	Marseille	Id	Id	Id	Idem	Id	Id	Id	Id	Id	Id	Idem

An	Janvier	Février	Mars	Avril	Mai	Juin	Juillet	Août	Septembre	Octobre	Novembre	Décembre
1836	Marseille	Marseille, Aix, Dragui-gnant, Nice	Gênes, Livourne, Pise, Florence, Lucques, Siene	Viterbe, Rome En prison, Cività-Vecchia	En prison, En mer, Livourne, Toulon, Marseille	Marseille	Id	Id	Id	Id	Id	Idem
1837	Marseille	Id	Id	Id	Id	Id	Id	Id	Id	Id	Id	Marseille Aix Marseille
1838	Marseille	Id	Id	Id	Id	Id	Id	Id	Id	Marseille (rayés)	Marseille (rayé)	Marseille (rayé)
1839	Marseille	Id	Id	Id	Id	Idem	Id	Id	Id	Marseille Aix Apt	Apt	Apt
1840	Apt	Apt	Apt	Apt, Marseille, Apt	Apt	Apt	Apt	Apt, Avignon, Lyon	Paris	Metz, Saarbruck, Mayence, Fft s/M, Leipzig, Berlin, Lemberg, Csernovitz, Yassi	Yassi, Soutchava, Berna, Bistritz, Clausenbg, Pest, Stougard, Tyrnau, Presbourg, Vienne	Lyntz, Saltzboung, Munich, Augsboung, Ulm, Stougard, Strasboung, Paris
1841	Paris	Paris	Paris	Paris	Paris A une maison de santé	Paris id.						

4e Arrond^e

ÉTAT CIVIL.

PRÉFECTURE DU DÉPARTEMENT DE LA SEINE

Ville de Paris.

Il est dû pour le présent
extrait,

SAVOIR :

fr. c.
Timbre. 1 25

Droit d'expéd^{on}. . . 2 75

TOTAL . . . 2 00

NOTA. La légalisation coûte
0,25 c. en sus des frais ci-
dessus.

EXTRAIT du Registre des Actes de
Naissance de l'an 1814.

N° 1er 10° 32. Du vingt-huit de l'an mil huit cent quatorze, à savoir :
Acte de Naissance de Emilie Charlotte, sus-née

De Pérony, femme, née d'une de nos braves après mariés, qu'on se la signifier
N° 28, quartier de Paris; fille de Charles de Pérony,
employé à la direction générale de la police, et de Augustine
Lallemant, son épouse, premier témoin, Auguste
Pérony Esur Chauffert, âgé de vingt-trois ans,
officier, même maison. Second témoin, Louis François
Oudot, âgé de cinquante ans, propriétaire, sus-dé-
claré, ainsi. Sur la réquisition du Père prieur, qui a pu
lecture faite, a signé avec les témoins. Signé Charles
de Pérony, Chauffert et Oudot.

Constaté devant le 1er vi, par moi Pierre Jean
Brochant, adjoint au maire du quatrième arrond.
De Paris, et officier de l'Etat Civil, et signé
Signé Brochant.

Delivré conforme au registre par moi Maire
et officier de l'Etat Civil du quatrième arrondissement
Paris, le Sieur Jostren, mil huit cent quatorze.

Collationné
C. E.

Aux Vignier
21

6750

NOI FRANCESCO CONTE ESTERHAZY,
DI GALANTHA,

CONSIGLIERE INTIMO ATTUALE CIAMBERLANO DI SERVIZIO, ED AMBASCIATORE DI SUA MAESTÀ
IMPERIALE E REALE APOSTOLICA PRESSO LA REAL CORTE DI NAPOLI.

P Artendo da questa Capitale *Il Cavaliere D. Carlo Beronzi Gentiluomo*
Dugonero con un suo domestico na-
monale Ant. eynonri

con intenzione di portarli *et. h. r. e.*

perciò richiesti accompagniamo *lo* col presente nostro Passaporto, pregando i Signori Ministri,
Rappresentanti, ed Uffiziali politici, militari, o maritimi delle Città, Luoghi, o Porti, per dove dovrà
passare, di conceder *lo* libero il Passo, ed a seconder *lo* in tutte le occorrenze,
sicuri della nostra Corrispondenza in simili, ed altre contingenze.

Dat. in Napoli li *18. m. l. 1799*
da valere per *99*

D₄

C. Esterhazy, Amb. C. S. E.

von dieser Hauptstadt nath

So ersuchen und bitten wir alle sowohl geistliche als weltliche Fürsten, Republicken, Representanten,
Statthalter, und Lehenherren des H. R. Reichs, und jeden, wess Standes, Würde, und Weefens, ob-
gedachten nicht allein aller Orten frey und ungehindert ab-durch-und
zurückkreiffen zu lassen, sondern in Rucklicht unsers gegenwartigen Passes, in allen Vorfällen Hilfe, und
Beystand zu leisten; wohingegen wir uns Verbinden, ein solches in allen ähnlichen Gelegenheiten mit
gleicher Willfährigkeit zu erwiederen.

Gültig.

Gratig

Bese ügynöki álnevére kiállított nápolyi császári követségi útlevel 1794-ből
(Archives Diplomatiques de La Courneuve)

KELEVÉZ ÁGNES

Új forrás a fiatal Babits kötet szerkesztési módszeréhez

Előkerült a *Levelek Iris koszorújából* kötet szerzői kézírata

A *Nyugat* története és Babits pályakezdése szempontjából alapvetően fontos, mostanáig elveszettnek hitt kéziratok bukkantak fel a közelmúltban. 2018 decemberében meglepetésszerűen tűnt fel és lett a Petőfi Irodalmi Múzeum gyűjteményének része az a két doboznyi anyag, amelyről a múzeumi feldolgozás során derült ki, hogy a körülbelül 450 főlíós levelezés és analekta nem egyéb, mint az Elek Artúrhoz került Osvát-hagyaték mostanáig lappangó része.¹ Az eddig ismert, nagyobb rész már több évtizede az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárának gyűjteményét gazdagítja.

Több kortárs visszaemlékezéséből ismerjük e hagyaték drámai történetét: Osvát, mielőtt leánya halálos ágyánál öngyilkosságot követett el, megrázóan alapos munkával készült halálára. Könyveit eladta vagy szétosztotta barátai közt, saját írásai egy részét, amelyeket nem akart idegen kézben tudni, „napokig tartó autodafén” égette el.² A fennmaradt értékes papírhalmokról, amiket már nem tudott megsemmisíteni, Elek Artúrnak írt búcsúlevelében rendelkezett. A legelső feladatok egyikeként tért ki a „nagy vasalt” ládára, amelyben „olyan levelek és írások vannak, melyeket olvasatlanul el kell elégetni”. Zaklatott állapotban írt testámentumának végén még azt is hozzátette, hogy ami „levél, kézirat még a szobámban állványokon található – lassan-lassan elégetendő”.³ Elek hosszú tusakodás után csak részben teljesítette barátja végső kérését. Naptári feljegyzéseiből tudjuk, hogy a láda tartalmát valóban elégette, de az Osvátnak írt leveleket megőrizte, mert úgy gondolta, ahogy Reichardt Piroskának elküldött leveléből tudjuk, hogy „a levél, amit az ember megír, az nemcsak azé, aki írta, hanem az írójáé is, sőt – ritka esetben – a közé is”. Végül saját lakására szállította a kiválogatott leveleket és kéziratokat, „nyolc nagy doboz irományt”,⁴ ezeket gondosan őrizte élete végéig, 1944 áprilisáig. Ekkor munkaszolgálati behívóját kézhez kapva, hogy elkerülje a meghurcoltatást, pisztollyal végzett magával. Öngyilkossága előtt írt végrendeletében ez olvasható: „íróktól származó levélgyűjteményem legyen

* A szerző a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézetében működő, Babits Mihály verseinek kiadását végző kutatócsoport tagja.

1 A gyűjtő családjának kérésére a proveniencia adatait a Petőfi Irodalmi Múzeum bizalmasan kezeli.

2 KOSZTOLÁNYI Dezső, „Osvát”, in *Osvát Ernő a kortársak közt*, szerk. KÖSZEG Ferenc és MÁRVÁNYI Judit, 526–544 (Budapest: Gondolat Kiadó, 1985), 531.

3 Osvát Ernő búcsúlevele Elek Artúrnak. Közli: NEMESKÉRI Erika, „Osvát Ernő testámentuma: A *Nyugat* folyóirat irattárának története”, in *Pillanatkép a hazai irodalomtudományról*, szerk. KENYERES Zoltán és GINTLI Tibor, 136–143 (Budapest: Anonymus Kiadó, 2002), 137.

4 Uo., 138.

a Nemzeti Múzeum kéziratáráé. Ugyanoda kerüljön az a levélgyűjtemény, amelyet néhai Osvát Ernő hagyatékából kiválogattam és Osvát Ernő megvasalt régi ládjában őriztem”.⁵

Ma már nehezen kideríthető, hogy milyen úton-módon jutott az Osvát és Elek Artúr kézíratait tartalmazó gyűjtemény, talán az eredeti, „megvasalt régi” ládjában, a Szépművészeti Múzeumba és végül annak kazánházába. A legvalószínűbb feltételezés szerint az ostrom alatt Hoffmann Edith vihette el az anyagot a múzeum egyik raktárába, hogy ott átmenetileg biztonságba helyezze. Felelősnek érezhette magát az egész hagyaték sorsáért, hiszen Elek Artúr, aki közeli jó barátja volt, végrendeletében őt tette meg néhány kedves tárgyának örökösévé, valamint őt bízta meg a Szépművészeti Múzeumra hagyott művészeti tárgyú könyveinek az átadásával. Azért is kézenfekvőnek tűnhetett számára, hogy a könyvek mellett éppen ide menekítsen minden értéket, mivel 1936-tól kezdve „múzeumi igazgató-őre” volt az intézménynek. Újabb tragikus fordulatként őt 1945. március 10-én halálra gázolta egy orosz katonai teherautó,⁶ tehát már nem felügyelhetette Osvát és Elek kézíratainak további, múzeumi sorsát. Mindez csak feltételezés, hiszen csak annyit tudunk biztosan Németh Kálmánnak, a múzeumban akkor restaurátori munkát végző szobrásznak a feljegyzése alapján, hogy 1949-ben a kazánházban véletlenül lelt rá a kézirattal teli ládjára: „Ezen láda egész tartalmát a Szépművészeti Múzeum kazánházából mentettem meg. Sajnos nagy részét már elégették.”⁷ Németh Kálmán a kéziratokat évtizedeken át az otthonában őrizte, majd 1978-ban átadta az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárának (Fond 253). A nagy forrásértékű szerkesztői anyagban Osvát levelezése, művek kézíratai és a *Nyugattal* kapcsolatos dokumentumok találhatók.⁸ Ezek közt ott vannak Babits Osvátnak írt levelei is (Fond 253/708), melyek korai verseinek datálása, keletkezéstörténete szempontjából kiemelkedő fontosságúak, valamint fennmaradt néhány olyan fiatalkori művének kézírata is, amelyeket közlésre küldött el a folyóiratnak.⁹

A Petőfi Irodalmi Múzeum által most megvásárolt, mintegy 450 oldalnyi gyűjtemény kisebb részével Elek Artúrhoz, jelentősebb részével Osvát Ernőhöz kapcsolódik. Több ismeretlen levél, dokumentum mellett Babits *Levelek Irisz koszorújából* című kötetének kéziratán túl mennyiségileg kiemelkedik a szerzők közül Krúdy Gyula, akinek hét novelláját, valamint Füst Milán és Kaffka Margit, akiknek öt-öt versét találjuk a gyűjteményben. A kézíratos művek változatosságát mutatja, hogy szerepel köztük három Tersánszky-írás, Karinthy, Kosztolányi, Juhász Gyula és Balázs Béla néhány verse, Babits számos műfordítása, Szabó Dezső és Lukács György egy-egy tanulmánya,

5 ELEK Artúr, *Végző akaratom*, OSZK Analekta 10.213.

6 Sorsáról lásd: P. FÖLDES Anna, „A Nyugat szerkesztőjének és a Napkelet kritikusának barátsága: Babits Mihály és Rédey Tivadar”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 116 (2012): 380–412, 398.

7 NÉMETH Kálmán, *Rendelkezés!*, OSZK Fond 253.

8 Lásd erről részletesen NEMESKÉRI Erika, „Osvát Ernő hagyatéka”, in *Tessék színt vallani: Osvát Ernő szerkesztői levelezése I–II. köt.*, szerk. KOSZTOLÁNCZY Tibor és NEMESKÉRI Erika (Budapest: Gondolat Kiadó, 2019), 2:1483–1488, 1483–1488.

9 Lásd erről részletesen KELEVÉZ Ágnes, „A Babits-versek kritikai kiadásának sorozata elé”, in BABITS Mihály, *Összes versei*, kiad. HAFNER Zoltán és SOMOGYI Ágnes, Kritikai kiadás 1, 13–47 (Budapest: Argumentum Kiadó, 2017), 16–17.

Lesznai Anna rövid önéletrajza. Sok adatot rejt az a számlatömb is, amelyben pontosan nyomon követhető, hogy 1911–1912 folyamán Osvát kinek mekkora tiszteletdíjat utaltványozott. Három évtizedet ölelnek át a kéziratok, van olyan írás, amely még az Osvát által 1902–1903 folyamán szerkesztett *Magyar Génuszban*, de a többség már a *Nyugatban* jelent meg, néhányon Osvát szerkesztői rájegyzése is olvasható. A levelek keletkezése a század első évtizedétől az 1920-as évekig terjed. A két különböző közgyűjteménybe került hagyaték részei nyilvánvalóan összetartoznak, azonban racionális rendezőelv nem fedezhető fel a megosztódás módjában. Ráadásul nem áll rendelkezésünkre megbízható adat a most felbukkant kéziratok eredetével kapcsolatban, így megválaszolatlanul maradnak azok a kérdések, hogy vajon a tragédiákkal terhelt sorsú hagyatékból mikor, hogyan és miért épp ez a rész került a gyűjtő, illetve családja tulajdonába. Azt pedig végképp nem sejtethetjük, rejtőznek-e még valahol további, idetartozó kéziratok.

Babits kéziratkötege mint filológiai kincsesbánya

A most nyilvánosságra került gazdag gyűjtemény kiemelkedően fontos, összefüggő része Babits Mihály *Levelek Iris koszorújából* című verskötetének levelekkel kísért, tartalomjegyzéket is összeállító, kiadásra elküldött kéziratosa. ¹⁰ A lelet azért nevezhető minden túlzás nélkül szenzációnak, mert nem is reméltük, hogy lappang valahol, és azt végképp nem, hogy előkerülhet, hiszen az úgynevezett szerzői kéziratokat általában nem őrizték meg a szerkesztőségek. Babits esetében is eddig csak egyetlen kötetnek, a *Nyugtalanság* völgyének 1920 őszi leadott anyaga volt ismert, amelyet 1959-ben Bene Zoltánné adott át a Petőfi Irodalmi Múzeumnak (PIM V. 1612), és amelyet hajdanában politikai szempontból egyenesen a Miniszterközi Bizottság ellenőrzött, vagyis pecséttel látott el minden oldalt, hogy tartalma publikálható-e. Jellemző azonban, hogy a 36 versszöveg közt egyetlen olyan példány sem szerepel, mely teljes egészében kézzel íródott volna. Babits 1920-ban gépiratait és korábbi megjelenések lapkivágatait rendezte egybe, kézzel csak elvétele írta le egy-egy versnek a címét, illetve tett néhány szövegbeli kisebb javítást. ¹¹ Ezzel szemben a *Levelek Iris koszorújából* című kötet leadott anyaga döntő részben olyan gondosan lejegyzett, tintaírású tisztázott, mely konkrétan e kiadás számára készült, hiszen egyrészt Babitsnak ekkor még nem volt írógépe, másrészt csak kevés korábbi megjelenés lapkivágatát tudta felhasználni, mivel ebben a kötetben vannak legnagyobb arányban addig még publikálatlan művei. A *Holnap új versei* című nagyváradi antológia is csak a kötet kéziratának leadásával párhuzamosan, 1909. április 9. táján fog kijönni a nyomdából, tehát még nincs felhasználható, kisedett példánya az ott megjelenő tizenöt versének, pedig a *Lunán* és a *Hesperuson* kívül tizenhárom bekerül ¹² az *Iris*-kötetbe is.

10 PIM Gynsz 2994. Az *Iris*-kötet kéziratán kívül még néhány Babits-vers, kritika és több műfordítás kézírata is megtalálható az anyagban.

11 A kötet leírását lásd *Babits Mihály kéziratai és levelezése*, szerk. Cséve Anna et al., I–IV (Budapest: Argumentum Kiadó – Petőfi Irodalmi Múzeum, 1993), 1:271.

12 A *Luna* és a *Hesperus* a *Herceg, hátha megjön a tél is!* kötetben a *Paysages intimes* című ciklus tagverse-

A vaskos kéziratkötegeknek már a külseje is sok információt ad a korabeli szerzői és nyomdai eljárásokról. Babits ugyanis a szerkesztőségnek úgynevezett kutyanyelv formátumú vagy erre a méretre hajtogatott papírlapokat adott le. A kutyanyelv a hosszabb oldallal párhuzamosan félbevágott írólap újságírói körökben elterjedt elnevezése volt. Ilyen alakú papírokat készítettek ki a pincérek a századfordulós kávéházak asztalaira, majd a szerzők ezeken adták le elkészült műveiket a szerkesztőségeknek, a kefelevonatokat is hasonlóan hosszúkás kutyanyelvekre nyomtatták. Babits ebben az időben 340×210 mm-es írólapokat használt, ezeket vágta félbe hosszában 340×105 mm-es méretre, és versei nagy részét (pl. *In Horatium; Helios; Darutörpeharc* stb.) ilyenekre tisztaította le. A hosszabb versek esetében viszont teljes szélességű írólapokra volt szüksége, vagy azért, hogy két hasábian írva egy lapon elférjen a teljes szöveg (pl. *Strófák a wartburgi dalnokversenyből; Régi szálloda; A világosság udvara*), vagy a kifejezetten hosszú sorú versek esetében azért, hogy elkerülhető legyen a sortörés (pl. *Paris; Emléksorok egy régi pécsi uszodára*). Ezeket az írólapokat aztán a többihez hasonló kutyanyelv alakúra hajtotta. A postára adás előtt ezeket a hosszúkás, egymásra illesztett kutyanyelveket még egyszer, a rövidebb oldalukkal párhuzamosan, a közepénél is félbehajtotta, majd az így létrejött, kb. 5 cm vastag, 170×105 mm alakú kéziratköteget nyilván egy nagy borítékba tette, amit aztán Fogarásról Budapestre küldött. A boríték nem maradt fenn, de a kéziratok pontosan egymásba simulva ma is őrzik a küldés során kialakított formát.

Babits már egyetemista korában hasonló méretű kutyanyelvekre jegyzetelte ki olvasmányait, ilyenekre írta többek közt az *Arany, mint arisztokrata* című dolgozatát és a *Dialektikai regény* című esszéjét, sőt ilyen alakú papírosokon leveleztek egymással Kosztolányi Dezsővel is. Babits ezt a szokásukat egy visszaemlékezésében, melyet az újvidéki *Kalangya* című folyóiratban 1938 márciusában publikált, némi nosztalgiával kevert öniróniával így eleveníti fel: „A leveleket hosszú kutyanyelvre írtuk, mint igazi bennfentes irodalmárok; nyolc-tíz ilyen kutyanyelvből is állott egy levél”.¹³ Vagyis nemcsak levelezésük tartalma volt elhivatott, hiszen „naiv gátlátsalansággal”, ahogy Babits Kosztolányi halála után fogalmaz, „az egész magyar irodalom megújítását”¹⁴ tűzték ki közös célul, hanem a szerzői leadást imitáló papír „bennfentes” formája is szimbolikus része volt ifjonti odaadásuk komolyságának. 1909 februárjában, a *Levelek Iris koszorújából* című kötet leadásakor jön el az az ünnepélyes pillanat, amikor Babits immár nem irodalmi szerepjáték részeként, hanem konkrét céllal, pontos sorrendet kialakítva, felkért szerzőként, hivatalos szerkesztői elvárásoknak megfelelően ilyen kutyanyelv formájú papírosokra tisztázza le verseit.

A leadásra szánt, gondosan leírt, autográf tintairású tisztázatok a következők: *In Horatium; Helios; Paris; Tüzek; Példabeszéd; Darutörpeharc; Aliscum éjhajú lánya;*

iként fognak megjelenni. A *Holnap* új verseiben és a *Levelek Iris koszorújából* kötetben egyaránt megjelent versek: *In Horatium; Óda a bűnhöz; A templom röpül!; Himnusz Iriszhez; Paris; Recanat; Strófák a Wartburgi dalnokversenyből; Kútban; Szőlőhegy télen; A világosság udvara; Emléksorok egy régi pécsi uszodára; Névjegyemre.*

13 BABITS Mihály, „Emlék régi levelekből”, *Kalangya* 5 (1936): március, 3:157–158.

14 BABITS Mihály, „Kosztolányi Dezső levelei Babits Mihályhoz”, *Nyugat* 29 (1936): december, 12:402–416, 402.

Theosophikus énekek; Strófák a wartburgi dalnok-versenyből; Turáni induló; Galáns ünnepek; Recanati; Aestati hiems; Vászár; Régi szálloda; Városvég; A világosság udvara; Emleksorok egy régi pécsi uszodára; Vérivó leányok; Húnyt szemmel; Feketeország; A halál automobilon; A templom! Röpill!; A lírikus epilógja.

A huszonnégyszáz darab, kézzel írt tiszttáza mellett három versének olyan szövegét adja le, amelyek vagy teljes egészében vagy részben korábbi megjelenések lapkivágatai. A körbevágott, nyomtatott verseket utóbb a kutyanyelv mérethez illeszkedően, megfelelő szélességű papírra ragasztja, s ha kell, a szöveget tintairással kiegészíti.

A kötetbeli sorrend szerint az első, nem tisztán kézírású vers az *Anyám nevére*, melynek szövegét az éppen frissen megjelent *Fogaras és Vidéke* című hetilap február 21. számából vágja ki. A lapban a negyedik szakaszt, a *Tárca* rovat formátumának megfelelően, új hasábra szedték, ezért Babits a verset úgy ollózza ki, hogy ezt az utolsó szakaszt egy 170×105 mm-es papíron az első három alá ragasztja, akkurátusan ügyelve arra, hogy a sorkezdetek illeszkedjenek, és megfelelő sorkihagyás legyen az új strófa előtt. A *Fogaras és Vidéke* által kiszedett vers szövegének 22. sorában a *hajlott* ige sajtóhiba, hiszen a *hajolt* alak szerepel már az 1906-ban a Kosztolányinak elküldött tintairású versküldeményben is, és így jelent meg a *Politikai Hetiszemlé*ben valamint a *Vasárnapi Újság*ban is. Ezért Babits a fogarasi hetilap téves szedését tintairással a *hajolt* formára alakítja át, a szöveg így is fog megjelenni a kötetben. A lapkivágatok mellé, a fólió jobb szélére, függőlegesen, ceruzával rájegyzí a vers korábbi két megjelenésének helyét: „Vasárnapi ujság, Fogaras és vid”.¹⁵

A második összeragasztott vers a *Golgotai csárda*, ennek szövegét a *Holnap* antológiából veszi ki Babits. Szétvágja és a papírra ragasztja a kötet 91. oldalát, ahol a vers eleje található, de mivel a harmadik strófának csak az első négy sorát szedték ki erre az oldalra, ezért a második négy sort a 92. oldalról kell kivágnia, utóbb új hasábot kezdve ezt illeszti ragasztással a másik kettő mellé. Mivel a negyedik strófa szövege úgy helyezkedik el a 92. oldalon, hogy az fedésben van a cím és az első strófa túloldali szövegével, ezért ezt a strófát már tintairással kell pótolnia a harmadik strófa alá írva. Nyilván nem akart (vagy nem tudott) két antológiát is feláldozni a leadás érdekében. A kéthasábos forma miatt itt a papír hossza a kutyanyelv szélességének megfelelő 105 mm, és a papír szélessége lesz 170 mm, vagyis Babits ezt az oldalt fektetve tudja beilleszteni a postai küldemény oldalai közé.

A harmadik nem kézírt szöveg a *Turáni induló*, melynek teljes egésze szintén a *Holnap* antológiában megjelent vers lapkivágata, még az antológia címe és a szerző neve is látható a fejlécben. Itt Babitsnak könnyű dolga van, hiszen a vers szedése egy páros és a vele szemben lévő páratlan oldalra, a 86–87. oldalra esik. Az innen kivágott szövegeket egy 208×170 mm nagyságú papíron, szintén két hasábról egymás mellé ragasztja, majd középen a papírt úgy hajtja félbe, hogy az ne legyen szélesebb, mint a kutyanyelv formájú többi oldal 105 mm-es szélessége. Megjegyzendő, hogy Babits minden versét külön-külön gondosan aláírja, utóbb azonban a kötet szerkesztője szinte

15 *Vasárnapi Újság* 56 (1909): február 7., 6:106–107; *Fogaras és Vidéke* 7 (1909): február 21., 8:2. Babits a vers két évvel korábbi, első megjelenését nem említi: *Politikai Hetiszemle* 7 (1907): szept. 22., 19:12–13.

mindegyik nevet, mint kizsedésre nem kerülő részt, áthúzza ceruzával, a sorból nyilván csak véletlenül marad ki néhány aláírás.

Egyetlen vers van, a *Memento*, amelynek elkallódott a leadott példánya. Elképzelhető, hogy Babits ebben az esetben is lapkivágatot illesztett a kötet kéziratái közé, hiszen ez a vers is ekkorra már többször is megjelent, legutoljára 1908. október 18-án a *Fogaras és Vidéke* számára könnyen hozzáférhető számában. A kötetbeli megjelenéssel összehasonlítva több olyan verset találunk, melyeknek Babits nem küldte el kéziratát, valamint három olyanra bukkanunk, amelyek végül nem kerültek be a *Levelek Iris koszorújából* című kötetbe: *Helios*, *Példabeszéd*, *Memento*. Ezeknek a különbségeknek az okára a már régebben ismert és az újonnan felbukkant levelek egymást kiegészítő tartalma ad magyarázatot.

A kötet keletkezéstörténetét megvilágító új adatok

A *Levelek Iris koszorújából* leadásának körülményei és ideje pontosan meghatározható annak ellenére, hogy a most előkerült két Babits-levélen nincs sem dátum, sem név szerinti megszólítás. A kötet megjelenéséhez köthető első adat Fenyő Miksa 1909. február 8-án, a *Nyugat* nyomtatott fejléces levélpapírján írt hivatalos felkérő levele:

Igen tisztelt uram! A »Nyugat« mint kiadvállalat néhány verses és néhány elbeszélő (2 ½ – 4 ives) füzetet akarna kiadni. És pedig úgy tervezi, hogy elsőbb három verses füzetel jelenne meg: Ignotus, Kemény Simon és az ön verseit adván.¹⁶ Nagyon kérjük, hogy járuljon ehhez hozzá, állítsa össze a kiadandó verseket – mintegy három ivre valót – és küldje be nekünk minél előbb.¹⁷

Fenyő levelében azt is hozzáteszi, hogy „a füzeteket már márczius közepén szeretnők hozni”, ezért gyorsan kéri az anyagot. Bár a levelet Fenyő írja, mivel könyvkiadási ügyekben ő volt az összekötő, de tudjuk, hogy a szerzőket Osváttal és Ignotusszal együtt közösen választották ki,¹⁸ tehát a levél az ő tudtukkal és nevükben is készült. Babits számára igazi szenzáció lehetett a felkérés, hiszen 1908 őszén *A Holnap* megjelenése után meghökkentő gyorsasággal került neve a hírlapi csaták célkeresztjébe, országszerte támadták és persze dicsérték is verseit. Ezért volt sorsfordító esemény számára, hogy a *Nyugattal* kedvezően alakult a kapcsolata. Már a csatározások legelején Osvát Ernő külön fontosnak tartotta, hogy egy lábjegyzetben megvédje őt a *Nyugat* hasábjain

16 Végül Ignotus tervezett kötete helyett Gellért Oszkáré jelenik meg. A Nyugat Kiadó első három „verses” kiadványa: KEMÉNY Simon, *Lamentációk* (Budapest: Nyugat, 1909); GELLÉRT Oszkár, *A Deltánál* (Budapest: Nyugat, 1909); BABITS Mihály: *Levelek Iris koszorújából* (Budapest: Nyugat, 1909).

17 BABITS Mihály, *Levelezése 1907–1909*, kiad. SZÖKE Mária, Babits Mihály műveinek kritikai kiadása – Levelezés 2 (Budapest: Akadémiai, 2005), 195.

18 BUDA Attila, „Babits Mihály művei a Nyugat Kiadó gondozásában”, in BUDA Attila, *Teremtő utánzás*, 245–278 (Budapest: Ráció Kiadó, 2007), 251; BUDA Attila, *A Nyugat Kiadó története* (Budapest: Borda Antikvárium, 2000), 16.

megjelenő, Kemény Simon által írt, *A Holnap* szerzőit sommásan Ady-utánzással vádoló kritikájával szemben. „A Babits Mihály nagy tehetsége csodálatos jeleinek felmutatása oly érdeme A Holnapnak, mely említetlenül nem hagyható.”¹⁹ Közismert az is, hogy nem sokkal később, 1908. november 19-én, úgyszintén a *Nyugat* céges levélpapírján elküldte Babitsnak híressé vált levelét: „Tisztelt Uram, kérem, küldje el nekem összes műveit. Híve Osvát Ernő”²⁰ Mindennek következtében 1908. november 16-tól kezdve Babits már a *Nyugat* rendszeres szerzőjének volt tekinthető, és február 8-ig, Fenyő Miksa felkérő leveléig, már tíz verse és több prózai írása megjelent a folyóiratban. Mindezt figyelembe véve bátran állítható, hogy a hír, miszerint az újonnan megalakuló *Nyugat* Kiadó legelső három verskötetének egyike az övé lesz, kitüntető megbecsülésnek számított, és váratlanul nagy örömet okozhatott neki.

Mostanáig nem ismertük annak a levélnek a szövegét, amelyet Babits válaszként küldött a *Nyugat* Kiadó felkérésére. „A tervezett versfüzet számára mellékelve küldöm a verseket. A füzetben oly sorrendben kérem őket közölni mint számozva vannak, a *Nyugatban* megjelenteket is a lentebb adott tartalomjegyzék szerint illesztve be.” A megszólítás, „Igen tisztelt Uram!”, minden bizonnyal Fenyő Miksának szól, hiszen ő kérte fel Babitsot egy „verses füzet” összeállítására, a válaszban ennek megfelelően szerepel a „versfüzet”, „füzet” szó műfajmegjelölésként. A levelet a versekkel együtt Fenyő Miksa nyilván azonnal megmutatta vagy továbbította szerkesztőtársainak, végül így kerülhet majd a megjelenés után Osvát kéziratái közé a kötet egész anyaga, aki gondosan megőrzi, hogy aztán Elek Artúron át máig különböző dobozokba rejtőzve várja a nyilvánosságra kerülést. Babits Fenyőnek írt levelében mentegetődzik, hogy válaszát rendetlenül, és kissé késlekedve küldi: „Bocsánatot kérek a rendetlen levélírástért, de ily soká huzodván a dolog, most már igen siettem.” Az elhúzódság nyilván összefügg azzal, hogy nemcsak az összes vers kéziratát kellett újra lemásolnia, hanem a közlendő versek válogatását és magát a kötet szerkezetét is ekkor kellett kialakítania. Fenyő Miksa március 16-ai válasza feltehetőleg azonnal érkezik: „A kötet anyagát megkaptam. Most a címet kérném. A korrekturát magam fogom végezni. Lelkiismeretesen.”²¹ Tehát Babits február folyamán dolgozhat a kötet összeállításán, és csak március elejére, nem sokkal március közepe előtt készül el a megfelelően sorrendbe állított, letisztázott anyaggal. Ennek a késlekedésnek köszönhető, hogy Gellért Oszkár és Kemény Simon kötete után az övé harmadikként, csak a május 15. előtti napokban lát napvilágot.²²

Babits levélének legfontosabb része az a tartalomjegyzékszerű számozott lista, amelyet összefoglaló áttekintésként küld, hiszen ebből látható, hogyan alkotta meg leadáskor a *Levelek Iris koszorújából* szerkezetét. Lényegében már ekkor kialakul az a sorrend, amelyet ma az iskolákban érettségi tételként elemezni szokás. Vastagon fogó kék ceruzával, a tartalomjegyzékében szereplő számoknak megfelelően a verseket tartalmazó

19 KEMÉNY Simon, „A Holnap”, *Nyugat* 1 (1908): október 1., 19:214–216, 216.

20 BABITS, *Levelezése 1907–1909*, 158.

21 Uo., 205. Az a levél vagy a kéziratnak az a része, amelyben Babits címjavaslatait elküldi, a most nyilvánosságra került anyagban sem maradt fenn.

22 RÓNA Judit, *Nap nap után: Babits Mihály életének kronológiája 1909–1914* (Budapest: Balassi Kiadó, [2013]), 92.

fóliók bal felső sarkába, a címek mellé, feltűnően nagyméretű, nyilván a nyomdának szánt sorszámkat is ír, majd erre ki is tér levelében: „A füzetben oly sorrendben kérem őket közölni mint számozva vannak”.²³ Csak azoknak a verseknek a kéziratát adja postára, amelyek még nem jelentek meg a *Nyugatban*, ezért kéri, hogy „a *Nyugatban* megjelenteket is a lentebb adott tartalomjegyzék szerint” illesszék majd be a kötetbe. A tartalomjegyzékben zárójeles megjegyzésekben, „(Nyugat)”, külön meg is különbözteti azokat, amelyeknek a folyóirat által már egyszer kiszedett, nyomtatott formátumára számít: *Óda a bűnhöz; Himnusz Irishez; Messze... messze...; Éjszaka!; Sunt lacrimae rerum; Sírvers; San Giorgio Maggiore; Zrínyi Velencében; Itália; Szőlőhegy télen; Csendéletek; Mozgófénykép; Sugár; Örök folyósó*.²⁴ Vagyis Babits az összes, addig a *Nyugatban* megjelent versét beválogatja kötetébe.

Fontos újdonság az eddigiekhez képest, hogy Babits a „füzet” elnevezést figyelembe véve eleve túlméretezettnek véli összeállítását, és csillaggal jelöli azokat a verseit, amelyeket a kihagyhatóak közé sorol: „Ha sok, a *)gal jelölteket ki lehet hagyni.” A levél végén megismétli: „Minthogy lehet, hogy enyi [sic] vers tulhágja a megszabott teret, az esetleg kihagyhatókat csillaggal megjelöltem.” Ezek a következők: *Helios; Éjszaka!; Memento; Példabeszéd; Aliscum éjhajú lánya; Mozgófénykép; Régi szálloda; A világosság udvara; Emléksorok egy régi pécsi uszodára, A halál automobikon*. A felsoroltak, a *Memento* kivételével, mind a hosszabb versek közé tartoznak.

Fenyő Miksa április 7-ei válaszleveléből az következik, hogy a szerkesztők először az összes elküldött verset kiszedik, s csak ezután akarnak dönteni, hogy terjedelmi okok miatt mit hagyjanak ki. Annyira sietni szeretnének, hogy két részben küldik a korrektúrát, vagyis amint kész van a kötet első felének szedése, azt azonnal feladják a fogarasi címre:

Itt küldöm a kiszedettek egy részét; a többit holnap kapja meg. Nagyon kérjük, hogy azonnal lásson a korrektúrához és lehetőleg forduló postával küldje vissza az anyagot. Éspedig a kikorrigált verseket is, a kéziratokat is. Magam is a mellett vagyok, hogy a *Helios*, *Memento*, és *Példabeszéd* maradjon ki. Meg talán az »Emléksorok egy régi pécsi uszodára« is, bár ebben sok melegség van.²⁵

Abban a válaszlevelében, amelyet Babits a kéziratokkal és a kijavított korrektúrával együtt küld vissza, és amelyet eddig szintén nem ismertünk, egyrészt észrevételezi, hogy a levonatok közül „csak azok hiányoznak, amelyek a *Nyugatban* megjelentek”, másrészt pontosítja, hogy mihez ragaszkodik és mihez nem:

23 A *Nyugtalanság* völgye kötet nyomdai kéziratát is hasanló módon, vastagon fogó, kék ceruzával fogja majd tíz év múlva beszámolni. (PIM V. 1612)

24 A *csendéletekből; Himnusz Irishez; Messze..., messze...; Nyugat* 1 (1908): nov. 16., 22:355–358.; *Az örök folyósó; Sunt lacrimae rerum; Hegeso sirja; Szőlőhegy télen, Nyugat* 1 (1908): dec. 1., 23:393–395; *Ő éjszaka!; Sírvers; Mozgófénykép; Nyugat* 2 (1909): jan. 1., 1:44–47, *Óda a bűnhöz; Sugár; San Giorgio Maggiore; Zrínyi Velencében; Itália, Nyugat* 2 (1909): márc. 1., 5:277–280.

25 BABITS, *Levelezése 1907–1909*, 210.

Ami a kihagyásokat illeti: a csillagokkal jelöltek tetszés szerint kihagyhatók s így |:az er| a Helios, Példabeszéd stb. is. Ezeket tetszésre bízom. A Nyugatban megjelent versek közül azonban legfeljebb a Mozgófényképet és az Éjszakát nélkülözném: a többiek<hez>et nehezen.

A kész kötet alapján tudjuk, hogy a szerkesztők végül a *Helios*, a *Memento* és a *Példabeszéd* kihagyása mellett döntenek. A *Memento* már korábban többször is megjelent, azonban a két utóbbi verset Babits sem ekkor, sem később nem publikálja.²⁶

Nemcsak a levelek tartalma, hanem a most előkerült anyag is azt bizonyítja, hogy a Nyugat Kiadó kiszedett minden leadott verset, hiszen a Babits által visszaküldött kéziratok között fennmaradt a végül valóban kihagyásra ítélt három vers egy-egy korrektúra példánya. Ezeknek betűtípusa megegyezik a *Levelek Iris koszorújából* kötetben használtakéval, tükrük nagysága is azonos. A *Helios* és a *Példabeszéd* főlíóián látható, hogy Babits el is végezte a korrigálást, a *Memento* kiszedett szövegén nyilván azért nincs javítás, mert nem talált benne hibát. Ha a fennmaradt levonatokat összevetjük a megjelent kötet oldalszámaival, akkor az is megállapítható, hogy a kéziratban leadott verseket első körben ideiglenes, folyamatos számozással szedték ki. A levonat minden bizonnyal a munkacímet tartalmazó páratlan-páros oldallal kezdődött (1–2), majd ezt követhette 3–4. oldalszámmal az *In Horatium* című vers, ezért szerepelhet a *Helios* fennmaradt két oldalas levonatán az 5–6. oldalszám. Ha hozzávesszük azt, hogy a hiányzó, a *Nyugatban* addig még meg nem jelent *Paris* és *Tüzek Iris*-kötetbeli három-három oldalas szedése folytatná a levonat ideiglenes számozását (7–9; 10–12), akkor a *Memento* korrektúrapéldányán logikusan szerepel a 13. oldalszám, a *Példabeszéd*én pedig az *Anyám nevére* (14–15) verset követő a 16–18. oldalszám.²⁷ Amikor a korábban, a *Nyugatban* megjelent és a frissen kiszedett szövegek a kötetbeli végleges helyükre kerültek, akkor nyilván az egészet újrászámozták.

A helyzetet bonyolítja, hogy Babits a *Levelek Iris koszorújából* anyagának összeállításakor nemcsak azoknak a szövegeknek nem küldte el a kézzel írott példányát, amelyek már egyszer megjelentek a *Nyugatban*, hanem azokról sem, amelyekről azt írja: „Mult alkalommal beküldtem”. Vagyis feltehetőleg még Fenyő Miksa február 8-ai felkérő levelének megérkezése előtt adta postára őket. Ilyen zárójeles megjegyzés két vers mellett szerepel: *Aliscum éjhajú lánya*; *Városvég*. Mivel azonban végül egyik vers sem jelent meg a *Nyugatban*, így a folyóirat számára kiszedett szöveg sem jöhetett létre, mely az *Iris*-kötetben utóbb felhasználható lett volna. Feltehetőleg Babits kérése alapján az *Aliscum éjhajú lánya* kéziratát azonnal megtalálják, szövegét kiszedik és kötetbeli helyére illesztik. Ennek a versnek a kéziratán látható egyedül halvány ceruzairású

26 A *Memento* megjelenései: *Bácskai Hírlap* 10 (1906): márc. 4., 2.; *Bácskai Napló* 1 (1907): márc. 31. (húsvéti melléklet), 78:6.; *Politikai Hetiszemle* 8 (1908): jan. 5., 1:21.; *Fogarás és Vidéke* 7 (1908): okt. 18., 42:2. A *Helios*, a *Memento* és a *Példabeszéd* versekről részletesen lásd BABITS, *Összes versei*, 233–236, 278–280, 380–383. A *Helios* című vers részletes elemzését lásd még VIDA Gergely, *Babits-olvasatok: Játék, konvenció és trópus a fiatal Babitsnál* (Pozsony: Kalligram Kiadó, 2009), 64–66.

27 A versek oldalszámait a *Levelek Iris koszorújából* kötet első kiadásában: *In Horatium* 5–6.; *Paris* 14–16.; *Tüzek* 17–19.; *Anyám nevére* 24–25.

szerkesztői utasítás, mely a cím betűtípusára vonatkozik és felismerhetően Osváttól származik: *Borgis*. Végül a többi levonattal együtt ezt a megtalált kéziratot is visszaküldik Fogarasra. Babits utóbb az *Aliscum éjhajú lánya* lapjára már nem is írja rá a tartalomjegyzéknek megfelelő, kék ceruzás 16. sorszámot, hiszen nyilván ekkor már feleslegesnek véli, csak egy jóval későbbi, feltehetőleg az 1960-as évek során, golyóstollal írt, bekarikázott 16. szám kerül az oldal bal felső sarkába.²⁸ Ezzel szemben a *Városvég* minden bizonnyal kimaradt az első szedés munkájából. Babits ezért írja, hogy hiányzik „a *Városvég* c., amelyet attól félve hogy kézírata már elkallódott s minthogy egyik jobb versemnek hiszem, még egyszer elküldök”. Ez lehet az oka annak is, hogy e vers kéziratán sem található a sorrendet kialakító autográf, kék ceruzairású számozás, csupán egy utólag, szintén golyóstollal a sorrendnek megfelelően ráírt, bekarikázott 30. szám. A végeredményt, mely Babits számára nyilván megnyugtató volt, ismerjük: a *Városvég* kiszedett szövege is bekerül kötetbeli megfelelő helyére.

Változtatások a kötet szerkezetén: egyes versek és összefüggéseik módosuló jelentése

Babits a tartalomjegyzék készítése közben egyszer változtat a sorrenden. A *Turáni indulót* először a *Theosophikus énekek* és a *Strófák a wartburgi dalnokversenyből* közé helyezné, de a címet azonnal áthúzza és a ma ismert helyére, eggyel hátrább, vagyis a *Strófák a wartburgi dalnokversenyből* és a *Golgotai csárda* közé illeszti. A szerkezet kétségtelenül világosabb lesz, hiszen így közvetlenül egymás mellé kerülnek a keresztényt és az indust, valamint a két mesterdalnokot, Wolframot és Tannhäusert párhuzamosan beszéltető ikerversek, ezáltal határozottan felerősödik a kötet egyik nagy poétikai újdonsága, az a szemléleti pluralizmus, melyet a különböző beszélők párhuzamosságai, egymáshoz való változó viszonyuk, kölcsönösen dialogizáló stílusrétegeik alakítanak ki. A versek egymással felelő elrendezésének szerkezeti kiemelése egyúttal nagyobb lehetőséget nyújt a szövegek ironikus olvasatára is.

Másik szerkezeti változtatása, hogy két verset utóbb illeszt be tartalomjegyzékébe, majd ugyanitt eszerint alakítja át a következő, már korábban leírt verscímeinek tintairású számozását is. A 9. sorszámu *Memento* címe mellé jegyzi le, vagyis az *Anyám nevére* elé helyezi 10. sorszámmal a *Sunt Lacrimae Rerum*ot, itt nagybetűvel kezdve a cím szavait.²⁹ E miatt a tartalomjegyzékben kilenc következő verscímnél kell átjavítani a sorszámt. Vagyis nem a befejezés után, hanem már a lista összeállítása közben jön rá, hogy módosítani akar. Második beszúrása a *Mozgófénykép*, melynek címe 28. sorszámmal szintén a lapszélre kerül, a 27. számmal jelölt *Csendéletek* mellé, tehát a *Régi szálloda* elé,

28 A golyóstollal írt rájegyzések eredetéről lásd a *Forrásközlések* bevezetőjét.

29 E tartalomjegyzékben Babits a cím minden latin szavát nagybetűvel kezdi, oly módon, ahogy később egyetlen közlésben sem fog szerepelni. E változásnak lehet tipográfiai oka, hiszen a címeket az első kiadástól kezdve mindegyikben csupa nagybetűvel szedik, így eltűnhet a különbség a betűk mérete közt, azonban a *Sunt Lacrimae Rerum* szókezdő nagybetűi a tartalomjegyzékekben sem bukkannak fel, pedig a kurrens szedés miatt ott mindig láthatóvá válik a betű nagysága. A versnek nem maradt fenn kézírata, ezért nem ellenőrizhető, hogy Babits azon hogyan írta a címet.

emiatt pedig *A lyrikus epilógja*ig terjedő, utolsó tíz vers sorszámát kell megváltoztatnia a megfelelőre. Mivel mindkét vers megjelent már a *Nyugat*ban, nagyon valószínű, hogy csak véletlenül felejtette ki őket a sorból, illetve az is lehetséges, hogy menetközben jött rá arra, hogy pontosan melyik helyre szánná szövegüket. A kéziratokra kék ceruzával már a tartalomjegyzék végleges sorrendjének megfelelő számokat írja. A *Mozgófénykép* címe mellett csillag jelzi, hogy ezt a versét is kihagyhatónak tekinti. Az első korrektúra javítása utáni levelében vissza is tér a kérdésre, mikor rögzíti, hogy a *Nyugat*ban megjelent versei közül legfeljebb a *Mozgófényképet* és az *Éjszakát* „nélkülöznék”.

Meglepő végiggondolni, hogy mennyire más kötet került volna ki a nyomdából, ha a csillaggal jelzett versek valóban mind kihagyásra ítéltetnek, hiszen így a „Baudelaire Tableaux Parisienjeinek mintájára”³⁰ írt versei, a „nagyvárosi képek”, ahogy Rába György nyomán ma a szakirodalom nevezi, jelentős része hiányozna, és velük együtt eltűnt volna a kötet egyik sokat méltatott, meghatározó tematikai és szemléleti újdonsága is. Ha áttekintjük a *Iris*-kötet recepcióját, látható, hogy *A világosság udvara*, *A halál automobilon* és a *Régi szálloda* mellett különösen a *Mozgófénykép* kihagyása lett volna fájó. Már Kosztolányi, a vers első olvasója, rajong érte: „A Budapesten futkosó tucatpoéták, hivatalból századvégi lantosok sohasem érzékeltetik meg a mozi hangulatot annyira, mint te komikusan szapora anapesztsaiddal.”³¹ A kötet megjelenése után, de azóta is ez az egyik legtöbbet emlegetett, elemzett vers. A *Nyugat* 1924-es Babits-számában szinte mindenki kitért rá. Jellemző kitüntetett megítélésére az is, hogy Pintér Jenő 1928-ban ennek az egy versnek kérte el Babitstól a kéziratát gazdagon illusztrált *Magyar irodalom története* című kötete számára, hogy fotómásolatot közölhessen róla.³² Rába György a „nagyvárosi képek legérettebb változatának” nevezte, szerinte a vers a „látszat látszatának megragadására” és ennek művészi megformálására tett „remekbe sikerült kísérlet”.³³ Elemezte Bori Imre, Bodri Ferenc, Buza Bozsó Angéla, Kékesi Zoltán. Legutóbb Füzi Izabella tekintette át a vers korábbi értelmezéseit, filmtörténeti vonatkozásait, nagy ívű tanulmányában egyenesen „a filmről és a mozihatásról szóló nyelv, diskurzus egyik alapító darabjának” nevezi.³⁴

A lehetséges kihagyások ellenére másrészt az is nyilvánvaló, hogy a kötet alapszerkezete már leadáskor sziklaszilárdan kialakult, a kötet felütése és zárata által alkotott ars poetica keret adott, a gondolati és álarcos versek sora így is a finoman kiépülő belső

30 Babits maga adja meg a ciklus ötletének forrásaként Baudelaire-t Juhász Gyulának írt levelében, Szekszárd, 1905. augusztus 3. előtt, BABITS Mihály, *Levelezése 1890–1906*, szerk. ZSOLDSÓ Sándor, Babits Mihály műveinek kritikai kiadása – Levelezés 1 (Budapest: Historia Litteraria Alapítvány – Korona Kiadó, 1998), 162.

31 BABITS, *Levelezése 1907–1909*, 78.

32 PINTÉR Jenő, *Magyar irodalomtörténete: Képes kiadás I–II.* (Budapest: Franklin-Társulat, 1928).

33 RÁBA György, *Babits Mihály költészete 1903–1920* (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1981), 156.

34 BORI Imre, „Amerikai szerelmi tragédia: Babits Mihály: *Mozgófénykép*”, *Híd* 58 (1992): 11–12:900–906. http://adattar.vmmi.org/cikkek/15346/hid_1992_11-12_14_bori.pdf; BODRI Ferenc, „Babits és a »mozgóképek«, *Tiszatáj*, 41 (1987): 4:59–67. http://tiszataj.bibl.u-szeged.hu/13311/1/tiszataj_1987_004_059-067.pdf; BUZA Bozsó Angéla, „Babits Mihály: *Mozgófénykép*”, *Magyar Nyelvőr* 119 (1995): 3:245–258; KÉKESI Zoltán, *Mint hír a dróton: Babits Mihály: *Mozgófénykép* – Kassák Lajos: *Utazás a végtelenbe*, in *Induló modernség, kezdődő avantgárd*, szerk. BEDNANICS Gábor és EISEMANN György (Budapest: Ráció Kiadó, 2006), 264–274; FÜZI Izabella, „Babits és a korai (magyar) mozi”, *Apertúra: filmelméleti és filmtörténeti online szakfolyóirat* (2016) <http://uj.apertura.hu/2016/tel/fuzi-babits-es-a-korai-magyar-mozi/>*

összefüggések gazdag szövetét hozná létre. Babits alkotói módszerének tudatosságára jellemző, hogy a rövidebb változatban is megmaradt volna az a nyelvi összetettség, az a tudatosan végigvonuló sokszínűség és stílus-pluralizmus, mely a kötet egyik lényegi komponense és nívója. A szerkesztők ízlését dicséri, hogy csak a két korai vers, a *Helios* (1904) és a *Példabeszéd* (1905) kihagyása mellett döntöttek, és nem veszteség az 1903 tavaszán írt *Memento* kimaradása sem, hiszen ez sokkal inkább Heine versének átköltése, mint önálló alkotás; jellemző, hogy Babits 1920-ban már műfordításként közli szövegét a *Pávatollak* című kötetében.³⁵ A döntés egyúttal egy határozott értékítéleten nyugvó, kimondatlan kiadói vállalást is jelez, ennek alapján válhatott Babitsé a legnagyobb terjedelművé a Nyugat Kiadónál megjelenő első három „verses füzet” közül. Gellért Oszkáré 75 [1] oldal; Kemény Simoné 63 [2] oldal, míg az övé végül 94 [2] oldal lett, vagyis 6 nyomdai ív nagyságú az eredetileg felajánlott 2 ½ – 4 helyett.

Egyes versek kialakulásához: címváltozatok és önállósítás

Kiemelkedően fontos filológiai hozománya az *Iris*-kötet kéziratának, hogy ezek alapján nyomon követhetjük néhány verscím alakulását is. Feltehetőleg az csak véletlen hiba következménye, hogy bár a *Csendéletek* cím szerepel a Babits által összeállított tartalomjegyzékben, mégis a *Nyugati* szedés alapján *A csendéletekből* maradt a cím a kötet első és további két kiadásában is, majd csak a *Versek* (1928) és *Összes Versek* (1937) című gyűjteményes kötetekben kapja meg a már korábban javasolt *Csendéletek* címet.

A legérdekesebb és talán a leginkább elgondolkodtató adat, amit csak innen tudhatunk meg, hogy a kötet mára emblematikussá vált záró versének első, aláhúzással kiemelt címe csupán ennyi lett volna: *Epilóg*. Babits utóbb ezt többször is áthúzza tintával, majd kék ceruzával szinte ki is satírozza, hogy végül mellé írja, gondosan meghosszabbítva az aláhúzást: *A lírikus epilógja*. A görög eredetű első szó latinosa átírta a kötet harmadik kiadásától kezdve változtatja a ma is használatosra: *A lírikus epilógja*. A cím történetéhez tartozik, hogy amikor Kosztolányi egy korai, még 1904 áprilisa előtt, minden bizonnyal a Négyes szeminárium számára írt kritikájában Babits „sonnettjeiről” teljes elismeréssel szól, akkor két versére is az első sor kezdő szavaival utal: „az »alig volt dél« és a »versemnek tárgya« címűek [...] kiváló kvalitásokkal rendelkeznek”.³⁶ Az „alig volt dél” kezdetű később a *Napszállta* címet kapta, a „versemnek tárgya” kezdetű lett *A lírikus epilógja*. Ugyanis 1904 tavaszán a vers első sora még ugyanaz lehetett, mint az *Angyalos könyv* második füzetében található kézirat: „Verseemnek tárgya én bírok csak lenni”. E füzetben a szonett annak a híres, korai, kézíratos versösszeállításnak a kezdő darabja, amelyet Babits nagy gondnal, verskötetyszerű ciklusokba rendezve, 1906 első felében állít össze, s melyet Rába György találóan öskötetnek nevez.³⁷

35 BABITS Mihály, *Pávatollak: Műfordítások* ([Budapest]: Táltos, 1920), 24.

36 Kosztolányi Dezső levelezése 1. 1901–1907, szerk. BUDA Attila, s. a. r. BUDA Attila, JÓZAN Ildikó és SÁRKÖZI Éva, Kosztolányi Dezső összes művei – Levelezés 1 (Pozsony: Kalligram Kiadó, 2013), 142.

37 RÁBA, Babits Mihály költészete..., 52.

Két évvel később a *Szeged és Vidékében*, nem sokkal az *Iris*-kötet leadása előtt, 1908. december 25-én már *Csak én* címmel jelenik meg a vers, ugyanis a kezdősort Babits ekkorra így változtatja meg: „Csak én tudok versemnek tárgya lenni”. Kérdés, hogy ezt a kezdő két szót ő maga használja-e címként, vagy a szerkesztőség emeli-e ki önkényesen a kézirat alapján, de az bizonyos, hogy a kezdősortól független címe még ekkor sincs a versnek.

1909. március elején, amikor leadja kötetének kéziratát, ugyanezzel a szórenddel kezdi versét, de visszahozza az első változat „birok” igéjét, valamint az objektívebb hangzású *tárgy* szót a romantikus csengésű *hősre* alakítja: „Csak én birok versemnek hőse lenni”. A vers azonban nemcsak szövege és záró helyzete miatt, hanem az ekkor kialakított *A lírikus epilógja* cím által is vált a kötet egyik meghatározó darabjává. Szintén nincs olyan kortárs pályakép-elemzés, amely ne utalna valamilyen formában rá, a Babits-szakirodalomnak pedig mindmáig egyik visszatérő témája a vers címének a kötet egésze szempontjából való értelmezése. Rónay György alapvető tanulmányában, amelyben a fiatal Babits költészetét az általa célul kitűzött objektív líra megvalósításának eredményeként értelmezi, ebből a szempontból *A lírikus epilógja* címmel kiemelten foglalkozik. Ő veti fel először, s aztán többen követik, hogy Babits épp a cím által objektíválja „általános lírikus portrévá” a „fojtogatóan személyest”; „a” lírikust beszélgeti, „mint a *Recanat*-ban Leopardit, de amit mond, ugyanakkor ugyanúgy el is távolítja magától, egyszerre képtelenül is, meg kényszerülve is a vallomásra”.³⁸ Rába György és Nemes Nagy Ágnes értelmezése lényegében ezt a gondolatmenetet viszi tovább. A cím jelentőségét emeli ki Angyalosi Gergely is, hiszen épp ennek alapján tartja szerepversnek: „nem véletlenül nem *Egy lírikus epilógja* a címe –, tehát hogy nem csak felületi mondandója szerint, hanem retorikai értelemben ironikusan is értelmezhető”.³⁹ Utólag visszatekintve megállapítható: Babits kötetkomponáló erejét, szemléleti tudatosságát érhetjük tetten a cím megváltoztatásban. Ha *Epilóg* maradt volna a vers címe, akkor csak a vers pozíciója, a kötetbeli záró hely fontossága került volna kiemelésre, és a szerepversként való értelmezés lehetősége elkallódott volna. Igaz, hogy az első címváltozat erőteljesebben utalna Arany János *Epilógusára*, mint a végleges, azonban a kötet egésze veszített volna jelentésbeli rétegzettségéből, a lírikusi önszemlélet tudatosságából.

Ennél komplexebb, de nem kevésbé figyelemre méltó a *Fekete országhoz* kapcsolódó javítások csoportja. Babits eredetileg egy közös papírra tisztazza le a *Húnyt szemmel* és a *Fekete ország* című versek szövegét, ennek megfelelően közös sorszámmal látja el őket mind a levél részét képező tartalomjegyzék írásakor, mind a kék ceruzával írt lapszámozáskor: „35”. Vagyis szorosan összetartozóként, egy műként kezeli őket. Eredetileg a „Húnyt szemmel” kezdősorú versnek (ekkor még rövid *u*-val írja a szót) a címe a következő lett volna: *Álomvilág*. Mivel ez eredetileg a lap tetején, főcímként szerepelt volna,

38 RÓNAV György, „A lírikus epilógja”, in RÓNAV György, *A nagy nemzedék*, 93–108 (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1971), 107.

39 RÁBA, *Babits Mihály költészete...*, 18–19; NEMES NAGY Ágnes, *A hegyi költő* (Budapest: Magvető Kiadó, 1984), 28–32; ANGALOSI Gergely, „A lírai személytelenség kérdéshöz”, *Literatura* 23 (1997): 211–217, 209; lásd még VIDA, *Babits-olvasatok...*, 107–126; a vers jelentőségéről eltérő véleményt fejt ki SIPOS Lajos, „Újraolvasó: Babits Mihály: *A lírikus epilógja* és az *In Horatium*”, *Tiszatáj* 61 (2007): 11:1–11.

ezért formailag a *Fekete ország* versre is vonatkozott volna, vagyis ez utóbbit szinte tagversként sorolta volna a főcímhez tartozó két strófa alá. Majd ezt a tintaírású címvariánst, az *Epilóg* címhez hasonlóan, tintával többször is áthúzza, azzal a különbséggel, hogy ebben az esetben nem ír a régi mellé semmilyen új címet. Ezt a helyzetet megerősíti azzal is, hogy a vers két strófáját a fólió bal oldalán egy nagy ceruzairású kapcsoljellel összeköti, mellette szerzői utasításként szintén ceruzával, függőlegesen odaírja: „Cím nélkül”. A tartalomjegyzékben pedig többször is javított zárójeles magyarázatot fűz az immár *Fekete ország* címet viselő vershez. Az első megfogalmazása szerint: „(a bevezető két strófa mottószerűen cím nélkül.)” Majd áthúzással, beszúrással ezt az utasítást írja át így: „(az előtte álló két strófa cím nélkül.)” A kihagyott „mottószerűen” szó arra utal, hogy eredeti elképzelése az volt, hogy mottóként, tehát nyomdailag elkülönítve, talán kisebb betűkkel, vagy beljebb kezdve szedjék ki a kezdő, két strófás verset. A szerzői utasítás abban egyértelmű, hogy a *Fekete ország* legyen a cím, és a *Húnyt szemmel* ne önálló műként, hanem csak címnélküli bevezetőként szerepeljen a kötetben. Babits erre a különlegesnek szánt szerepre utal Szilasi Vilmosnak tett vallomásában is:

Bevezetésül készült a következőhöz [t. i. az *Iris*-kötetben a *Húnyt szemmel* című vers után „következő” *Fekete országhoz*] és az Örök folyóshoz. [...] Nagyon rosszul érezte ott magát s elhatározta, hogy a művészetben keres vigasztalást.⁴⁰

Itt a „bevezetésül” szóval egyúttal azt is jelzi Szilasinak, hogy a *Húnyt szemmel* valamivel később, de ugyanazon időszak alatt, 1906 telének elején íródott, mint a *Fekete ország* és az *Örök folyó*. A *Levelek Iris koszorújából* kötet kézírata alapján látható csak igazán, hogy ezt a szerepet annyira komolyan gondolja, hogy a kötet leadásakor tipográfiailag is jelezni szeretné a vers „bevezető” jellegét.

Végül a *Húnyt szemmel* és a *Fekete országot* egymást követő oldalakon, önálló versként jelenti meg. Feltehetőleg erre a változtatásra az első levonat javításakor kerít sort. Módosítását jelzi az is, hogy a kézíraton ceruzairású vonal választja el a két verset egymástól. A *Húnyt szemmel* címet feltehetőleg szintén az általunk nem ismert levonatra írhatja rá. Ha az *Álomvilág* megmaradt volna bevezető főcímként, akkor ez egyrészt nyilvánvaló gesztussal Poe hasonló című versére utalt volna, melyet *Álomország* címmel Babits 1904 körül le is fordított. Ezzel még gazdagabbá tette volna a kötet egészét átszövő intertextuális hálót, még jobban kiemelte volna a versek világirodalomba való ágyazottságát, még nyilvánvalóbban vállalta volna fel a rájátszások benső összefüggéseinek struktúraalakító szerepét. Másrészt ezzel a főcímmel, vagy a mottóként, bevezetőként szereplő két szakasszal a *Fekete ország* létfilozófiai látomássá emelkedő feketeségét sokkal határozottabban az álom világába utalta volna, felerősítve ezzel a vers kezdő sorának jelentését: „Fekete országot álmodtam én”. Talán ez némiképp válaszul akart volna szolgálni a verset ért támadásokra is, hiszen Rákosi Jenő vehemens cikke

40 KELEVÉZ Ágnes, „Babits vallomása Szilasi Vilmosnak versei keletkezéséről”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 98 (1994): 743–757, 753.

után⁴¹ országos gúny tárgyává lett a *Fekete ország*. A modern költészet elleni hadviselés részeként például Kenedi Géza a Petőfi Társaság 1909. január 6-ai ülésén *Fagyöngyök* címmel felolvasott írásában, melyben az új dekadens magyar költészetet a fán élősködő fagyöngyhez hasonlítja, bár név nélkül, de a pusztulás, sőt a pusztítás elrettentő világnézeti példajaként utal Babits versére:

Valamennyi a vigasztalanságot, a lerombolást, a menthetetlen pusztulást, és ami a több, annak kínos gyönyörűségeit énekli. És mindenben. Azért fekete, fekete és fekete nekik minden: a város, a zongora, a víz, a madár, a hegedű, a hajó, az ég, a virág, az asszony, az egész világ. Aki olvassa őket lassanként maga is fekete gyászba süllyed.⁴²

Írása ráadásul az egyik legolvasottabb napilap, Az *Újság* vasárnapi számában jelenik meg. Az öncélú rombolás, a vigasztalanság vádjára, a durva támadásokra adott volna talán választ Babits az álom motívum kiemelésével, a keretbe helyezéssel. Az a költői döntés, hogy a *Húnyt szemmel* formailag független versként előzi meg a *Fekete országot*, tehát mottóként vagy bevezetőként annak látomását nem zárja be egyértelműen az álom világába, szintén hasznára vált a kötetnek.

Az önállóvá tett *Húnyt szemmel* című vers különleges szerepét Babits később, az *Összes versek* 1937-es sajtó alá rendezésekor, a régihez képest épp ellenkező irányban gondolkodva, nyomatékosabbá teszi, hiszen ezt is kurzívan szedeti, hasonlóan például *A lírikus epilógjához*, vagy a következő kötetben szintén központi szerepű *Klasszikus álmokhoz*. Ezzel a gesztussal a *Húnyt szemmel* is azok közé sorolja, amelyek programszerűségükkel kiemelkednek egy-egy kötet versei közül, és az életmű egésze felől kapnak jelentőséget. Ahogy Rába György fogalmaz, már önmagában „ez a tipográfiai jelzés is programot ígér”.⁴³ Mottóként, bevezetőként ezzel szemben a *Húnyt szemmel* szerepe csak egyetlen egy vers magyarázó bevezetőjévé zsugorodott volna. A *Fekete ország* poétikai jelentősége is megnövekedik azáltal, hogy megmaradt a vers szuverenitása. „A kötet tudatos szerkesztési elvére mutat, hogy a *Fekete ország* annak dramaturgiai tetőpontján helyezkedik el” – írja Tolcsvai Nagy Gábor.⁴⁴ A függetlenségét megőrzött vers szerkezetileg így szabadabban léphet kapcsolatba a kötet más részeivel. Csak néhány példát említek a jelentős elemzések közül. Nemes Nagy Ágnes szerint a *Fekete ország* „párversellentéte” a *Himnusz Iriszhez*; e két vers úgy illeszkedik egymáshoz, „mint a nappali és az éjszakai félgömb. E szerint a *Fekete ország* a negatívum, a léttelenség, a determinált sötétség verse, amelynek másik oldala az Irisz-vers, csupa szín, mozgás, kép, élet.”⁴⁵ Rába is a kötet egészéhez viszonyítva értelmezi a verset, eszerint a „*Fekete ország* a megállt idő birodalma”, „fantasztikus víziójának” intellektuális értelme hasonló az *Induséhoz*, de az

41 [RÁKOSI Jenő] –ő, „A Holnap”, *Budapesti Hírlap* 28 (1908): dec. 20. 304:1–5.

42 KENEDI Géza, „Fagyöngyök: A Petőfi Társaság január 6-iki nagygyűlésén elhangzott előadás”, *Az Újság* 7 (1909): jan. 10., 8:33–35, 33.

43 RÁBA, *Babits Mihály költészete...*, 17.

44 TOLCSVAI NAGY Gábor, „Bizonyosság és kétely határán: Babits első kötetének stílusrétegzettségéről”, *Literatura* 20 (1994): 73–87, 85.

45 NEMES NAGY, *A hegyi...*, 64.

„egyik végkicsengése a bátorság leckéje, a másik a félelmet jajgatja világgá”.⁴⁶ A két vers elkülönítése is hozzájárul tehát ahhoz, hogy az *Iris*-kötet elemzésekor megállapítható legyen: „Babits szerkesztésében az a sajátos, hogy a kompozíció radikálisan kitágítja az értelemadás lehetőségeit.”⁴⁷

Éppen ezért az előkerült vaskos kéziratköteg nemcsak filológiai, textológiai, hanem irodalomtörténeti szempontból is valóságos reveláció. Hiszen sokkal többről van szó annál, mint hogy előkerült egy halom autográf kézirat, amely szöveg- és címvariánsokat tartalmaz, többről annál is, hogy bepillantást nyerünk a korszak kötetleadási szokásaiba. A legfontosabb, hogy tetten érhetjük a pillanatot, amikor Babits a távoli Fogarason kialakítja első, korszakformáló verskötetének szövegét. Már az *Angyalos könyv* második füzetében lévő, 1906 nyarán befejezett kéziratos verskötetére is jellemző volt a szigorúan kialakított szerkezet. Ekkor mintegy megelőlegezve saját költői megjelenésének eljövételét, oldalszámokkal ellátott tartalomjegyzéket is készített a több, nagy ciklusból álló kéziratos kötetéhez, melynek címe csak ennyi volt: *Versek 1903. jan. – 1906. jul.* Most már ismerhetjük azt a kéziratos tartalomjegyzéket is, melyet a *Levelek Iris koszorújából* kötet kézirata mellé írt. Szerkesztői tudatosságára jellemző, hogy azokat a verseit válogatja egymás mellé, amelyeknek szinte mindegyike rendelkezik önmagán túlmutató, a kötet egészéhez kapcsolódó filozófiai vagy poétikai dimenzióval. Emellett azt is látjuk, hogy milyen átgondoltan kezeli a terjedelem miatti kihagyások lehetőségét. Nyilvánvaló, hogy a kihúzások vesztese a nagyvárosi képek csoportja lett volna. Épp ezért Babits eleve úgy alakítja a szövegek sorrendjét, hogy a kötet alapszerkezete, az *In Horatiumtól A lírikus epilógjáig* terjedő gondolati íve akkor is sértetlen maradjon, a szövegek rétegzettségéből következő többoldalú nyitottság segítségével az egymásra utalások gazdag hálójá akkor is létrejöhessen, ha komoly kihúzásokra kerülne sor. A Nyugat Kiadó története szempontjából pedig azért sokatmondó, hogy végigkövethetjük a szerkesztés folyamatát, mert világossá válik, hogy nemcsak azzal becsülték meg a pályakezdő Babits költői teljesítményét, hogy a legelső közt közölték verskötetét, hanem a megnövelt terjedelem jóváhagyásával is. E kézirat-együttes kapcsán a Babits-kutatásnak már lehetősége nyílik arra, hogy feltegye azt a kérdést is: „mi lett volna, ha” Babits nagyobb kihagyásokra ítéltetik. A kérdés azért jogosult, mert ha tudatosítjuk, amire egy Csokonai befejezetlenül maradt művével foglalkozó tanulmány hívta fel a figyelmet, hogy a feltételeesség, bármennyire küzdünk is ellene, minden irodalomtörténeti munka eredményének legbenső lényegéhez tartozik, s hogy az így feltett kérdés, és a rá adható alternatív válaszok, akár feltételeességükkel is, sokat hozzátesznek a múltból való ismereteinkhez,⁴⁸ akkor bátran végiggondolható e kézirat alapján az is, hogy egy rövidebb, meghúzott *Iris*-kötet után változott volna-e és ha igen, mennyiben módosult volna a Babitsról mostanra kialakított képünk.

46 RÁBA, *Babits Mihály költészete...*, 221–222.

47 GINTLI Tibor, „Kötetkompozíciós elvek Babits első két kötetében”, in GINTLI Tibor, *Irodalmi kalandtúra: Válogatott tanulmányok*, 67–81 (Budapest: Magyar Irodalomtörténeti Társaság, 2013), 68.

48 DÁVIDHÁZI Péter, „Csokonai és az irodalomtörténet feltételeessége”, *Alföld* 57 (2006): 8:46–65, 62.

1. Babits Mihály levelei Fenyő Miksának

A két levél szövege betűhíven kerül közlésre. A leírást az teszi nehezzé, hogy idegen kéz írásával olyan jelek és megjegyzések is láthatóak a *Levelek Iris koszorújából* kötet kéziratához tartozó tartalomjegyzékben, amelyek zavarják az autográf szöveg értelmezését. Nemcsak a golyóstoll használata, hanem más adatok is bizonyossá teszik, hogy ezeket a feljegyzések 1909 márciusához képest jóval később, a hatvanas évek elejét követően készítette valaki. Minden bizonnyal maga a kézirat tulajdonosa tekintette át az autográf tartalomjegyzék segítségével a nála lévő kéziratokat, és hasonlította össze azokat a már megjelent kötetek verseivel. Kíváncsi lehetett arra, hogy mennyire teljes az anyag, ami a tulajdonába került. Ezt a feltételezést erősíti néhány olyan átvételi elismervény, mely az ő aláírását tartalmazza, s fennmaradt a család által átadott kéziratok közt. A két kézírás hasonló. A kevés adatra és a bizonytalan körülményekre való tekintettel azonban a továbbiakban mégis a „kései jegyzetelő” és az „idegen kéz” elnevezéseket alkalmazzuk leírásunkban.

Ahogy fentebb már szó volt róla, Babits tintaírású tartalomjegyzékében az egyes versek címeit az általa kialakított sorrend szerinti számozással látta el, majd egy vastagon fogó, kék ceruzával ugyanezeket a sorszámozásokat ráírta az elküldött kéziratok bal felső sarkába is. A különböző jelek és a kéziratok összefüggéseit értelmezve megállapítható, hogy a kései jegyzetelő Babits tartalomjegyzékének tintaírású számai közül golyóstollal azokat karikázta be, amelyeknek a küldemény részeként fennmaradt az autográf kézírata, ennek megfelelően a számozás oszlopa fölé ceruzával azt írta: „ami van”. Azoknak a verseknek a bekarikázott sorszámai mellé, amelyeknek szintén fennmaradt a kézírata, de a *Levelek Iris koszorújából* kötetben végül nem jelentek meg (*Helios*, *Memento*, *Párbeszéd*), ugyanez a jegyzetelő olyan kisebb karikákat rajzolt szintén golyóstollal, amelyek a fokjel ° szimbólumához hasonlóak. Meglepő módon a *Vásár* sorszáma mellé is ilyen jel került, annak ellenére, hogy a vers 1909-től kezdve minden Babits által ellenőrzött kötetben megjelent. Ennek minden bizonnyal az az oka, hogy 1961-től kezdve több olyan összegyűjtött verseket tartalmazó kiadás is napvilágot látott, amelyekből politikai okok miatt kihagyták a *Szittál-e lassú mérgeket*, *Csonka Magyarország*, *Áldás a magyarra*, *Erdély* mellett a *Vásár* című verset is. Ennek alapján felmerül a kérdés, hogy melyik kiadás lehetett az, amelyet a kései jegyzetelő használt. A választ a versek autográf tintaírású sorszámai előtt lévő, idegen kéz halvány ceruzáírásával írt számok segítségével adhatjuk meg. Ezek a *Magyar Parnasszus* sorozat részeként megjelenő *Babits Mihály összegyűjtött versei* kötet oldalszámaival egyeznek meg. Ez a Rozgonyi Iván gondozásában megjelenő gyűjteményes kötet először 1963-ban, majd másodszor, azonos tördeléssel, 1968-ban jelent meg.⁴⁹ Mindkét kiadásból kihagyták a *Vásár* című verset. Mindennek alapján az biztosan állítható, hogy a golyóstollal és ceruzával írt idegenkezű rájegyzések 1963 után keletkeztek.

49 BABITS Mihály, *Összegyűjtött versei*, kiad. ROZGONYI Iván (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1963; második kiadás: 1968).

Néhány verscím mellé Babits maga, tintaírással, zárójelben odaírta megjegyzésként: „(Nyugat)”. Ezzel arra utalt, hogy az adott verset a folyóiratban korábban már publikálta, vagyis a nyomdának a rendelkezésére áll egy kiszedett változat, ezért annak kéziratát nem szükséges újra elküldenie a Nyugat Kiadónak. A kései jegyzetelő, saját magának magyarázatként, az első ilyen cím mellé (*Óda a bűnhöz*) ceruzával odaírta: „megjelent”, az alatta lévő két vers címe mellé (*Himnusz Irishez; Messze... messze...*) az ismétlés ” jelét tette. A továbbiak során nyilván rájött a kiadás rendszerére, és szövegesen külön már nem rögzítette aényt, csak a versek címe mellé vagy a sor elé írt pipa ✓ jellel jelezte, hogy a vers valóban megjelent a *Nyugat*-ban és benne van az *Iris*-kötetben is. A fennmaradt anyag alapján nem adható logikus magyarázat arra, hogy e jegyzetelő milyen szempont alapján karikázta be golyóstollal három, a *Nyugat*-ban megjelent vers teljes címét (*Szőlőhegy télen, Mozgófénykép, Örök folyosó*), mikor a többi hasonlóét érintetlenül hagyta. Ezzel megegyező módon, szintén rejtélyes okból golyóstollal a *Golgotai csárda* címét is bekarikázta, majd utóbb egy hullámvonallal áthúzta jelölését, vagyis érvénytelenítette azt. A *Példabeszéd* mellé a jegyzetelő ceruzával odaírta a valóságnak megfelelő helyzetet: „+ nyomtatott pld.” Ahogy erről korábban már szó esett, az első levonat részeként az utóbb kihagyásra ítélt verseket is kiszedték. Ezeknek az első, felhasználatlan levonata bennmaradt a kötet kéziratai közt. Bár ugyanez a helyzet a *Helios* és a *Memento* levonataival is, ezek mellé a címek mellé a kései jegyzetelő mégsem írt oda semmit. Magukra a verskéziratokra alig jegyzetelt, kivéve az *Aliscum éhjáú lánya* és *Városvég* kéziratát, ide a bal felső sarokba golyóstollal odaírta a vers sorszámát, mivel a kék ceruzaírásos autográf sorszám mindkét esetben hiányzott: 13.; 30.). A *Golgotai csárda* fóliójának bal felső sarkában lévő, nehezen olvasható autográf kék ceruzaírású rájegyzést, mely talán „21” volt, utóbb golyóstollal átírta a tartalomjegyzékben szereplő sorszámra: „17”. Mindezek alapján egyértelmű, hogy e kései jegyzetelő egyszerű statisztikai kimutatásként használta fel és javította át Babits autográf tartalomjegyzékét. A jelen közlés során a kézirat szövegének leírásából ezek a beazonosíthatóan kései, néha következtelen jelölések, beszúrások, számok kimaradnak azért, hogy Babits autográf javításai jobban követhetővé váljanak.

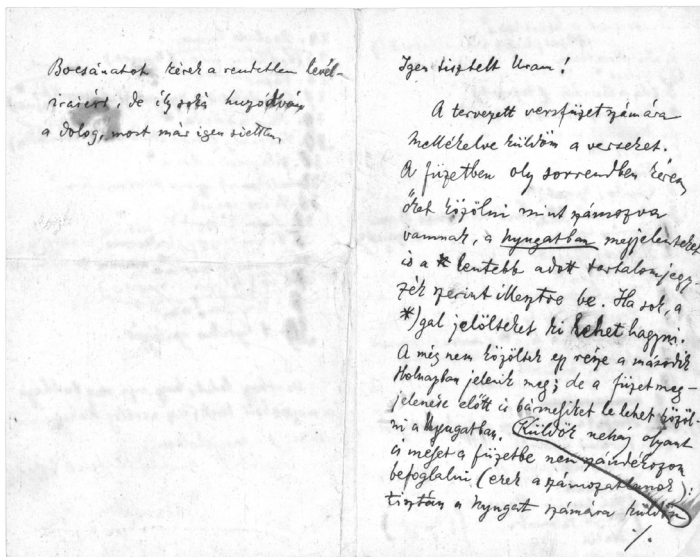
A szövegközlés formailag hűen követi Babitsnak azt a megoldását, hogy tintaírású tartalomjegyzékében csillag * jellel különbözteti meg azokat a verseit, amelyeknek terjedelmi okok miatti, esetleges kihagyását elfogadhatónak tartja. A március 16. előtt írt levélnek van egy autográf tintaírással áthúzott része is: „Küldök néhány olyant is melyet a füzetbe nem szándékozom befoglalni (ezek a számozatlanok): tisztán a Nyugat számára küldöm”. Minden bizonnyal Babits azért húzta át a mondatot, mert végül nem csatolt további kéziratokat a kötet anyaga mellé.

Jelölések:

< > Áthúzott, törölt, de olvasható szó, illetve szövegrész

« » Olyan szövegrész, amelyet nem áthúzással javított a szerző, hanem a meglévőek helyére másik betűt vagy számot írt

|: |: A kézirat szövegébe betoldással, beékeléssel illesztett szövegrész

Babits Mihály levele Fenyő Miksának [Fogarás, 1909. március eleje, 16. előtt]

- A sorrend a következő:
- (*) gal jelölés kimeradhatnak.)
1. In Horatium
 2. Helios *
 3. Oda a Büntetés (Nyugat) lezárta.
 4. Himmus Frishez (Nyugat) -"
 5. Meme - mme... (") -"
 6. Paris
 7. Tüzel
 8. Gyula (Nyugat) *
 9. Memento
 10. Szent Lőrincz Római
 11. Angyal revire (Nyugat)
 12. Törvén (Nyugat)
 13. Peldabeszéd * a nyolcadik pld.
 14. Darutörpeharc
 15. Heges szija (Nyugat) ✓
 16. Alkioné ifjúsága * (múlt alkalmával küldtem be.) ✓
 17. Gyulai csata
 18. Theophrastus cseleked
 19. Tünni indult
 20. Szófia a warchagi dalmatvesszéből
 21. Turáni indulás
 22. Galais ünnep
 23. Recanati
 24. San Giorgio Maggiore
 25. Zrínyi Váncsokos
 26. Italia
- (*) gal jelölés kimeradhatnak.)
24. Aestati hiems.
 25. Galloley telon (Nyugat)
 26. Tásár
 27. Aendelelek (Nyugat)
 28. Regi pallerda *
 29. Városvíg (múlt alkalmával beírtam)
 30. Világosság udvara *
 31. Lelkesorog egy régi pécsi nyolcadik *
 32. Verivó leány
 33. Lupa (Nyugat) előadta
 34. Fehér orvosság (aztán a két stófia)
 35. A halál autómobilja
 36. Örök folyó (Nyugat) (múlt alkalmával)
 37. A templom tornyai
 38. A lyrikus epilógia.
- Mintegy lehet, hogy egy vers kulházi
a megnagyobb tétel, az esetleg kihagyható
szóval megjelöltem.
Maradok kíváncsi a hízelettel
- Babits Mihály

Babits Mihály tartalomjegyzéke a *Levelek Iris koszorújából* című kötethez
a Fenyő Miksának küldött levél részlete [Fogarás, 1909. március eleje, 16. előtt]

Igen tisztelt Uram!

A tervezett versfüzet számára mellékelve küldöm a verseket. A füzetben oly sorrendben kérem őket közölni mint számozva vannak, a Nyugatban megjelenteket is a <k> lentebb adott tartalomjegyzék szerint illesztve be. Ha sok, a *)gal jelölteket ki lehet hagyni. A még nem közöltek egy része a második Holnapban jelenik meg; de a füzet megjelenése előtt is bármelyiket le lehet közölni a <n>Nyugatban. <Küldök néhány olyant is melyet a füzetbe nem szándékozom befoglalni (ezek a számozatlanok): tisztán a Nyugat számára küldöm>

A sorrend a következő:

(A *)gal jelzettek kimaradhatnak!)

1. In Horatium
2. Helios*
3. Óda a bűnhöz (Nyugat)
4. Himnusz Irishez (Nyugat)
5. Messze... messze... (")
6. Paris
7. Tüzek
8. Éjszaka! (Nyugat) *
9. Memento* 10. Sunt Lacrimae Rerum (Nyugat)
- 1«0»1. Anyám nevére
- 1«1»2. Sirvers (Nyugat)
- 1«2»3. Példabeszéd*
- 1«3»4. Darutörpeharc
- 1«4»5. Hegeso sirja (Nyugat)
- 1«5»6. Aliscum éjhaju lánya* (Mult alkalommal küldtem be.)
- 1«6»7. Golgotai csárda
- 1«7»8. Theosophikus énekek
- 1«8»9. <Turáni induló>
19. <«19»20.> Strófák a wartburgi dalnok-versenyből
20. Turáni induló
21. Galáns ünnepség
22. Recanati
23. {San Giorgio Maggiore}
Zrínyi Velencében (Nyugat)
Italia
24. Aestati Hiems
25. Szöllőhegy télen (Nyugat)
26. Vásár
27. Csendéletek (Nyugat) 28. Mozgófénykép* (Nyugat)
- 2«8»9. Régi szálloda.*
- «29»30. Városvég (Mult alkalommal beküldtem)
- 3«0»1. A világosság udvara*

- 3«1»2. Emléksorok egy régi pécsi uszodára.*
 3«2»3. Vérivó leányok
 3«3»4. Sugár (Nyugat)
 3«4»5. Feketeország (az <bevezető> |előtte álló:| két strófa <mottószerűen> cím nélkül.)
 36. A halál automobilon*
 3«6»7. Örök folyosó (Nyugat.)
 3«7»8. A templom! röpi!
 3«8»9. A lyrikus epilógja.

Minthogy lehet, hogy enyi vers tulhágja a megszabott teret, az esetleg kihagyhatókat csillaggal megjelöltem.

Maradok kiváló tisztelettel

Babits Mihály

Bocsánatot kérek a rendetlen levélíráért, de ily soká huzodván a dolog, most már igen siettem.

Babits Mihály levele Fenyő Miksának

[Fogarás, 1909. április 8. után, április közepe táján]

Igen tisztelt Uram!

A kéziratokat s a kijavított korrekturát sietek visszaküldeni. Ebből ugy látszik csak azok hiányoznak, amelyek a Nyugatban megjelentek, meg a Városvég c., amelyet <egy> attól félve hogy kézírata már elkallódott s minthogy egyik jobb versemnek hiszem, még egyszer elküldök.

Ami a kihagyásokat illeti: a csillagokkal jelöltek tetszés szerint kihagyhatók s így <az er> a Helios, Példabeszéd stb. is. Ezeket tetszésre bízom. A Nyugatban megjelent versek közül azonban legfeljebb a Mozgófénykép és az Éjszakát nélkülözném: a többiek«hez»et nehezen.

Igen kér«em»ném aztán azokat is az illető helyekre közbeszurni.

Maradok mindig kész híve

Babits Mihály

2. A *Levelek Iris koszorújából* kötet szerzői példányának kéziratai és levonatai

A versek kéziratai és korrektúrapéldányai a Fenyő Miksának küldött autográf tartalomjegyzék számozásának megfelelő sorrendben kerülnek leírásra függetlenül attól, hogy végül megjelentek-e a kötetben. A leírás lényegében a *Babits Mihály kéziratai és levelezése* című kötet módszerét követi. A címek alatt az indexben a kéziratok *k* betűvel, a lapkivágatok *ny* betűvel, a korrektúrák *kor*r rövidítéssel vannak megkülönböztetve. Amennyiben a kézirat olvasható cím akár csak egy betűvel is eltér a véglegestől, vagy a kézirat egyáltalán nem szerepel cím, a kikövetkeztetett, illetve

pótolts címet a leírás elején szögletes zárójelben szerepel; ezt követi a kéziratban feltüntetett cím betűhív leírása. Itt az idegen kéz általi, golyóstollal készült jegyzetek is feltüntetjük, mivel azok nem annyira értelemzavaróak, mint a levélszöveghez tartozó tartalomjegyzékben.

^k *In Horatium* — 1 f. rektó — 340×105 mm — Tintaírású tisztázata. — Tintaírású aláírás: Babits Mihály. — A fólió bal felső sarkában autográf kék ceruzairású rájegyzés: „1”. A fólió alsó széle kissé szakadt.

^k *Helios* — 1 f. rektó — 340×105 mm — Tintaírású tisztázata. — Tintaírású aláírás: Babits Mihály. — A fólió bal felső sarkában autográf kék ceruzairású rájegyzés: „2”.

^{korr} *Helios* — 2 f. rektó — 210×140 mm — A *Levelek Iris koszorújából* című kötet első levonatainak része, 5–6. oldal, tintaírású javításokkal. — Aláírás nélkül. — Az 1. fólió bal felső sarkában idegen kéztől származó ceruzairású számozás: „2”. A fóliók hosszában félbehajtva. A vers utóbb kimaradt a kötetből.

^k [*Páris*] — *Paris* — 1 f. rektó — 340×210 mm — Tintaírású tisztázata. — Ceruzával utólag áthúzott tintaírású aláírás: Babits Mihály. — A fólió úgy van hosszában félbehajtva, hogy szélessége illeszkedjen a többi 105 mm-es szélességéhez. A fólió bal felső sarkában autográf kék ceruzairású rájegyzés: „6”.

^k *Tüzek* — 1 f. rektó — 340×105 mm — Tintaírású tisztázata. — Ceruzával utólag áthúzott tintaírású aláírás: Babits Mihály. — A fólió bal felső sarkában autográf kék ceruzairású rájegyzés: „7”.

^{korr} *Memento* — 1 f. rektó — 210×145 mm — A *Levelek Iris koszorújából* című kötet első levonatainak része, 19. oldal. — Aláírás nélkül. — A fólió úgy van hosszában behajtva, hogy szélessége illeszkedjen a többi 105 mm-es szélességéhez. A fólió bal felső sarkában idegen kéztől származó ceruzairású rájegyzés: „9”. A vers utóbb kimaradt a kötetből.

^{ny} *Anyám nevére* — 1 f. rektó — 170×105 mm — A *Fogaras és Vidéke* 1909. február 21-ei számában megjelent vers szövegének lapkivágata a fólióra ragasztva, autográf tinta- és ceruzairású javítással. — Ceruzával utólag áthúzott nyomtatott aláírás: Babits Mihály. — A fólió bal felső sarkában autográf kék ceruzairású rájegyzés: „11”. A fólió jobb szélén hosszában autográf ceruzairású rájegyzés: „Vasárnapi ujság, Fogaras és vidék”.

^k *Példabeszéd* — 1 f. rektó — 340×210 mm — Tintaírású tisztázata. — Ceruzával utólag áthúzott tintaírású aláírás: Babits Mihály. — A fólió úgy van hosszában félbehajtva, hogy szélessége illeszkedjen a többi 105 mm-es lap szélességéhez. A lap alján középen ezért autográf fordíts ' jel hívja fel a figyelmet a folytatásra. A fólió bal felső sarkában autográf kék ceruzával írt rájegyzés: „13”. Az 5. és 6. versszak között kék ceruzairású korrektúra jel, mely a strofák elkülönülését erősíti meg.

^{kor} *Példabeszéd* – 4 f. rektó – 200×150 mm – A *Levelek Iris koszorújából* című kötet első levonatanak része, 16–19. oldal. – Aláírás nélkül. – A fóliók úgy vannak hosszában behajtvva, hogy szélességük illeszkedjen a többi 105 mm-es szélességéhez. Az 1. fólió bal felső sarkában idegen kéztől származó, fekete golyóstollal írt, bekarikázott rájegyzés: „13.”. A vers utóbb kimaradt a kötetből.

^k *Darutörpeharc* – 1 f. rektó – 340×105 mm – Tintaírású tisztázata. – Tintaírású aláírás: Babits Mihály. – A fólió bal felső sarkában autográf kék ceruzairású rájegyzés: „14”.

^k *Aliscum éjhajú lánya* – 1 f. rektó – 340×105 mm – Tintaírású tisztázata. – Tintaírású aláírás: Babits Mihály. – A fólió bal felső sarkában idegen kéztől származó, kék golyóstollal írt, bekarikázott rájegyzés: „16”. A cím mellett Osvát Ernő ceruzairású szerkesztői rájegyzése: Borgis.

^{k+ny} *Golgotai csárda* – 1 f. rektó – 105×170 mm – Az első három versszak *A Holnapban* megjelent vers szövegének lapkivágata a 91.–92. oldalról, a fólióra ragasztva, az utolsó versszak tintaírású tisztázata. – Ceruzával utólag áthúzott tintaírású aláírás: Babits Mihály. – A fólió úgy van hosszában félbehajtvva, hogy szélessége illeszkedjen a többi 105 mm-es lap szélességéhez. A fólió bal felső sarkában nehezen olvasható autográf kék ceruzairású rájegyzés, talán: „21”, melyet utóbb ismeretlen golyóstollal írt át a tartalomjegyzéknek megfelelő sorszáma: „17”.

^k *Theosophikus énekek* – 1 f. rektó – 340×105 mm – Tintaírású tisztázata – Tintaírású aláírás: Babits Mihály. – A fólió bal felső sarkában autográf kék ceruzairású rájegyzés: „20”.

^k *Strófák a wartburgi dalnok-versenyből* – 1 f. rektó – 340×210 mm – Tintaírású tisztázata. – Ceruzával utólag áthúzott tintaírású aláírás: Babits Mihály. – A fólió úgy van hosszában félbehajtvva, hogy szélessége illeszkedjen a többi 105 mm-es szélességéhez. A fólió bal felső sarkában autográf kék ceruzairású rájegyzés: „19”.

^{ny} *Turáni induló* – 1 f. rektó – 208×170 mm – *A Holnapban* megjelent vers szövegének lapkivágata a 86–87. oldalról, a fólióra ragasztva. – A fólió úgy van hosszában félbehajtvva, hogy szélessége illeszkedjen a többi 105 mm-es szélességéhez. A kivágatok felső részén, az élőfej részeként *A Holnap*; illetve *Babits Mihály* felirat. A fólió bal felső sarkában autográf kék ceruzairású rájegyzés: „20”.

^k *Galáns ünnepség* – 1 f. rektó – 340×105 mm – Tintaírású tisztázata. – Ceruzával utólag áthúzott tintaírású aláírás: Babits Mihály. – A fólió bal felső sarkában autográf kék ceruzairású rájegyzés: „21”.

^k *Recanati* – 1 f. rektó – 340×105 mm – Tintaírású tisztázata. – Ceruzával utólag áthúzott tintaírású aláírás: Babits Mihály. – A fólió bal felső sarkában autográf kék ceruzairású rájegyzés: „22”.

35

~~XXXXXXXXXX~~

Mint szemmel láthatóan futunk
s mindig csodára vagy kíváncsi:
a legjobbat, amit nem tudunk,
a legkebbe, amit nem hiszünk.

Az álmos síkos gyöngyöket
szorítod, ki veszed a valót:
hímesen belőlük
folyó lelkedre takarod, gyöngyös takarót.

* Fekete ország.

Fekete országot álmodtam én,
ahol minden fekete volt,
minden fekete, de nem csak kívül:
csontig, végig fekete,
fekete,
fekete, fekete, fekete.
Fekete ég és fekete tenger,
fekete fák és fekete hős,
fekete állat, fekete ember,
fekete örm, fekete gyász,
fekete érc és fekete hó és
fekete föld és fekete fű,
fekete fű, fekete hó és
fekete, fekete, fekete világ.
Láthatod ime, vágthatod egyre
az anyagot, mely lusta, tömör,
fekete földbe, fekete hegybe
csak csak a csillagok, sűrű be sűrű:
s melyre mered bár tintapatakját
még, fekete-ben aradjon
nézd a fű magját, nézd a fa szálját,
zárle tojását, csiragolyót,
fekete, fekete, fekete,
fekete kelme s fekete alma
fekete arc és fekete gond,
fekete érc és fekete vér és
fekete velő, fekete csont
Már szin a napfény vendég-méka,
a nap a szelvet jeltetve mind:
fekete bellől a földnek vára
nem a fém festi a fekete színt
karcsu sugárecetével
nem:
fekete az anyag rejtett lelke,
jaj,
fekete, fekete, fekete.

^k Aestati hiems — 1 f. rektó — 161×105 mm — Tintaírású tisztázat. — Ceruzával utólag áthúzott tintaírású aláírás: Babits Mihály. — A fólió bal felső sarkában autográf kék ceruzairású rájegyzés: „24.”.

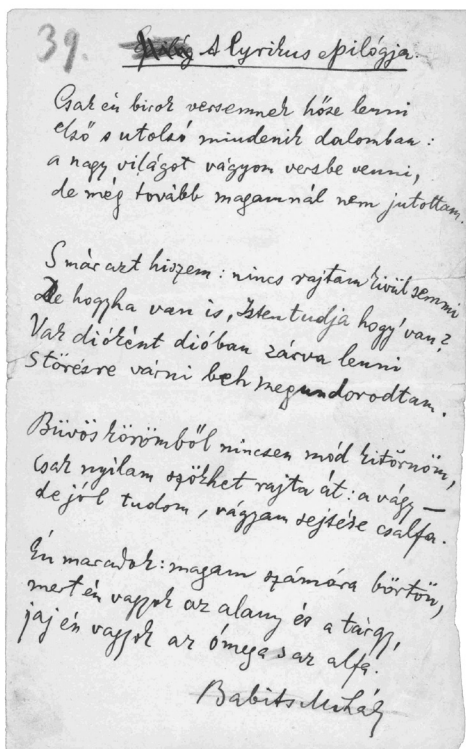
^k Vásár — 1 f. rektó — 340×105 mm — Tintaírású tisztázat. — Ceruzával utólag áthúzott tintaírású aláírás: Babits Mihály. — A fólió bal felső sarkában autográf kék ceruzairású rájegyzés: „26.”.

^k Régi szálloda — 1 f. rektó — 340×210 mm — Tintaírású tisztázata. — Ceruzával utólag áthúzott tintaírású aláírás: Babits Mihály. — A fólió úgy van hosszában félbehajtvva, hogy szélessége illeszkedjen a többi 105 mm-es szélességéhez. A fólió bal felső sarkában autográf kék ceruzairású rájegyzés: „29.”.

^k Városvég — 1 f. rektó — 340×105 mm — Tintaírású tisztázata. — Tintaírású aláírás: Babits Mihály. — Hiányzik az autográf kék ceruzairású rájegyzés. A fólió jobb felső sarkában idegen kéztől származó, golyóstollal készült rájegyzés: „30.”; alatta a szám ugyanígy bekarikázva: „2ik”.

^k A világosság udvara — 1 f. rektó — 340×210 mm — Tintaírású tisztázata. — Ceruzával utólag áthúzott tintaírású aláírás: Babits Mihály. — A fólió úgy van hosszában félbehajtvva, hogy szélessége illeszkedjen a többi 105 mm-es szélességéhez. A fólió bal felső sarkában autográf kék ceruzairású rájegyzés: „31.”.

^k Emléksorok egy régi pécsi uszodára — 2 f. rektó — 340×210 mm — Tintaírású tisztázata. — A 2. fólión tintaírású aláírás: Babits Mihály. — A fóliók úgy vannak hosszában félbehajtvva, hogy szélességük illeszkedjen a többi 105 mm-es szélességéhez. Az 1. fólió bal felső sarkában autográf kék ceruzairású rájegyzés: „32.”.

^k Vérivő leányok — 1 f. rektó — 340×105 mm — Tintaírású tisztázata. — Tintaírású aláírás: Babits Mihály. — A fólió bal felső sarkában autográf kék ceruzairású rájegyzés: „33.”.

^k [Húnyt szemmel] — 1 f. rektó — 340×105 mm — Az eredeti cím, Álomország, tintával áthúzva, a fólió felső részén a vers cím nélküli tintaírású tisztázata, alatta a Fekete ország című vers tintaírású tisztázata. — Aláírás nélkül. — A fólió bal felső sarkában autográf kék ceruzairású rájegyzés: „35.”. A Húnyt szemmel kezdetű vers két strofája mellett egy nagy kapcsoló, mellette függőlegesen a fólió bal oldalán autográf ceruzairású rájegyzés: „Cím nélkül”. A két vers utóbb egy ceruzairású vonallal elválasztva.

^k Fekete ország — 1 f. rektó — 340×105 mm — Tintaírású tisztázata, a fólió felső részén a Húnyt szemmel... cím nélküli, tintaírású tisztázata. — Aláírás nélkül. — A fólió bal

felső sarkában autográf kék ceruzairású rájegyzés: „35.”. A két vers utóbb egy ceruzairású vonallal elválasztva.

^k *A halál automobilon* — 1 f. rektó — 340×210 mm — Tintaírású tisztázata. — Ceruzával utólag áthúzott tintaírású aláírás: Babits Mihály. — A fólió úgy van hosszában félbehajtva, hogy szélessége illeszkedjen a többi 105 mm-es szélességéhez. A lap alján középen ezért autográf fordíts ∕. jel hívja fel a figyelmet a folytatásra. A fólió bal felső sarkában autográf kék ceruzairású rájegyzés: „36.”.

^k *A templom! Röpül!* — 1 f. rektó — 340×105 mm — Tintaírású tisztázata. — Ceruzával utólag áthúzott tintaírású aláírás: Babits Mihály. — A fólió bal felső sarkában autográf kék ceruzairású rájegyzés: „38.”.

^k [*A lírikus epilógja*] — *A lyrikus epilógja* — 1 f. rektó — 170×105 mm — Tintaírású tisztázata, a vers első címvariánsa: „Epilóg”, ezt utóbb Babits tintával és kék ceruzával egyaránt áthúzta. — Ceruzával utólag áthúzott tintaírású aláírás: Babits Mihály. — A fólió bal felső sarkában autográf kék ceruzairású rájegyzés: „39”.

RÓZSA MÁRIA

Karl Beck mint a *Journal des Österreichischen Lloyd* tárcarovatának szerkesztője

Írásom tárgya a magyar származású Karl Beck (Beck Károly) rövid ideig tartó szerkesztői működése a Bécsben megjelenő *Journal des Oesterreichischen Lloyd*, később *Der Lloyd* című politikai napilap tárca rovatánál.

Joseph Freiherr von Helfert osztrák politikus és történész a modern osztrák sajtó, azaz a negyedik hatalmi ág megszületését 1848-ban jelöli meg, amikor pusztán Bécsben a sajtószabadság jegyében összesen 217 lap létezett, ebből 178 volt új alapítású, utóbbiak közül azonban csak kevés élte túl 1848-at.¹ Helfert az évet három korszakra bontja: az első az 1848-as év kezdetétől március 14-éig, a cenzúra megszüntetéséig tart, a második március 14-étől október 25-éig, Bécs katonai megszállásáig, a forradalom leveréséig, a harmadik ettől kezdve az év végéig.² Ezután a katonai cenzúrahivatal intézte a cenzúrával kapcsolatos teendőket, vége lett a sajtószabadságnak. A rövid életű radikális lapok megszűntek, szerkesztőik rendőri üldözésnek voltak kitéve. Egyedül a hivatalos közlönyként funkcionáló *Wiener Zeitung* jelenhetett meg továbbra is. Bécs megszállásának az 1849. március 4-ei olmützi oktrojált alkotmány vetett véget, az amelyhez kapcsolódó császári pátens elvileg ugyan megszüntette a cenzúrát, de a sajtó szabadságát számos burkolt rendelettel továbbra is korlátozta. Bevezette ismét a kaució letételét, tiltotta a kolportázst (az utcai árusítást), kötelezővé tette a köteles példányok beszolgáltatását.

A *Journal des Oesterreichischen Lloyd* tulajdonképpen konzervatív irányultságú kereskedelmi lap volt, és Triesztben jelent meg, de 1848 szeptemberétől Bécsben politikai napilappá átalakulva látott napvilágot. Igazi lelke Eduard Warrens (Hamburg/Altona vagy Stockholm, 1820 – Bécs, 1872) újságíró és publicista volt, aki Amerikában szerzett újságírói tapasztalatokat, 1840-ben amerikai konzulként érkezett Triesztbe, és Franz von Stadion gróf (Bécs, 1806 – Bécs, 1853) lelkes híve volt. Stadion 1841-től Triesztben, majd 1846-tól 1848-ig Galíciában szolgált osztrák konzulként; államtisztviselőként konzervatív reformpolitikusként jellemezhető. A Schwarzenberg-kormányban 1848 októberétől belügyi- és oktatásügyi miniszter volt, részt vett az oktrojált alkotmány megalkotásában, belügyi tárcájáról 1849. július 29-én lemondott Alexander Freiherr von Bach javára, de tárca nélküli miniszterként továbbra is a kormányban maradt. A lap névleges szerkesztője az a Friedrich von Bodenstedt (Peine/Hannover, 1819 – Wiesbaden, 1892)

* A szerző az Országos Széchényi Könyvtár nyugalmazott tudományos főmunkatársa.

1 Idézi: Hildegard KERNMAYER, „Judentum im Wiener Feuilleton (1848–1903): Exemplarische Untersuchungen zum literarästhetischen und politischen Diskurs der Moderne”, *Conditio Judaica* 24 (1993), 257.

2 Joseph Freiherr von HELFERT, *Die Wiener Journalistik im Jahre 1848* (Wien: Verlag der Manz'schen k.k. Hof-Verlags- und Universitäts-Buchhandlung, 1877), 1.

volt, aki – „míg a bécsi utcákon vér folyt és bombák robbantak – Mirza Schaffy édes-kés hafizi verseit költötte” – írja róla Ernst Victor Zenker.³ Nekünk magyaroknak az *Anyegin* fordítójaként fontos, hiszen Bérczy Károly (Balassagyarmat, 1821 – Pest, 1867), az első magyar *Anyegin*-fordítás készítője az ő német fordítását is felhasználta munkája során.⁴ Bodenstedt az epigon-romantikus Münchener Dichterkreis tagja volt, *Die Lieder des Mirza-Schaffy* (Berlin, 1851) című, keleti motívumokat felhasználó verseskötete tette népszerűvé, amit az is mutat, hogy a mű 1868-ig húsz kiadást ért meg. Saját költészete mellett angolból, perzsából és oroszból fordított. 1837 és 1845 között egyetemi tanulmányokat folytatott Oroszországban, majd házitanítóként dolgozott. Hazatérése után 1854-től 1857-ig a szláv nyelvek professzora volt Münchenben, *Anyegin*-fordítása 1854-ben jelent meg.⁵ Bérczy az *Anyegin* fordítását 1862-ben kezdte el,⁶ munkája kezdetén még nem tudott olyan jól oroszul, csak szlovákul, ezért használta segítségül a német szöveget. S ez az oka annak, amire elemzéseimben rámutattam, hogy Puskin realista szövegét Bodenstedt hatására néha romantikus irányba „félrevitte”, kritikáját enyhítette. A *Journal des Oesterreichischen Lloyd* társszerkesztőjeként Jakob Löwenthal (Lissa/Leszno/Posen, 1807 – Bécs, 1882) író és újságíró neve szerepelt, aki a lap 1851-es Triesztbe való „visszaköltözésével” követte a *Lloyd*-ot. 1858-ban visszatért Bécsbe, átvette az *Österreichische Zeitung* szerkesztését, ami 1863-ban az ő tulajdonába ment át, és 1862 és 1866 között Anton von Schmerling centralista, mérsékelt szabadelvű államminiszter politika irányultságát követte.⁷

A *Journal des Oesterreichischen Lloyd* (1848 decemberétől: *Der Lloyd*) hetente hatszor jelent meg, folio alakban, háromhasábos tördeléssel; 1849-től esti kiadása is létezett. A lap fő profilja a politika volt; a hírek után mindig két-három politikai vezércikk következett, amelyek mindig a tárgyalt országok sorrendjében szerepeltek, és főleg kezdetben külföldi lapok átvett írásait tartalmazták. Az újság politikai irányvonalát jól szemlélteti a bécsi megjelenést bejelentő és egyben programadó írásból vett idézet:

Wir bekennen uns offen vor aller Welt als die Männer einer Partei. Es gibt Millionen Oesterreicher in des Wortes weitester Bedeutung welche, obgleich verschiedenen Volksstämmen entsprossen und verschiedene Sprachen redend, doch eine gemeinsame Ueberzeugung von der welthistorischen Bestimmung des großen Staates dem sie angehören

3 Ernst Victor ZENKER, *Geschichte der Wiener Journalistik während des Jahres 1848* (Wien–Leipzig: Wilhelm Braumüller, 1893) 89.

4 Lásd ehhez: Mária RÓZSA, „Friedrich Bodenstedts Vermittlerrolle in der ersten ungarischen Onegin-Übersetzung von Károly Bérczy”, *Germanistisches Jahrbuch* (1989): 166–179; Mária RÓZSA, „Die Veränderungen von Onegins Gestalt in den Übersetzungen von Friedrich Bodenstedt und Károly Bérczy”, *Studia Slavica*, Tom 38, 3–4 (1993): 353–364; Mária RÓZSA, „Stilistische und sprachliche Probleme in den Onegin-Übersetzungen von Friedrich Bodenstedt und Károly Bérczy”, *Studia Slavica* 40, 1–4 (1995): 33–42.

5 Alexander PUSCHKIN, *Eugen Onägin: Roman in Versen*, Deutsch von Friedrich BODENSTEDT (Berlin: Verlag der Deckerschen Geheimen Ober-Hofbuchdruckerei, 1854).

6 PUSKIN Sándor, *Anyégin Eugén: Regény versekben* (Pest: Kisfaludy-Társaság – Emich Ny., 1866).

7 [Elisabeth] LEBENSAFT-NEGRELLI, „Jakob Löwenthal”, in *Österreichisches Biographisches Lexikon 1815–1950*, Bd. 5, Lfg. 24 (Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1971), 292–293.

im Herzen tragen [...]. Sie erkennen alle Nationalitäten, alle Religionen als gleichberechtigt an [...]. Oesterreich aufrecht zu erhalten in Freiheit und in Einheit, in voller Souveränität über alle seine [...] Theile, sehen sie als ihre Aufgabe an.⁸

Az idők során aztán a *Lloyd* kialakította saját levelezői hálóját. A politika mellett a gazdasági témájú írások is egyre nagyobb helyet foglalnak el. A tárcarovat 1848. november 17-étől jelenik meg először rendszertelenül a utolsó előtti oldalon a vonal alatt, 1849 márciusában az esti kiadás első három oldalán található, majd az utolsó oldalon a vonal alatt, végül szeptembertől a reggeli kiadásban.⁹

A 19. századi újságok tárcarovatában (Feuilleton) egyfelől szépirodalmat közöltek (elsősorban folytatásos regényeket, de verseket is), valamint többek között tudományos ismeretterjesztő írásokat, de ez volt a könyvismertetések, a zene- és színházi kritika helye is, ezen kívül voltak itt még anekdoták, glosszák, úti beszámolók, s ez volt a mindennapi élet eseményeit bemutató írások lelőhelye is. A tárca egyik fő jellemzője a személyes, átélt élmények szubjektív hangú, könnyed, csevegő stílusú közvetítése; fő funkciója a szórakoztatás és ismeretterjesztés, valamint politikával kapcsolatos vélemények, információk közlése volt.

A sokat utazó, nyugalmat sehol nem találó Karl Beck 1817. május elsején született Baján. Bár Szinnyei ismeri néhány magyar nyelvű publikációját,¹⁰ élete nagy részében németül írt, s ezért az irodalomtörténet-írás munkásságát az osztrák irodalom részeként tartja nyilván.¹¹ Beck német nyelvű költővé válásában a zsidóságával együtt járó társadalmi és nemzeti elszigeteltsége is közrejátszott.¹² Az ortodox szellemben nevelt Beck nem akart apja óhajának engedelmeskedni és kereskedő lenni. 1833-ban Bécsbe ment, és orvostanhallgató lett. Ezt követően felváltva Lipcsében, Berlinben, Weimarban, Drezdában és Bécsben élt, kapcsolatba került olyan német és osztrák írókkal, mint Friedrich Halm, Friedrich Hebbel vagy Franz von Dingelstedt. Bécsi évei alatt ismerkedett meg Nikolaus Lenauval, de nagy hatással voltak rá Anastasius Grün, Johann Gabriel Seidl és Johann Nepomuk Vogl is.¹³ Lipcsében belépett a „Germania” nevű diákszervezetbe, Burschenschaftba. (Az első Burschenschaft Jénában alakult 1815-ben egyetemi tanárokból és diákokból. A mozgalom a német egység mellett és az abszolutisztikus uralkodók ellen lépett fel.) Karl Beck 1836 júniusában érkezett Lipcsébe,¹⁴ beiratkozott a bölcsészettudományi karra, ahol később doktori fokozatot szerzett. Gustav Kühnén (1806–1888) kerestül, aki akkor a *Zeitung für die elegante Welt* szerkesztője volt, került kapcsolatba a Junges

8 „Das Journal des Oesterreichischen Lloyd”, *Journal des Oesterreichischen Lloyd*, Nr. 201, 31. August (1848): 676.

9 KERNMAYER, „Judentum...”, 263–264.

10 „[...] magyarul is írt, ugyanis az Ország Tükrébe (1862) Együttlétem ünnepelt honfitársakkal 1843–44. cz. naplójegyzetekben Lenau Miklóssal való baráti viszonyát írja le; a Koszorúba (1879. I.) pedig Visszaemlékezések Petőfi Sándorra cz. cikket írt. »Beck Károly«. SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, 1. köt. (Budapest: Hornyánszky Viktor, 1891), 784.

11 Lásd ehhez VÁRDY HUSZÁR Ágnes, *Karl Beck élete és költői pályája* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1984), 18.

12 Uo., 18.

13 Uo., 22.

14 Uo., 37.

Deutschland haladó irodalmi mozgalom képviselőivel. Irodalmi debütációja hamarosan ismertté és elismertté tette. Az ismertséget a *Die Eisenbahn* (1835) című verse hozta meg számára, melyben a vasutat mint a technikai és társadalmi haladás képviselőjét ünnepli. A vers nem a kapitalista rendet támadja, hanem a kicsinyes, önző kispolgári rétegeket, a fejlődés és a német egyesülési törekvések gátját.¹⁵ 1848 előtt több kötetet publikált, amelyek népszerűvé tették. (*Nächte. Gepanzerte Lieder*, Leipzig, 1838; *Der fahrende Poet*, Leipzig 1838; *Stille Lieder*, Leipzig, 1840, *Jankó, der ungarische Rosshirt, Versepos*, Leipzig, 1841, *Saul. Ein Trauerspiel in fünf Aufzügen*, Leipzig, 1841; *Gedichte*, Berlin 1844; *Lieder vom armen Mann*, Leipzig, 1846, *Monatsrosen*, Berlin, 1848.)

Beck 1841-ben rövid időre visszatért Pestre, és kereskedősegédként dolgozott Kunwald Jakab gabonakereskedőnél¹⁶ (nem nagy lelkesedéssel), majd 1843-ban újra Bécsben találjuk. 1843-ban megkeresztelkedett, evangélikus hitre tért át, majd a Pesten megjelenő *Der Ungar* szerkesztőségében kezdett dolgozni. 1844-ben összegyűjtött verseinek kiadásakor konfliktusba keveredett a porosz cenzúrával, először a könyvet elkobozták, majd a felsőbb cenzúrahatalóság két vers kihagyásával engedélyezte a nyomtatást. 1846-ban megjelent *Lieder vom armen Mann* verseskötetét Friedrich Engels kritikával fogadta.

Az 1848-as magyar szabadságharc kitörése után Berlinből Bécsbe költözött át, valószínűleg a porosz cenzúráat akarta így elkerülni. Beck nem volt forradalmár, a forradalom véres realizmusa, úgy látszik, visszaretentette radikalizmusától, s bár a forradalom célkitűzéseivel egyetértett, ő mindig inkább a kompromisszumot kereste. 1850-ben megnősült, de felesége néhány hónap múlva meghalt. Bár Beck 1848 után is publikált még, de a csend egyre nagyobb lett körülötte. Megfordult Berlinben és Weimarban, ahol Károly Sándor nagyherceg kitüntette, és Liszt Ferencsel is találkozott. 1863 és 1865 között ismét Pesten tartózkodott, ekkor vesztette el szüleit és fiatalabb öccsét, Willit.¹⁷ Beck életének utolsó éveit Bécsben élte. 1868-ban ismét verses kötete (*Täubchen im Nest. Elegien*) jelent meg, 1870-ben pedig napvilágot látott *Still und bewegt* című utolsó kötete. 1876-ban, közel hatvanévesen másodszor is megnősült, a huszonnégy éves Friederike Meister írónőt vette el. *Meister Gottfried* című eposzát már nem tudta befejezni. Agyvérzése után krónikus agyvelőgyulladásban szenvedett, ami miatt egy währingi gyógyintézetben tartózkodott, itt is halt meg teljes szegénységben 1879. április 9-én.¹⁸

Beck a líra, az elbeszélő költemény, a próza, a dráma és az irodalmi esszé műfajában alkotott, de újságok szerkesztőjeként is kipróbálta magát. A *Der Ungarn*nál csupán két hétig volt főmunkatárs 1842-ben Pesten, aztán sértődötten kilépett.¹⁹ Karl Beck neve

15 Uo., 49.

16 Uo., 27.

17 Uo., 154.

18 *Österreichisches Biographisches Lexikon 1815–1950*, Bd. 1, Lfg. 1 (1954), 61. 5.

19 Kilépését így idokolta: Carl BECK, *Erklärung*. „Wegen mannigfacher Hindernisse, bin ich von Journale »Der Ungar« dem ich als Hauptmitarbeiter vorgestanden, seit dem 18. Jänner gänzlich zurückgetreten. Pest, den 14. Februar 1842.” *Pesther Tageblatt* Nr. 40, 16. Februar (1842): 161. Idézi OSZTERN RÓZSA, *Zsidó újságírók és szépírók a magyarországi német nyelvű időszaki sajtóban a Pester Lloyd megalapításáig, 1854-ig* (Budapest: Pfeifer, 1930), 29.

először az 1848. december 26-ai számban jelenik meg az aznaptól már *Lloyd* címet viselő, reggeli és esti kiadásban megjelenő újság tárcarovata felelős szerkesztőjeként. Az esti kiadásban rögtön saját visszaemlékezéseit kezdte közölni: „Erinnerungen an Berlin. Ein Besuch beim Finanzminister”.²⁰ Az idők változását szarkasztikusan szemlélteti: a szervilisekből liberálisok lettek, az udvaroncokból a nép udvaroncái, a lakájok pedig csak libériát cseréltek. Beck emelett saját verseinek is teret adott a *Lloyd* tárca rovatában. Így *Was ist des Deutschen Vaterland?* című versét hozta, melyben aggodalmait fejezi ki Németország sorsa, a meg nem valósult német egység miatt.²¹ Még egy verse található a lapban, az elvesztett fiatal szerelmes lányt virághoz hasonlító melankolikus *Eine weiße Rose*.²²

Szerző nélküli írás tudósít Debrecenből és az országgyűlési küldöttválasztásról. A Debrecenhez közeli pusztát minden költészetet nélkülözőnek találja, a képek az ismert kliséket tartalmazzák: forráság, pusztai csárda, ahol az arcok sem túl bizalomgerjesztőek, kéregető cigánygyerekek. Amikor azonban a cigányok elkezdnek muzsikálni, zenéjük édes hangja feledteti az utazás kényelmetlenségeit. Bihari János (1764–1827), a hegedűkirály Magyarország Orpheusa volt – írja a német olvasót megszólítva. Ismeretterjesztő jelleggel röviden megemlíti Árpádot és Mátyás királyt. Másnap Debrecenbe, a magyar Velencébe, a lagúnák városába megy. A város tisztaságáról szólva megállapítja, hogy ilyen tisztaságot Magyarországon csak ott lehet találni, ahol protestánsok laknak. A város ünnepi hangulatban van, Magyarországon a küldöttválasztás ünnep, mely festői külsőségek között zajlik. Kirándulása másnap véget ér, visszatazik Pestre.²³ A pesti élet forgatagát, a kávéházakat, a színházi életet, közte a német színházat eleveníti fel a meg nem nevezett szerző írásában.²⁴

Hamarosan közölte testvérének, Willi Becknek egy novelláját. A száműzetésben élő ellenzék nehezményezte is Becktől, hogy egy ilyen „jó szolgálatokat tevő” [vagyis kormányközeli] lapban testvérének, Willinek, „az ellenzéki Katzenmusik-Charivari szerkesztőjének a műveit közölte”.²⁵

Szerkesztői koncepcióról annyiban beszélhetünk, hogy a kor divatos, sokat foglalkoztatott szerzőit közölte Beck is a tárcarovatban, de figyelme elsősorban a haladó eszméket képviselő írókra terjedt ki. Közéjük tartozik Levin Schücking, az elkötelezett liberális Willibald Alexis vagy Hebbel, aki üdvözölte ugyan az 1848-as német forradalmat, mégis alapvetően lojális volt az osztrák monarchiához. 1849-ben jelölte magát a német nemzeti gyűlésbe, bár a radikális demokrata követeléseket mindig szkeptikusan fogadta. Beck rövid szerkesztői közleményt jelentetett meg, amelyben elítéli azokat a

20 Karl BECK, „Erinnerungen an Berlin: Ein Besuch beim Finanzminister”, *Der Lloyd*, Abendblatt Nr. 294, 27. Dezember (1848), 8.

21 Karl BECK, „Was ist des Deutschen Vaterland?”, *Der Lloyd*, Abendblatt Nr. 292, 26. Dezember (1848): 8.

22 Karl BECK, „Eine weiße Rose”, *Der Lloyd*, Abend-Ausgabe Nr. 103, 1. März (1849): 5.

23 „Skizzen aus Ungarn. I. Debreczin II. Deputirtenwahl”, *Der Lloyd*, Abendblatt Nr. 15, 9. Januar (1849): 7–8.

24 „Pesther Briefe”, *Der Lloyd*, Abend-Ausgabe Nr. 123, 13. März (1849): 6–7.

25 Willi BECK, „Eine moderne Cur”, *Der Lloyd*, Nr. 93, 23. Februar (1849): 7–8. Lásd ehhez: Joseph Freiherr von HELFERT, *Die Wiener Journalistik...*, 260.

lapokat, amelyek a *Lloyd*-ban már publikált írásokat közölnek le újra, anélkül, hogy jogdíjat fizettek volna értük.²⁶

Megjelent a lapban a rendkívül termékeny és népszerű Betty Paoli (Barbara Elisabeth Glück, 1814–1894) egy verse, munkatársa volt a *Neue Freie Presse* tárcarovatának szerkesztője a neves zenekritikus, Ludwig Speidel (1830–1906) is, a *Lloyd* közölte Willibald Alexis (Georg Wilhelm Heinrich Häring, 1798–1871) német író, akit a német realista regény megteremtőjének tartanak, Kossuthról szóló írását (anekdota arról, hogy állítólag Kossuthot és családját vélték Berlinben felismerni),²⁷ Friedrich Hebbel (1813–1863) versét és színi kritikáját, Franz von Dingelstedt (1814–1881) egy versét, a prágai születésű Karl Herloßsohn (Borromäus Sebastian Georg Karl Reginald Herloß, csehül: Jiří Karel Reginald Herloš, 1804–1849) elbeszélését és versét, valamint Adolph Schirmer (1821–1886) *Moderne Intriguen* című regényét folytatásokban. Megemlíthető még Heinrich Pröhle (1822–1895) német író tübingiai útirajza, egy részlet Levin Schücking (1814–1883), Karl Gutzkowhoz, Ferdinand Freilgrathhoz, tehát a haladó Junges Deutschland mozgalomhoz közel álló, közkedvelt német író *Eine Römerfahrt* címen 1849-ben Koblenzben kiadott munkájából, valamint a rendkívül népszerű, sokat olvasott, csehországi születésű, Bécsben élő és alkotó Leopold Kompert (1822–1886) *Der Dorfgeher* című, zsidó témát feldolgozó, folytatásokban megjelent novellája az *Aus dem Ghetto* című, 1848-ban Lipcsében megjelent kötetéből. Kompert egyébként éveket töltött el Magyarországon. 1840-ben a Lenau költészetéből a szabadság és romantika hazájaként megismert Alföldre utazott. Hazafelé Pozsonyban megismerkedett Neustadt Adolffal, és a *Pressburger Zeitung* munkatársa lett. A Szegeden írt *Pusztabilder* című munkája megjelent a *Pressburger Zeitung* melléklapjában, a *Pannoniában*. Többször publikált a lapban a *Lloyd* egyik szerkesztője, Friedrich von Bodenstedt, egy orosz népdalfordítás mellett orosz témájú elbeszéléseket, útirajzokat.

Beck munkálkodása hamar véget ért a lapnál, a július elsejei, 309. számban már nem szerepel neve a tárcarovat szerkesztőjeként, hogy fél év után miért vetett véget ennek a tevékenységének, nem tudjuk. A *Lloyd* tárcaszerkesztői munkáját sem Várdy-Huszár, sem Szinnyi nem említik. A magyar szabadságharc leverését, az augusztus 13-ai világozi fegyverletételt mindenestre valószínűleg Bécsben élhette meg. Erről tanúskodik 1849. október 6-án, Batthyány Lajos kivégzésének napján a bécsi *Die Presse*-ben megjelent, I. Ferenc Józsefhez írott verse, melyben az uralkodótól a humanizmus nevében amnesztiát kér a bűnösök és megtévedtek számára. Versében a forradalom „bűnét” általános európai jelenség következményének tekinti, de rámutat az osztrákok hibáira is. A verset mind a magyar, mind az osztrák liberálisok elítélték.²⁸

Említésre érdemes az utánnyomási engedély nélkül közölt *Ungarische Revolutions- und Friedensmänner* című cikksorozat. Ebben először Kossuth személyével foglalkozik a szerző kiemelten. Az 1848, vagyis az Ausztria és Magyarország ellentéte előtti korszakot úgy jellemzi, hogy abban vallási intolerancia, a politikai szolgaság rendszere egye-

26 Die Red. des Feuilletons, „Du sollst nicht stehlen!”, *Der Lloyd*, Abendblatt Nr. 91, 22. Februar (1849): 7.

27 Willibald ALEXIS, „Kossuth in Berlin”, *Der Lloyd* Nr. 117, Abend-Ausgabe 9. März (1849), 5.

28 Lásd ehhez: VÁRDY HUSZÁR, *Karl Beck élete...*, 141–145.

sült a közös hazában, Magyarország fegyveres harca ennek a túlkapásai ellen indult.²⁹ Kossuth Magyarország legnemesebb elemeinek képviselője; a magyar forradalomhoz nincs sem elveit, sem eredetiségét tekintve sem hasonló a világtörténelemben. Kossuth is egyedülálló különleges szónoki tehetségét nézve, s csak a nagy reformerekkel mérhető össze.³⁰ Ezután bemutatja Kossuth születési helyét, tanulmányait, kezdő ügyvédként eltöltött éveit,³¹ majd részletesen kitér a magyar nemesi alkotmányra és a megyerendszerre.³² Kossuth politikusi pályafutása az 1832-es pozsonyi országgyűlésen kezdődött, itt szerkesztette az *Országgyűlési Tudósítások* című kéziratos lapját. Az ország elmaradottságának felszámolására gróf Széchenyi István dolgozott ki reformterveket.³³ Kossuth ezután Pestre került, saját maga folytatta szellemi továbbképzését, amely inkább szóbeli információkon, mintsem könyvek olvasásán alapult. Vallási reformátorok kevésbé érdekelték, vallási nézetei Voltaire, (Constantin-François de Chassebœuf comte de) Volney és (David Friedrich) Strauß hatását mutatják.³⁴ Ezután számba veszi, hogy Kossuth az angol és a francia történelem mely korszakai, illetve alakjai felé fordult különös figyelemmel, pl. Cromwell, O'Connell, Mirabeau és a girondisták, de a véres forradalmakat elvetette.³⁵ A következő részben elmeséli személyes találkozását Pesten Kossuthtal és annak húgával, Zsuzsannával.³⁶ Kossuth a *Pesti Hírlap* szerkesztőségét vette át, és küzdött újult erővel a reformokért. Széchenyit sokan félreismerték és elítélték, pedig tisztán látott, és hazáját mindenkifelett szerette. Amit Széchenyi kíméletesen és közvetítő politikával akart elérni, azt Kossuth agitációval, „aki nincs velünk, az ellenünk van” mottóval. Kettőjük ellentéte, harca írásaikban is kifejezésre jutott.³⁷ Nagy csatáikat köztudottan a pesti megyegyűlésen vívták. 1843-ban Kossuth visszalépett a *Pesti Hírlap* főszerkesztőségétől, mivel összetűzésbe keveredett Landererrel, a kiadó tulajdonosával. Kossuth a megszorodó előfizetőkre hivatkozva – 60-ról 5200-ra nőtt a példányszám – béremelést kért, amiben meg is egyezett Landererrel, aki azonban Bécs utasítására mégsem adta meg a kialakított bért, így Kossuth felmondott.³⁸ Kossuth bemutatásának külön, szerző nélküli írást szentelt a szerkesztő, az első részt – ha volt egyáltalán ilyen – nem találtam.

Ebben a részben a szerző realisan látja Kossuth hibáit:

Das traurigste Vermächtniß von Kossuth's Wirksamkeit bis zum erwähnten Rücktritt war die Sprachfrage, in welche er, trotz der warnenden und prophetischen Stimme Széchenyi's und Deak's, seine Brandfackel geworfen. Die Hegemonie der ungarischen

29 „Ungarische Revolutions- und Friedensmänner: Ludwig Kossuth”, *Der Lloyd*, Abendblatt Nr. 219, 8. Mai (1849): 5.

30 Uo., 6. 27.

31 Uo., 6–7. 27.

32 Uo.

33 Uo.

34 Uo., 7.

35 Uo., 5–6.

36 Uo., 7.

37 Uo., 5–6.

38 Uo., 6–7.

Sprache, welche Kossuth immer heftiger bevorwortete, je deutlicher sich die Spuren des Widerstandes zeigten ließ ihn zumeist in Bezug auf Croatiens alle Klugheit, Diplomatie und Gerechtigkeit vergessen [...].

Fő hibájának tartja a horvát és a délszláv ügyben képviselt álláspontját, valamint a védővámok létrehozatalát. Kossuth álláspontja szerint az önálló nemzeti ipar megteremtéséhez nem szabadkereskedelem kell, hanem védővámok, mert közös vámterület esetén a cseh és osztrák ipar versenye megfojtaná a magyar kezdeményezéseket. Az 1842-ben megalapított Védegylet tagjai arra kötelezték magukat, hogy csak hazai szövetet vásárolnak, s becsületszóra megfogadták, hogy hat évig csak magyarországi árut vásárolnak: csak magyar mesterembereknél dolgoztatnak, s olyan iparcikkből nem vesznek külföldit, amelyből belföldit is lehet kapni. A Védegylet a korszak egyik legnagyobb botrányával omlott össze. Kiderült ugyanis, hogy a Védegylet kitűzöit Bécsben készítették. Még a botrány kirobbanása előtt 1846. augusztus 20-án Kossuth bölcsen lemondott igazgatói tiszteréről: a társaság ettől kezdve csak névleg működött. Jelentősége mégis az volt, hogy általa létrejött a liberális reformpártiak első országos szervezete, melyre a későbbiek során az ellenzék politikai intézményei is épülhettek.³⁹ Az 1844–1847 közötti időszakot áttekintve ilyen megállapításokat tesz a szerző Kossuthról: „Bei dem wissenschaftlich gebildeten und an der Spitze stehenden Theile der Opposition wurde Kossuth als ein Charlatan betrachtet, der so oft sein Ziel verfehlte, daß er nur als eine Art Lärmzeichen gelten sollte, das die Leute warnt, den Untiefen nicht zu nahen.”

De a konzervatív párt korántsem nézte tétlenül az ellenzék ténykedését, és a reformok ügyét saját kezébe akarta venni. A cikk a továbbiakban kitér a megyerendszer meghatározó szerepére a magyar államiságban. Minden megyében a legfontosabb személy a király által kinevezett főispán volt. Gróf Apponyi György korábbi udvari kancellár 1849. február 12-én elvállalta a Bécsben a főurakból alakított ellenforradalmi csoport elnökségét.⁴⁰

A másik, a magyar forradalomban és szabadságharcban fontos szerepet játszó személy, akivel a lap kitüntetten foglalkozott, a lengyel Józef Bem (Tarnów, 1794–Aleppo, 1850) altábornagy. Bem neve jól ismert volt Bécsben a barikádharcok idején. Külseje jelentéktelen, vonásai nem mutatják a harcos embert; fiatal korában szép volt. Beck szerint hibás az adat, mert Krakkóban született, s az év se stimmel, mert 1791-ben, ezután katonai tanulmányait részletezi. Portugáliában, Spanyolországban, Belgiumban, Hollandiában és Franciaországban szolgált. A lengyel szabadságharc bukása után megszervezte, hogy a nagy emigráció (Wielka Emigracja) keretében a felkelésben részt vett 5000 fő Franciaországba meneküljön, s maga is Párizsba emigrált. 1848 szeptemberében egy lengyel–horvát légió felállításának tervével Magyarországra akart utazni, de az október 6-ai forradalom Bécsben érte. Wenzel Messenhauser cseh származású tiszt és író rábeszélésére vállalta a forradalom fegyveres erőinek főparancsnokságát. A város eleste után álruhában Magyarországra szökött. Pozsonyban felajánlotta szolgálatait Kossuth Lajosnak, aki a schwechati

39 „Ludwig von Kossuth: Zweiter Artikel”, *Der Lloyd*, Nr. 247, 24. Mai (1849): 5–6.

40 Uo., 6–7.

vereség után visszavonulóban levő magyar csapatok főparancsnokává akarta kinevezni. Bem – attól tartva, hogy a magyar tisztek nem fogadnák el az idegen parancsnokot – elhárította a megbízást, így december elsején az erdélyi hadsereg parancsnoka lett. 3-án jelentkezett szolgálattételre Kossuth Lajosnál, aki – mivel szabad parancsnoki poszt akkor nem volt – a Nagyszombatban állomásozó Guyon Richárd dandárjához rendelte tanácsadóként. Nemsoká azonban visszatért Pestre, és megszervezte a lengyel légiót. Nevéhez fűződik a dicsőséges erdélyi hadjárat.⁴¹

Beck szerkesztői koncepciójáról többet elárulnak a saját maga által szerkesztett irodalmi periodikumaihoz írott előszavai, hiszen később is tett kísérletet évkönyv, illetve folyóirat kiadására. 1855-ben Pesten *Frische Quellen: Schönwissenschaftliche Jahrbücher (unter Mitwirkung vieler Literaturkräfte herausgegeben von Karl Beck)* címen évkönyvvel próbálkozott, de ennek is csak egy évfolyama jelent meg tíz füzetben. *Eine Ansprache* címmel bevezetőt fűzött hozzá. Leszögezi, hogy a politikától távol kívánja tartani kiadványát. A nagy politikai lapok Strum und Drang korszakukat élik, a világban részvétlenség és háború van:

Jedermann will heut zu Tage politisiren, das heißt: leuchten und die Welt erleuchten.⁴² [...] Die Zeiten sind schwer und verhängnißvoll! An allen Ecken und Enden gipfeln die Völker neue babylonische Thürme auf: riesige Pläne und Systeme zu ihrem letzten Halt bei einer hereinbrechenden Sündfluth; aber ihr Gebahren ist ein verkehrtes, ihre Reden sind kraus, der Eine will nicht den Anderen verstehen, und Lehrburschen verderben, was die Meister bedächtig angelegt.⁴³

Beck szerint a művészet virág, s felszólítja a német költőket: hozzanak létre egy csodás kertet friss forrásokkal, amelyben ő lesz a kertész.⁴⁴ Saját versei és magyar témájú prózai írásai (*Ungarische Tableaux, Ein Zigeunerlager, Das Goldfischchen, Ein Frühlingstraum*) mellett *Jadwiga* című elbeszélő költeményéből közölt részleteket, valamint egy verset Császár Ferentől és Dudumi Demetertől,⁴⁵ Horschetzky Károlytól⁴⁶ pedagógiai témájú elbeszélés, Erkel *Hunyadi László* című operájáról egy ismertetés látott napvilágot a lapban „ein deutscher Musikant brieflich aus Hamburg” aláírással.

1857-ben Bécsben *Wiener Gesellschafter: Wochenblatt für Kunst, Literatur und öffentliches Leben* címen folyóirat kiadását kezdte meg, de fél év múlva, a 15. számmal az is meg-

41 „Bem”, *Lloyd*, Nr. 277, 12. Juni (1849): 8; Nr. 279, 13. Juni (1849): 8.; Nr. 281, 14. Juni (1849): 8., Nr. 283, 15. Juni (1849): 8.

42 „Eine Ansprache”, *Frische Quellen* 20. Jänner (1855): 1.

43 Uo., 3. 40.

44 Uo., 7. 40.

45 Dudumi Demeter (19. század) magyarországi születésű, görögkeleti vallású német nyelvű költő-író, aki Heinrich Ritter von Levitschniggel adta ki Pesten a *Pester Sonntagsblatt* című újságot 1853 és 1855 között, és sokat fordított magyarból németre. Lásd ehhez RÓZSA Mária „Magyar-német irodalmi kapcsolatok a Pester Sonntagsblattban 1853–1855 között”, in RÓZSA Mária, *Pesti német nyelvű lapok a kultúrákövetítés szolgálatában a reformkorban és a 1850-es években* (Budapest: Argumentum Kiadó, 2013), 208–210, 216, 218–219, 222–228, 230–231, 234, 238, 249, 259, 263–268.

46 Horschetzky Károly (1816 k.–1893), nevelőintézet tulajdonosa és újságíró.

szűnt.⁴⁷ Bevezetőül ugyanazt a megállapítást teszi a nagy és a kisebb lapokkal kapcsolatban, mint korábbi pesti lapjában: hiányolja a szépirodalmi lapokat, ezért hozza létre a *Wiener Gesellschaftert*, melynek tartalmát is röviden felvázolja, és melynek kül- és belföldi munkatársait hosszú évek alatt szerzett tapasztalatai alapján válogatta ki:

Der 'Wiener Gesellschafter' wird gegen die platte Schnurre, welcher wir einen fatalen Ruf im Auslande hauptsächlich verdanken, so wie gegen das französische Romanwesen entschieden Partei nehmen und einfache aus dem Leben gerissene Erzählungen und Genrebilder ernsten und heiteren Inhaltes bringen. Charakteristiken bedeutender Persönlichkeiten mit vorzüglicher Berücksichtigung des Vaterlandes, Berichte aus der Heimath und Fremde, Gedichte lyrischer wie erzählender Gattung und Kritiken über alle Erscheinungen in den Gebieten der Kunst. Er wird den Bewegungen und Strömungen der Gesellschaft Schritt für Schritt folgen und endlich ein Notizenblatt in neuer Form schaffen, frisch und ohne Zopf, dem Tag angehörig und doch den Tag überlebend.⁴⁸

Ebben a lapban, melyhez hirdetések tartalmazó Anzeigebblatt is tartozott mellékletként, verseket publikált Beck mellett többek között Eduard von Bauernfeld (1802–1890), Hermann Rollett (1819–1904), Alfred Meißner (1822–1885), Johannes Nordmann (1820–1887) és Karl Siebel (1836–1868). A német-osztrák szerzők mind Beck kortársai közül kerültek ki.

Beck lapjában *In einem ungarischen Herrenhause* címen Ludwig Foglar (1819–1889) osztrák író magyar tárgyú elbeszélését közölte, aki neve ellenére nem volt magyar származású, de 1845 és 1850 között élt Magyarországon. Foglar a Pesten töltött öt év alatt szimpátiával követte a magyar forradalom és szabadságharc alakulását, és közben „ellátta” a magyarországi német nyelvű folyóiratokat költeményekkel, novellákkal, kritikai munkákkal.⁴⁹ Beck saját *Still und bewegt* című 1870-ben Berlinben megjelent utolsó kötetéből verseket és zsánerképeket (például *Ungarische Tableaux*) hozott még.⁵⁰

Beck mindkét lapja megtalálható és online olvasható az Osztrák Nemzeti Könyvtárban. Beck bécsi szerkesztői munkáira jellemző, hogy rövid életű vállalkozások voltak, ahogy egész életében nem tudott egy-egy helyen hosszú időre gyökeret verni, így az adódó lehetőségeket kihasználva belekezdett néhány lap szerkesztésébe, de azokat vagy a körülmények alakulása miatt, vagy saját akaratából hamarosan befejezte. Célkitűzése folyóiratszerkesztőként és egy napilap tárcarovatának vezetőjeként a politikai témák kerülése volt, érdeklődésének fókuszában kimondottan a szépirodalom állt, pusztán a magyar témák közlése fedezhető fel bennük vezérmotívumként; a szerzőket pedig haladó nézeteket képviselő osztrák költő-író ismerősei köréből válogatta.

47 SZINNYEI, 784. h. 8.

48 „Vorwort”, *Der Wiener Gesellschafter*, Nr. 1, 4. Jänner (1857): 1.

49 SZEMZŐ Piroksa, *Német írók és pesti kiadók a XIX. században (1812–1878)*, (Budapest: Pfeifer Ferdinánd, 1931), 45.

50 Lásd ehhez: VÁRDY HUSZÁR, *Karl Beck élete...*, 157. 9.

Journal des campagnes du duc Charles V de Lorraine

Texte présenté et annoté par Ferenc Tóth, Bibliothèque d'études d'Europe centrale, 20 (Paris: Honoré Champion, 2017), 622 l.

A Lotaringiai-háznak az Osztrák Nemzeti Levéltárban őrzött fondjában igen érdekes kéziratot találunk a hódoltsági Magyarország visszahódításáról. Ez nem más, mint V. Károlynak, Lotaringia és Bar hercegének (1643–1690) francia nyelven írt hadi naplója. Tóth Ferenc munkájának hála, most filológiai alapossggal elkészített szövegkiadásban olvashatjuk ezt a forrást, amelyet monográfiával felérő tanulmány vezet be, egyaránt segítve a külföldi és a hazai olvasót abban, hogy eligazodjék Lotaringiai Károly életrajzában és a Magyarországon zajló oszmánellenes háborúk történetében.

A kiadott forrás Bécs 1683-as felmentésétől kezdve a keresztény koalíció ellen-támadásán, Buda visszafoglalásán át a második mohácsi csataként is emlegetett 1687. augusztus 12-ei nagyharsányi csatáig a herceg teljes magyarországi törökellenes hadjáratát felöleli, ráadásul Lotaringiai Károly utolsó háborús tetteit is magában foglalja, amelyekre a francia seregek 1688-as rajnai támadásának a következtében került sor, a pfalzi örökösödési háború során. Károly úgy gondolta, hogy a császári koronának nagyobb hasznára lehet a hirtelen megnyílt nyugati hadszíntéren, mint ha továbbra is a már szinte legyőzött törökök ellen harcol, ám folyamatosan kiújuló betegsége végül 1690-ben elvitte őt.

A napló tehát néhány esztendő történetét tekinti át, ám a kiadó bevezetője nem mulasztja el kiemelni, hogy a herceg már jóval 1683 előtt is harcolt a török ellen

Magyarországon. Már fiatalemberként is kitüntette magát az 1664-es szentgotthárdi csatában, amikor magának Montecuccolinak nyújtott segítséget csapatai élén. Később Károly jelentékeny szerepet játszott a nagy hadtudományi író műveinek terjesztésében. Ő vitte el Franciaországba Montecuccoli *Aforizmáinak* kéziratát, és adta át François-Louis de Bourbonnak, Conti hercegének, aki a mű francia nyelvű kiadását támogatta. (Tóth Ferenc egyébként korábban ennek a műnek is elkészítette francia kiadását: Raimondo Montecuccoli, *Mémoires ou Principes de l'art militaire*, sous la dir. Ferenc Tóth, préf. Jean-Pierre Bois [Paris : Institut de Stratégie Comparée, 2017]). A jövőben érdemes lenne megvizsgálni, hogy Montecuccoli hatása – amelyet Tóth Ferenc is kiemelt tanulmányában – mennyire befolyásolta Lotaringiai Károlynak a napló alapján is rekonstruálható hadtudományi elveit. Ez a vizsgálat annak ellenére is érdekes lenne, hogy amúgy nem lehetünk biztosak abban, hogy a hadi napló szövegét maga a herceg fogalmazta-e, vagy az ő kérésére valamelyik titkára.

A szövegkiadás fontos hozzájárulás a nemzetközi történettudományhoz. Lotaringia hercegének emléke hosszú ideig amolyan historiográfiai senkiföldjének számított: a franciák számára nem volt elég érdekes, mivel sohasem uralkodott a Franciaországhoz csatolt hercegségében, míg a magyar történészek az ország visszahódításával kapcsolatban más, nem feltétlenül francia nyelvű források alap-

ján tájékozódtak. A magyar historiográfia számára valószínűleg azért is érdekes lehet a napló, mert nemzeti szempontból semleges nézőpontból írja le mindazt a kellemetlenséget, amelyet a kuruc mozgalom a nemzetközi törökellenes szövetség számára jelentett az ország visszahódítása során. A Thököly Imrével kapcsolatos részletek különösen érdekesek. A fejedelem váradi bebörtönzéséről szóló oldalak a könyv egyik legizgalmasabb részletét alkotják (319–320).

A hadműveletek leírásában bővelkedő, részletező elbeszélés a kiadó jegyzeteivel együtt, amelyek többek között régióink helységneveit is segítenek azonosítani, igen gazdag forrásanyagot jelent a korszak hadtörténete iránt érdeklődők számára. Persze a haditechnikai részletek sokasága és az eseménytörténet aprólékos leírása nem könnyíti meg az olvasó dolgát. Saját kora mércéjével mérve azonban a napló a maga száraz stílusa ellenére sem nélkülöz minden irodalmi értéket. Bizonyos jellegzetességei alapján azt mondhatjuk, hogy a szöveg megfelel a kora újkori *ars historicák* által támasztott két legfőbb igénynek: annak, hogy a történelem erkölcsi példázatok gyűjteménye legyen, valamint annak, hogy – a nagy államférfiaknak a szövegben elszórt szónoklatai révén – retorikai modellként szolgáljon. Ami a történelem példázatoságát illeti, az egy olyan férfiú színre léptetésével valósul meg, akiben megtestesül a modern hadviselés ideális hadvezére: természetesen a főszereplő Lotaringiai Károlyról van szó. Jóllehet a szerző nem lép túl dokumentarista küldetésén a túlzásba vitt dicsőítés irányába, és a herceg dicséretében is jól láthatóan köti a diszkréció, bizonyos erények, amelyeket Károlyhoz köt, észrevehetően kapcsolódhatnak irodalmi toposzokhoz, vagy legalább-

is a szerző a történeti realitásokat a kor politikai-katonai irodalmának közhelyei szerint formálja meg.

Amikor a naplóban azt olvassuk Bécs felmentésének lehetséges módozataival kapcsolatban, hogy a herceg „pontosan tudta, hogy a szükséges dolgok elmulasztása [*le manquement des choses nécessaires*] néha a legerősebb elhatározásokban is nagy változásokat hoz” (186), akkor nem nehéz felfedezni az itt alkalmazott szókincsben a *Fortuna–Occasio* allegóriapár elemeit, vagyis azt, hogy a hadvezérnek nem szabad elszalasztania a kedvező alkalmat, amely a katonai-politikai események sodrában a cselekvésnek mindenkor parancsol. A katonai döntés elméletének a gyakorlatba történő átültetése mellett a napló azt is megmutatja, hogy a jó hadvezér mint a hadműveleteknek nem csupán irányítója, hanem tevőleges résztvevője, testi épségét is kockára veti, ha úgy helyes. A hadvezér személyes bátorságának és jelenlétének sarkalatos kérdése olyan toposz, amelyet Julius Caesarig visszavezethetünk, aki maga is pajzsot ragadott és az első sorban harcolt egy belgák elleni híres csatájában, hogy lelket öntsön elbátortalanodott embereibe (*De bello Gallico*, II, 25). A naplóban a herceg is sisakot nyom fejébe, hogy így bátorítsa 1686. július 27-én egy törökellenes roham alkalmával Buda ostroma alatt: „A herceg ezt [katonái rendezetlenségét] azonnal észrevette, és sisakkal fejében, karddal kezében személyesen is megjelent a várfalon ütött résnél. Jelenlétére embereink újult erővel támadtak, és hamarosan nagyobb lendülettel hágtak fel a résre, mint az első alkalommal” (363). Amikor pedig Lotaringiai Károly ugyanebben az ostromban egy lövészárkot keres fel, „személyes jelenléte, valamint a gyalogságunkban

égő vágy, hogy minél előbb elfoglalják az erősséget, a munkásokat úgy fellelkesítette, hogy nemcsak a fedezék mennyezetét [platfond] fejezték be még aznap éjjel, hanem sokat haladtak azzal a tüzelőállással [logement] is, amelyet a herceg a toronyra tervezett” (389).

Fortuna istennő megszelídítését és a herceg személyes bátorságát az éberség erénye is kiegészíti, amelyet a szerző a Buda elleni általános roham előkészítése kapcsán is kiemel: „Ám mivel a nagy hadvezérek [les Grands capitaines] semmit sem hanyagolnak el, ami a háborút érinti, a herceg nem érte be azzal, hogy megerősítette a támadásoknak leginkább kitett részeit a táborának, hogy ellent tudjanak állni a nagyvezír próbálkozásainak, ha megjelenne vonalainknál, hanem gondoskodott arról is, hogy ne tudja őt zavarba hozni, miközben az erősséget támadja.” (396.) Vegyük észre, hogy itt a terminológiában a hadtudományi irodalom *gran capitano* / *perfetto capitano* hagyományával van dolgunk, amely többek között Paolo Giovio életrajzai és Henri de Rohan herceg Zrínyi Miklós által is ismert *Parfait capitaine* című művének (1631) nyomán az ideális hadvezér erényeit igyekezett számba venni és leírni, illetve rendkívüli haditettek példáin megmutatni. Az a kép, amelyet a napló szerzője a hercegről alkot, a 16–17. század hadtudományi nevelésében fontos szerepet játszó könyves kultúra felől értelmezhető (lásd a témában ezt a recens tanulmánykötetet: *Books for Captains and Captains in Books: Shaping the Perfect Military Commander in Early Modern Europe*, ed. Marco Faini, Maria Elena Severini [Wiesbaden: Harrassowitz, 2016]; magyar nyelven pedig Hausner Gábor írt a témában kitűnő monográfiát: *Márs könyvet ol-*

vas: Zrínyi Miklós és a 17. századi hadtudományi irodalom [Budapest: Argumentum, 2013]). A *perfetto capitano* katonai szaktudását e modell alapján úgy kell elképzelni, mint a tapasztalat és a történeti példák közötti szakadatlan párbeszéd eredményét. A napló is kiemeli Károly herceggel kapcsolatban mind gazdag személyes tapasztalatát, mind pedig a múltbéli haditettek széleskörű ismeretét. Annak köszönhetően tehát, hogy a herceg „hozzá volt szokva azokhoz a zavarokhoz és változásokhoz, amelyek rendszeresen előfordulnak a különféle szövetséges csapatokból álló seregekben” (451), Károly minden más tábornoknál megfontoltabban képes mérlegelni a kérdést, hogy megostromolja-e vagy sem Eszék vagy Eger várát. Egy alkalommal, mint a napló is hangsúlyozza, az oszmánellenes háborúk egyik közelmúltbéli eseményének ismeretének köszönhetette Károly, hogy a török vezérek által állított csapdát el tudta kerülni: IV. Murád (1612–1640) hadicseleit ismerve, azok példáit a saját jelenére alkalmazva a herceg helyesnek bizonyuló taktikai döntést hozott (260). A jövőben érdemes lenne feltárni a herceg történelmi olvasmányait, főleg a török háborúk tárgyában.

A hadi napló lapjain végighúzódik egyfajta párhuzam a modern haditechnika mély ismerete és bizonyos, kissé anakronisztikus jelenségek között, amely utóbbiakat az előkelő harcosok ősi becsületkódexéhez köthetünk. A napló anonim szerzője mint a herceg dicsőségének kovácsa pontosan megmutatja, hogy Károly nem hanyagolta el mindazt, amivel saját rangjának tartozott. Egy különösen érdekes epizód hercegi (*duc*) címéhez való ragaszkodását emeli ki. Mivel Mainz 1689-es ostroma idején az ellenséges tábor küldöttei olyan dokumentumokkal keresik

fel őt, amelyek Károly hercegeként (*prince Charles*) szólítják őt meg Lotaringia hercege (*duc de Lorraine*) helyett, elküldi őket, és csak akkor hajlandó őket ismét fogadni, amikor helyesen címzett papírokkal a zsebükben térnek vissza (560). Egy másik helyen az elbeszélő fontosnak tartja elmondani, hogy a törökök a herceget a „keresztények vezírének” hívták (468). Lotaringiai Károly így azoknak a keresztény lovagoknak a sorát gyarapíthatta, akiket a pogány olyannyira félt és tisztelt, hogy saját nyelvén adott neki nevet. Ilyen volt Cid, vagy hogy magyar példát is említsünk, a rettegett „fekete bég”, Nádasdy (II.) Ferenc is.

Az olykor modern, olykor archaikus harci erények mellett a herceg diplomáciai képességei is nyilvánvalóak a napló alapján. A pfalzi örökösödési háború idején pl. politikai diszkréciójáról tanúbizonyságot téve a Bonn bevételéért járó dicsőséget átengedi a brandenburgi választónak, hogy ezzel a lovagias gesztussal is lekötelezze őt (597). Mindez az *ars historicák* másik fontos követelményéhez vezet minket, vagyis a retorikai teljesítményhez. Az illusztris személy szájába adott szónoklat, oráció a történészek írói tehetségének va-

lódí próbaköve volt – ebből a szemszögből a szöveg már korántsem olyan gazdag. Azonban a szerző kétségtelenül érdeklődik a diplomáciai érintkezés retorikája iránt, ami abban is megnyilvánul, hogy a napló számos ponton reprodukálja a herceg, a többi keresztény generális és az oszmán vezérek között lezajlott levélváltások, tárgyalások dokumentumait. Károly a tárgyalás művészetében különösen jártasnak bizonyul, amikor Erdély Habsburg uralom alá való vonásának feltételeit tisztázza a fejedelemség képviselőivel (459). Maga a herceg pedig valódi *elogium* tárgyává válik, amikor a legyőzött budai aga a sátrába megy, hogy leboruljon előtte (401). A katonai vezetés belső konfliktusai, intrikái, a fegyverszüneti tárgyalások, a levélváltások és a harcmezőn zajló drámai jelenetek át- meg átszövik a látszólag túlságosan is száraz narrációt. Talán nem túlzás azt mondani, hogy a most kiadott forrás nemcsak bőséges eseménytörténeti elbeszélés, amely arra vár, hogy hadtörténészek feldolgozzák, hanem olyan szöveg is, amely valóságos tárháza azoknak a katonai és politikai erényeknek, amelyekből a kora újkori fejedelem irodalmi alapra építkező identitása összeállt.

Förköli Gábor

Ferenc Rákóczi II: Confessio peccatoris: The confession of a sinner

Translation, notes by Bernard Adams, preface by Robert Evans, essay by Gábor Tüskés (Budapest: Corvina, 2019), 386 l.

Memoirs. The memoirs of Prince Ferenc Rákóczi concerning the war in Hungary 1703 to the end

Translation, notes by Bernard Adams, essay by Gábor Tüskés (Budapest: Corvina, 2019), 239 l.

Bernard Adams fordításának köszönhetően II. Rákóczi Ferenc írói életművének két, politikatörténeti és irodalmi szempontból is kiemelkedő fontosságú darabja, az *Egy bűnös vallomása (Confessio peccatoris)* és *Emlékiratai a magyarországi háborúról, 1703-tól annak végéig (Mémoires)* vált elérhetővé az angol nyelvű olvasókörzség számára. A Rákóczi írói pályafutását markánsan meghatározó két prózai mű angol nyelven történő megjelentetése igen időszerű volt, tekintve, hogy az elmúlt években nemzetközi szinten is egyre növekvő figyelmet szentelnek a közép-európai irodalomtörténeti kutatásoknak, melynek fontos részét képezi a magyar és erdélyi irodalmi hagyományok vizsgálata is. Adams fordítása tehát nem csak a szűk értelemben vett Rákóczi- vagy kuruckorkutatások területén számít hiánypótló munkának, hanem alapvető forrásszövege lehet a magyar történelem 18. századi eseményeinek, politika- és esztétörténeti tendenciáinak értelmezésében is.

A *Confessio* latin kéziratának első oldalán olvasható feljegyzésből tudjuk, hogy Rákóczi 1716 karácsonyán fogott bele vallomásának megírásába Grosbois (ma: Yverres) kamalduli kolostorában. Ezt a munkát a szerző azonban néhány hónappal később, 1717 tavaszán ideiglenesen félbeszakította, hogy még a törökországi

emigráció előtt elkezdhesse a *Mémoires*-t, azzal a célkitűzéssel, hogy az 1703-tól 1711-ig tartó szabadságharc eseményeit dokumentálja, és értelmezze a mozgalom bukásának lehetséges okait (igaz, ez a szerzői szándék, ahogyan arra a későbbiekben kitérek, nem valósul meg hiánytalanul). A két művet gyakorta emlegetik Rákóczi írói identitásának két pólusaként, és valóban: első olvasatra erőteljesen hat a műfaji és tartalmi kontraszt, amely azt az érzetet keltheti az olvasóban, hogy két, egymástól teljesen független szöveget olvas. Azonban, amint azt a *Confessió*hoz írt kísérőtanulmányában Tüskés Gábor is hangsúlyozza, a két mű nem értelmezhető egymás nélkül, hiszen csak az együtt-olvasás folyamatában, Rákóczi folyamatos önreflexiója nyomán bontakozik ki a fedelelem összetett személyisége, sajátos történelem- és hitszemlélete. Ilyen értelemben a *Confessio* és a *Mémoires* már a keletkezés folyamatában összefonódott: az előbbi átható vezeklő hangnem, az eleve elrendeltetés, az elkövetett bűnökért még a földi életben történő bűnhődés hite alapjaiban határozza meg az emlékiratok narratíváját is.

Az első kötetben foglal helyet a *Confessio* angol fordítása, melyhez Robert Evans oxfordi történész írt előszót. Mindkét kötetet Tüskés Gábor tanulmánya

zárja. Evans tanulmányában először kontextualizálja a szöveget, és röviden összefoglalja Rákócziinak a korabeli nemzetközi politikai színtéren játszott szerepét, reflektálva a fejedelem változó megítélésének politikai és ideológiai okaira. Ahogyan Evans is kiemeli, Rákóczi szerzői munkásságának értelmezéséhez elengedhetetlen annak megértése, hogy személyiségében egyszerre érvényesül a vezető, a politikus és a keresztény hívő identitása.

A *Confessiót*, Rákóczi ágostoni inspirációjú vallomását a 18. századi spirituális-vallásos latin nyelvű irodalom egyik reprezentatív alkotásaként tartjuk számon, mely, ahogyan arra kísérőtanulmányában Tüskés Gábor rámutat, átmenetet képez a keresztény vallomások és a profán, ugyanakkor spiritualitással átitatott önéletírás között. A műfaj perspektívájából nézve tehát a mű előremutat a 18. század második felében kibontakozó szentimentalista önéletírára, melyet gyakran Jean-Jacques Rousseau *Vallomásaival* azonosítunk. A *Confessiót* jellemző eklektikusság már csak azért is figyelemre méltó, mert jól illeszkedik a 17–18. századi főárambeli irodalmi tendenciákba. Eltérően a vallásos önéletírás konvencionálisnak nevezhető formáitól, a *Confessio* több műfajt is egyesít magában: a meditatív részeket megszakítja egy-egy narratív betét vagy éppen útleírás; és fordítva, az imák, könyörgések beépülnek a narratívába, a történeti reflexiókba. Az egész írást áthatja az ágostoni szellemiség, ugyanakkor egyértelműen érzékelhető a Port-Royal-i *én*-írás, a francia janzenizmus erőteljes hatása is. Tudjuk, hogy a sárospataki és rodostói könyvtárakban fellelhető francia nyelvű könyvek jelentős hányada janzenista ihletettségű, és a világi moralista írások mellett Rákó-

czi olyan Port-Royal-i gondolkodók műveit olvasta, mint Antoine Arnauld, Pasquier Quesnel vagy Pierre Nicole. Szerteágazó műveltségének és szemléletmódjának köszönhetően Rákóczi kitágította a klasszikus keresztény vallomás határait. A *Confessiónak* a magyar önéletírásban betöltött jelentőségét Tüskés Gábor az angol Samuel Pepys *Naplójához* hasonlítja. A mű keletkezéstörténete, az írói szándék és a műfaji sokréttűség mind olyan tényezők, amelyek a Rákóczi vallomását a magyar és erdélyi emlékirás sajátos példájává teszik: a *Confessio* a megbánás, a vezeklés hangnemében íródott, és annak az átmeneti időszaknak a lenyomata, amelyben a fejedelem az ágostoni hitszemlélet segítségével próbál lelki békét találni a szabadságharc bukása és száműzetése után. Az írói én kibontakoztatásának folyamata tehát nem csupán önigazolásra, a politikai kudarcok megmagyarázására szolgál, hiszen az írás, az önreflexió, az önkritika gyakorlása Rákóczi számára spirituális gyakorlat is egyben, útkeresés, egy új, a korábbi bűneitől megtisztult én megalkotásának folyamata.

A *Confessio* fordításába a legnagyobb kihívást talán az jelenti, hogy a francia irodalmi hatás az eredetileg latinul megírt szöveg stilisztikai jellemzőiben is megmutatkoznak: a többszörösen összetett, bekezdésnyi hosszúságú mondatok, a szabad bővítmények halmozása, a közbevetések, a mondatközi felkiáltások, valamint az elokvens, patetikus tónus mind utalnak a klasszikus francia stílus jelenlétére. A szöveg szerves részét képező metaforák és allegóriák az ágostoni és a janzenista konceptuális gondolkodás visszhangjaként poétikus magasságokba emelik a *Confessiót*. A latin nyelvű kézirat először 1876-ban jelent meg, majd ezt követte

1903-ban a magyar nyelvű fordítás kiadása. Az eredeti kézirat francia nyelvű fordítását a kamalduli szerzetes, Chrysostome Jourdain készítette el a Rákóczi halálát (1735) követő néhány évben. A francia fordítás néhány részletének modernizált változata először 1979-ben jelent meg a Corvina kiadó gondozásában, a *Mémoires* szövegével egy kötetben. Az MTA Irodalomtudományi Intézetének XVIII. századi Osztálya nemrégiben fejezte be Jourdain francia nyelvű kéziratának kritikai kiadását, melynek megjelenése 2020-ban várható a francia Champion kiadónál.

Bernard Adams angol nyelvű fordítása hitelesen adja vissza a *Confessio* hangulatát és erőteljes spiritualitását. A fordítás az 1876-ban kiadott latin szöveg és Szepes Erika 1979-es magyar fordítása alapján készült. Modernizált nyelvezetének köszönhetően a szöveg érthető, s ezáltal a tartalom könnyen hozzáférhetővé válik a mai olvasó számára. A helységnevek aktuálisan elfogadott formájukban szerepelnek, a kevésbé ismert hely- és személynevek magyarázata lábjegyzetben szerepel. Adams fordításának stílusa lendületes és gördülékeny. A latin szöveggel és Jourdain korabeli francia fordításával összevetve megállapíthatjuk, hogy bár Adams fordításában javarészt megőrizte az eredeti szöveg fentebb említett stilisztikai tulajdonságait, az angol szöveg jobb, könnyedebb olvasási élményt nyújt. Köszönhető ez annak, hogy a többszörösen összetett mondatok, összehasonlítva a párhuzamos francia szöveghelyekkel, nem keltik a szintaktikai nehézség hatását, a grammatikai viszonyok egyértelműek, a fordítás tiszta, logikus nyelviséget tükröz. Emellett Adams fordításának központozása sokkal szisztematikusabb, mint a francia szövegé. A fordító hú maradt az

eredetihez abban a tekintetben, hogy a többszörösen összetett mondatokat általában nem osztotta fel különálló mondatokra, hanem a latin szövegben alkalmazott pontosvesszővel megtartotta az azok közötti relációt, viszont minden egyéb központozási kérdésben az egyszerűsítés, illetve az ortográfiai modernizálás mellett döntött. Kifejezetten látványos ez a döntés azokban az esetekben, ahol a halmazott melléknévi bővítmények között hiányzik a vessző a francia szövegben (a központozásban megjelenő következtelenségre magyarázatot adhat az a tény, hogy Franciaországban a helyesírást csak a 19. század első felében intézményesítették).

A Rákóczi egyik legfontosabb politikai írásaként számon tartott *Mémoires*-t olvasva kirajzolódik a szerző egy másik enje, a politikus és fejedelem, aki emlékirataiban arra törekszik, hogy dokumentálja a szabadságharc mozzanatait, és a nemzetközi diplomáciai világ elé tárja a mozgalom bukásának okait. A *Confessiótól* eltérően a *Mémoires* eredetileg francia nyelven íródott, valószínűsíthetően azért, mert vallo-másával ellentétben Rákóczi emlékiratait a nagyközönségnek szánta. Ahogyan azt már megelőlegezttem, a szerző célkitűzése, hogy egy objektív, dokumentatív értékű művet írjon, nem valósul meg hiánytalanul: az elbeszélésben erőteljesen érvényesülő szubjektív hangnem, a karakterrajzok és a fejedelem vallási meggyőződésen alapuló történelemszemlélete nyomán a *Mémoires* inkább hat önéletrajzi elemekkel vegyített politikai védőbeszédnek, önigazolásnak. Az eleve elrendeltetés, az elkövetett bűnökért még a földi életben történő bűnhődés hite áthatja az egész művet – hasonlóan a *Confessio* gondolatvilágához, hívja fel figyelmünket Tüskés Gábor. Az emlékiratok spirituális-vallásos jellegét

mutatja az is, hogy a szerző művét az Örök Igazságnak dedikálja, és elbeszélését Istenhez intézett fohással zárja.

A *Mémoires*-t először 1739-ben adták ki Hágában, Jean Neaulme nyomdász és könyvkereskedő megrendelésére, az *Histoire des Révolutions de Hongrie* című antológiában. Ismeretes, hogy Rákóczi még életében, a rodostói száműzetés alatt átnézte és javíttatta a francia szöveget. Hadd reflektáljak röviden a *Mémoires* műfaji sajátosságaira, mielőtt kitérnék annak nemzetközi irodalmi jelentőségére és az angol fordításra. Elmondhatjuk, hogy Rákóczi emlékiratai illeszkednek a kor európai memoárhagyományába: a személyes hangnem, a szubjektív reflexiók részét képezték ennek a műfajnak, gondolkunk csak Retz bíboros, Saint-Simon vagy François de La Rochefoucauld emlékirataira. La Rochefoucauld *Mémoires*-ját (1662) éppen ez az alig leplezett szubjektivitás, a narratíva énközpontúsága teszi irodalompszichológiai tekintetben igazán érdekessé. A szerző ellen elkövetett vagy elkövetettnek vélt igazságtalanságok, az öngigazolás, a külső körülmények hibáztatása közös strukturáló elemek e két, egymástól független írásban. Az énközpontú beszédmód ellenére La Rochefoucauld *Mémoires*-jai fontos helyet foglalnak el a francia történetírásban, hiszen értékes leírást ad a Fronde-ról és a mozgalomban részt vevő arisztokrácia kapcsolati hálójáról. Ugyanígy nem alábecsülendő Rákóczi emlékiratainak jelentősége sem, hiszen más forrásból nem elérhető információt szolgáltat a szabadságharcról. Sokat elárul a mű nemzetközi fogadtatásáról, hogy széles körben olvasták és idézték, s

a szerző további sorsát is figyelemmel kísérték. A száműzött Rákóczi szerepel Voltaire *Candide*-jában is: „Kunigunda edényt mosogat odaát a Propontis partján, mégpedig egy oly hercegnél, akinek magának sincs sok edénye; rabnő lett szegény egy volt uralkodónak, Rákóczinak a házában, az meg a szultán kegyelméből napi három talléron él a menedén...” („Candide vagy az optimizmus”, in *Kisregények*, A világirodalom Klasszikusai, előszó Benedek Marcell, ford. Gyergyai Albert [Budapest: Új Magyar Könyvkiadó, 1955], 215.)

Akárcsak a *Confessio* esetében, a *Mémoires* angol fordítását is stilisztikai tisztaság, lendületes elbeszélésmód jellemzi. A két kötet egymás utáni olvasása nem okoz diszszonanciát, sőt a műfaji és tartalmi különbségek ellenére nagyon jól harmonizálnak egymással, köszönhetően a fordítás szisztematikusságának és annak a sajátos fordítási stílusnak, amelyet Bernard Adams belevitt a szövegekbe. Különösképpen kiemelendő az az alaposság, amellyel a lábjegyzetek készültek: a releváns történeti, irodalmi és bibliai információkat tartalmazó jegyzetek lényegre törőek, világosak, és segítik a magyar történelem e periódusában nem jártas olvasót a két mű keletkezésének kontextualizálásában, az események nemzetközi szinten való elhelyezésében. A kötet végén lévő válogatott bibliográfia tartalmazza a témában megjelent, egyelőre javarészt francia nyelvű szakirodalmat. Bernard Adams élvezetes és hozzáértő fordítása kétségtől pozitívan járul majd hozzá a 18. századi magyar és közép-európai irodalomtörténeti kutatásokhoz.

Aradi Csenge Eszter

Vaderna Gábor: A költészet születése. A magyarországi költészet társadalomtörténete a 19. század első évtizedeiben

(Budapest: Universitas Kiadó, 2017), 656 l.

Vaderna Gábor második könyve, *A költészet születése* már címének parodisztikusan tág témamegjelölése által is magába sűríti egy irodalomtörténet-írói hagyomány kultikus beszédmódjának emlékét, így a szerző a címadással is reflektál narratívájának illuzorikus jellegére.

A borítón a Magyar Nemzeti Galériában található Ferenczi István-szobor, a *Pásztorlányka* (*A szép mesterségek kezdete*) metszete látható, amelyet Berkovetz József készített Josef August Schöffl rajza alapján. A szobrot Ferenczi Olaszországban faragta, története szerint a leány tőle távozó szerelmének árnyékát karcolja a homokba, hogy emlékezzen majd rá. A szobrász elkészülte után hazaküldte művét, és a magyar nemzetnek adományozta. A metszet először 1825-ben jelent meg a *Hébe* című zsebkönyvben, Kazinczy Ferenc epigrammájával együtt. A rövid kis költeményben a költői hang az alkotás indítékaira kérdez rá, és a versben lelhető válasz szerint a cselekvés szintisztán szakrális eredetű. Ennek a modern alkotói attitűdnek a megjelenését jelöli meg a szerző a mai értelemben vett költészet születéseként, és a könyv arról az időszakról szól, amikor sok más típusú költői intenció közül ez az egy kiemelkedett. Ahogyan azonban az alcímből is kiderül, a kötet éppen az archaikus, később eltűnő hagyományok társadalmi környezetét vizsgálja, ilyenformán nem közvetlenül a megszülető új költészeti formára koncentrálna, hanem éppen a szülés körülményeire, előzményeire és magukra a szülőkre.

Vaderna Gábor két nagyobb költészeti hagyományt különít el a modern poézis

geneziséét vizsgálva, és esettanulmányokban rendszerezi a főbb 18–19. századi lírai tradíciókat. A könyv két, némileg különálló gondolatmenet mentén épül fel. Az egyik irányvonal a szerző saját kutatásainak kérdésfeltevés-története, átszínezve a korábbi paradigmák leépítésével és saját irodalomtörténet-érvrendszerének kidolgozásával, a másik a bő évtizede gyűlt ismeretanyag retrospektív, használatelvű rendszerezése egy külföldi módszertanokat is szervesen bevonó, részletesen kidolgozott irodalomtörténeti narratíva megteremtése által. A szerző egy esztétikai és kanonikus szempontokat tudatosan háttérbe szorító, az irodalom társadalomtörténeti beágyazottságára fókuszáló vizsgálati módszert alkalmaz a (nemcsak terjedelmét tekintve) jelentős szövegtankönyvön, s a legkevésbé sem csinál titkot abból, hogy az általa követett szempontok és összegyűjtött irodalmi szövegek közel sem rendezhetők átfogó rendszerbe problémamentesen.

A kötet elején egy anomáliás jelenség kiemelésével indít, amikor az irodalomtörténeti elbeszélésekbe nem illeszkedő 19. század eleji líratörténet kérdésére hívja fel a figyelmet. Miért feledkezett meg csaknem az összes eddigi irodalomtörténet több évtizednyi lírai termésről? Robusztus bevezetőjében Vaderna szikár vázra bontja az jelenség generálójának, Toldy Ferencnek az úgynevezett „hegycsúcsos szerkezetű” narratíváját, felfejti annak ellentmondásait, reflektál Toldy módszertanának hagyományozódására, és egy eszmetörténeti áttekintéssel meg-

támogatott biedermeier-kitérő után eljut Szegedy-Maszák Mihály 1980-ban publikált monográfiájához. Felfedez benne egy fókuszváltást, és rokonítja a formatörténeti megközelítést saját módszertanával, megteremtve ezzel egyfajta kontinuitást a korábbi, átalakulás-elvű folyamatleírások és a normatív elvárásokat mellőző elbeszélés között. De ez még csak az irodalomtörténeti szempontú magyarázat a fentebb megfogalmazott, Vaderna által feltett kérdésre. A könyv a 19. század elején gyorsan lejátszódó társadalmi struktúraváltással indokolja az intézményesülő kultúra átalakulását, amely szerint az arisztokrata műveltségszerkezet szélesebb rétegek számára válik adaptálhatóvá, minek következtében kissé paradox módon maga a főúri kultúrahasználat veszítette el professzionális jellegét. Az olvasó eleinte óhatatlanul is úgy érzi, mintha a két külön érvelés két külön közönségnek szólna, hogy a szerző érvelése lassan meggyőzi róla, hogy mindkét vizsgálati módszer eredményei egy irányba mutatnak.

Miután lebontotta a korábbi irodalomtörténeti keretrendszereket, Vaderna igyekszik – még mindig a bevezető kerekein belül maradván – a líratörténet korábban kiostált forrásait újrarendszerezni, és szempontjait körültekintően megindokolni. Munkájának ezen része kiemelten fontos, hiszen szintetizálja és elemzéseiben fel is használja az elmúlt negyven év elméleti felvetéseit. Ilyen értékelt irányvonal például a magyar líratörténet nyugat-európai áramlatokkal való összehasonlítása Mezei Márta nyomán, vagy az irodalomtörténet posztkantiánus olvasatára tett kísérletek Rohonyi Zoltán munkásságában, a 18–19. századi, egykorú kanonikus filozófiai-esztétikai gondolkodásmód elemzése, amely Balogh Piroska

és Fórizs Gergely nevéhez fűződik, továbbá a közköltészeti források irodalomtörténeti elhelyezése Csörsz Rumen István és Küllös Imola munkája alapján értékelve. Ezek a szemléleti keretek egy egységesnek tűnő, kortárs irodalomtörténeti iskola különböző ágazataiként látszanak beépülni Vaderna monográfiájába, míg maga a szerző korábbi kötetének tanulságait is felhasználja, hiszen esettanulmányainak egy része a reprezentatív társadalmi események irodalmi lecsapódásaiként kerülnek a vizsgálat homlokterébe. Ehhez szorososan kapcsolódik egy másik érdeklődési irány, amely a rendi költészethez fűződően összeköti Bíró Ferenc felvilágosodásról szóló monográfiájának íróbarátokra tett megállapításait az episztola – Labádi Gergely által feltérképezett – német nyelvű vonatkozásaival, mígnem eljut a költészet paradigmaváltásának középpontjához, mondván: „a költészet nagy újdonsága a társalgás maga” (73). Ezt az irodalmi hagyományt a csiszoltsággal, a gentleman-eszménnyel és a politikai nyelvvel Takáts József és Bodrogi Ferenc Máté friss kutatásai kötik össze. Elemzésének másik fontos szempontja az irodalmi szövegek hordozóinak mediális vizsgálata, az irodalmi kultúrpraxisok elkülönítése, továbbá fontosak a poétikatörténeti változások, a kulturális intézményrendszerek átalakulásai, és mindemellett hangsúlyt fektet maguknak a szövegeknek az elemzésére is, elsősorban a lírai szubjektumkompozíciók vagy a toposzok feltérképezése révén, de nem egyszer előfordul, hogy a szerző Szilágyi Márton Csokonai-monográfiájához hasonlóan textológiai megfontolások nyomán jut el egy-egy új megállapításhoz.

A költészet születése túlmutat a magyarországi irodalomtörténeti irányvonalak összehangoló alkalmazásán. Vaderna szá-

mos olyan külföldi szakirodalmi regisztert beemel, amely nemzetközi kutatócsoportok munkáinak alapfeltevései volt az elmúlt fél évszázadban. Némelyik mára már inkább tekinthető korábbi módszertani irányzatok jelentős (és persze megkerülhetetlen) vízióinak, mint például a szerző által régóta hivatkozott Ernst Cassirer, vagy a társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozását leíró Jürgen Habermas (akinek nézetei Vaderna előző könyvében még jóval nagyobb súllyal voltak jelen). De ide sorolható Peter Burke több nagy ívű munkája is, és Burke-ről talán nem túlzás azt állítani, hogy Vaderna szakírói stílusára is hatással volt. Vaderna Gábor szerzői hangvételének sajátossága, hogy a régi szöveget és azok mai szemmel sokszor nevetségesnek és groteszknak ható jelenségeit kellő humorral szemléli. A klasszikus német, angol és francia szerzők munkáin túl sokszor 18–19. századdal foglalkozó magyar és külföldi történészek hivatkozási pontjaiig visszamenően emel be számos olyan szerzőt, akikkel kiegészítve a mintegy százötven oldalas irodalomjegyzék már túlmegegy a pusztán hivatkozási szándékon, és a kötet egésze olyan művek gyűjtőpontjaként funkcionál, amely meghatározó lesz egy teljes irodalommal foglalkozó generáció számára, sőt, már most is az. Ebben a diskurzus-univerzumban sokszor nehéz kiigazodni, s maga a szerző is érzékeli az egymás mellett élő történeti meghatározások, vizsgálati módszerek, diskurzusok feszült viszonyát, ahogy az például a szerzőség és az irodalmi piac kapcsán Foucault és Chartier írásaiban felmerül (209). S persze arról a tekintélyes mennyiségű és típusú irodalmi műről sem érdemes megfeledkezni, amelyeknek egy része kézirat- és levéltárak mélyén pihenve is példává vált arra nézvést, hogy milyen sokféle típusú és

funkciójú kézirat és irodalmi alkotás van még, amelyeket korábbi irodalomtörténeti narratívák nem kívántak vagy képtelenek voltak kontextualizálni. Ezekhez jelent izgalmas és nem egyszer szórakoztató fogódzót Vaderna Gábor könyve, amely elfeledett költészeti hagyományok használati-olvasati útmutatójaként is kiválóan működik.

A bevezetőn túl a rendi (és azon belül is a beiktatási) költészettel indító fejezet rögtön az elején olyan meglepetésekkel szolgál, amelyek az alkalmi versek közelebbi vizsgálatához csinálhatnak kedvet: számos érdekesség közül érdemes például Nagy János 1820-as laudációját kiemelni, amely Rudnay Sándor érseki kinevezése apropóján „szerelmi toposzokkal szólítja meg az érseket” (119), s miközben az érsek termetét női attribútumokkal vétezi fel, tudós mivoltáról is értekezik. Ugyanilyen, laikus számára szokatlan képet tárnak elénk a második alfejezetben a József nádor Alexandra Pavlovnával kötött esküvőjére íródott epithalamiumok is, amelyek nagy szabadsággal variált mitológiai alakokká formálják a rangos ifjú házasságát, de a szerelemre utaló versek mellett nem ritka a házasságuk diplomáciai és hadi-stratégiai jelentőségéről szóló költemény, sőt, még a lakodalmi költészetre jellemző beszédhelyzet sem. Vaderna Dessewffy József anti-epithalamiumát sem hagyja ki a kötetből, amely szatirikus hangvételével az epithalamiumok formai jellegzetességeire hívja fel a figyelmet, és a főrangúak között terjedő kéziratosságot nyilvánosság közegére, valamint az esküvői költészet bárdköltészettel való rokonságára is rámutat (167). A *Temetés* című alfejezet a már válfélben lévő Teleki László gyász költeményeit elemzi körületekben. A Telekiek több mint két évszázadon, sok generáción

átívelő költői-írói-tudományos-politikai ambícióit figyelembe véve, Vaderna a kiskorától kezdve írni és alkotni szerető Teleki Lászlóról is érzéletes portrét fest. A témában az egyik legismertebb, kifejezetten atipikus és üdítően izgalmas példa a Teleki Máriáról írott gyász költeménye (*Egy jó aszszony' képe*) és az 1801-ben megjelent *Néhai G. Teleki Mária' sirhalma* című emlékező kiadvány. Az ebben található költeményeket elemezve mutatja be Vaderna az udvarinál alacsonyabb rangú közegben a gyász és a személyesség reprezentációját, majd később Teleki (III.) József 1817-es halála kapcsán az együttérzés, a vigasztalás példáira is kitér. A negyedik részben Vályi Klára példája kapcsán a mecénatúra és a női írásbeliség kérdésére tér ki. Itt talán szükségszerűen de hosszasan kitér a Vályi-levelezés szövegközléseinek filológiai sajátosságaira is, mindezt azért, hogy végül rávilágítson, hogy Vályi a rendi költészet reprezentatív típusain túl újszerű szerepekben jelenik meg az író társaival váltott episztolák révén. Túl azon, hogy tanítvány, mester, özvegy (és női) minőségében vált verses leveleket, az igazán érdekes az, ahogy Vaderna levezeti, miképp fordul Vályi a rendiség teréből az irodalmi térbe átlépve, a hagyományos rendi reprezentációs sémákat felhasználva, majd azokat fokozatosan elhagyva, egy öntudatos női éntörvényszerű felé. Ezt követően a kötet ismét a Telekiek felé fordul: Teleki (II.) Ferenc költészete kapcsán mutatja be, hogy a 18. századi főúri műveltségbeli hagyományokat a 19. századi polgárosuló köznemesi rétegek által működtetett intézmények „partvonalon kívülre helyezték mindazokat, akik létrehozták e struktúrákat” (248).

A könyv 279. oldalán érkezünk el a második, közköltészetről szóló fejezethez. Ez a költészet noha részben rituális

társadalmi gyakorlatokhoz kapcsolódik, különös módon maradt kívül a kultúra intézményesülési folyamatán. Vaderna a folklorizálódott szövegek újrafelfedezése és elit kultúrába való visszailleszkedése kapcsán fejtegeti a társadalmi használat különböző módzatai által sokszorozódott szövegidentitások kérdését (308). Másrészt itt a közköltészet vizsgálata kapcsán a szerző a irodalmiság fogalmához köthető folyamatot is megragadja, amikor a költészet már „elsőrendűen a könyvek világába utaltatik” (312), vagyis a verset elsősorban elolvassuk és csak másodsorban *hangzik*.

A méltatlanul alulreprezentált egyházi költészet területét a harmadik fejezet dolgozza fel. Ehhez a részhez Kis János superintendens figuráján keresztül jut közelebb az olvasó. Kisnél a német populárfilozófiához és az úgynevezett konzervatív felvilágosodás fogalmához nyúl vissza Vaderna, és azt értékeli, hogy Kis életelveit és filozófiai gondolatait a költészetén keresztül kívánta kommunikálni, ami atipikus példája az egyházi verselőknél, mégis tetten érhető benne a költészethez való viszony lassú átalakulása. A negyedik fejezet az érzékenység utóéletével foglalkozik, amely a korábbi oldalakon is felbukkan, itt viszont nemcsak mint 18. századi eszme, hanem a modernitás geneziséként is előkerül, és Kisfaludy, Csokonai művei, valamint Sebestyén Gábor „hasonszőrű, ezeket imitáló” szövegei alapján mutatja be az érzékeny verskultúra tündöklését és leáldozását, valamint azt a folyamatot, ahogyan maga az érzékenység beépült a polgári kultúrába. A következő fejezetben a bárdköltészet elemzésekor a hagyományok újra- és megteremtésének logikája, az „átsajátítás” (388) került az vizsgálat homlokterébe, ami megint csak a modern szerzői jog és a lírai hangvétel szubjektumtól való elkülöní-

tése miatt válik fontossá a modern költészet megszületésének felkutatásakor. Ezen felül a bárdköltészet rendi költészettel való kapcsolatának lényegét a közösségi identitás megalkotásának igényében látja, így a korábban S. Varga Pál által vizsgált nemzeti identitás költészetét is egymást keresztező beszédmódokként jeleníti meg, ahogyan Vaderna erre a különbségre maga is utal az 1199. lábjegyzetben. Hogy ebben a fejezetben még inkább összefonódnak az esettanulmányokban elemzett jelenségekből levonható konzekvenciák, azt mi sem mutatja jobban, mint a költői professzionalizálódás bárdköltészettel való szoros rokonsága és a közösséghez való tartozás, valamint az alkalmiság egyaránt kifejeződik a bárdköltészetben. A bárdköltészet tehát ismét új költői szerepet alakított ki; itt át is tér Berzsenyi Dánielre a kötet szerzője, és beleilleszti a korábban publikált, nagy horderejű tanulmányát a kötet gigantikus gondolatfolyamába, hogy textológiai vizsgálatok által mutassa fel a bárdköltészetnek modern költészettel való rokonságait.

Befejezésül a költőként gyakorlatilag ismeretlen Sebestyén Gábor életvitelszerű versontását áttekintve elemzi a korszak költészeti tendenciáit, és a következőképp foglalja össze a régi és új költés közti különbséget: „egyfelől az egyéni érzelmek kifejezésének igénye egy hatásorientált retorikai hagyománytól az önelvű esztétikák poétikai eszközei felé mozdult el. [...] Másfelől a közösségi identitások kifejezésének kommunikációs formái így a költészet [révén] adaptálódtak azokhoz a modernizációs folyamatokhoz, melyek a rendi társadalom több száz éves struktúráit átmozgatták.” (501.)

A Vaderna-kötet tehát látszólag esettanulmányok halmaza, valójában azonban a különböző fejezetekben jellemzett fázisok által kiemeli ennek a születésnek a folyamatszerűségét, s miközben társadalmi beágyazottságára figyel, képes a tendenciákat szövegelemzések által is kimutatni.

Kollár Zsuzsanna

Bónus Tibor: A másik titok. Kosztolányi Dezső: Édes Anna

(Budapest: Kortárs Kiadó, 2017), 546 l.

Tizenegy jelmondat vezeti be magyar, francia és német nyelven a magyar regényirodalom egyik legnépszerűbb művének a szövegközpontú elemzését, felvillantva a hét nagy fejezetre tagolt, hatodfélszáz lapos könyv főbb kontextusait és értelmezői távlatait. Szóba kerül az erény antik felfogása, s taníthatóságának kérdése, a szegénység titka a Biblia, s lényegének elrejtettsége Heidegger felfogása szerint, a tudás mibenléte Montaigne,

Pascal és Derrida megközelítésében, s talán mindezekre, vagyis a titok és a másik kölcsönös viszonyára vonatkozóan Kosztolányi egyik kriptikus találós kérdése. Az efféle rejtvény sajátja, hogy kulcsot ad az olvasáshoz, ám a szöveg nyitjához csak a kérdés értelmező olvasása által férhetünk hozzá: az olvashatlannak és az olvasásnak ez az egymást átható folyamata akár az *Édes Anna* szövegét végtelenül keretező olvasat emblémája is lehetne.

Ahogy a rögzíthetetlen, s eldönthetetlen jelentésű szöveghelyeket és mozgásokat teremtő regény rendkívül figyelmes olvasása egyetlen ponton sem cövekel majd le egyféle magyarázatnál, úgy már a jeligék között is többféle értelmezési irányok játéka bontakozik ki. A tudás korlátosságának elfogadásával, s belátásával vajon nem teszünk-e másokat is nincstelenné? Ha az erényben nemcsak lélek van, de eszesség is, meglehet-e az értelem részvétele nélkül az együgyűekben is? A művészet mintha anélkül beszélne a szegénységről az európai kultúrában, hogy tudatosítaná kimondatlan titkát. Maguk a szegények nyelvinségben, a magukat önhittén és vakon kívüllállónak tekintők ellenben szóbőségben szenvednek. A megértendő dolog meg van fosztva az artikulációtól, nem juthat nyelvhez. A szegénység legjelentősebb reprezentációi, jelesül az *Édes Anna*, szembesítenek ezzel az elrejtettséggel, az utóbbi ugyanakkor nem meríti ki művészi lényegük titkát. Már a jelmondatokkal felvázolt látókör megkülönbözteti Bónus Tibor alapvetően dekonstrukciós – a hermeneutika bizonyos belátásaival egyénien ötvözött – olvasásmódját az egzisztencialista indíttatású sorsértelmezésektől, amelyek a szegénységet az ember lényét mindenkor meghatározó hiányra vonatkoztatják, s a kimondhatatlan titkát a nyelv előttiség rejtélyes tartományában kutatják, a dadogás, az artikuláció képtelenség antropológiai-létszerkezeti magyarázataival kísérletezve.

Bónus Tibor könyvének az egyik kezdeményező tétele szerint az *Édes Anna önértelmező regény*. Ebből következően a *narratív megalkotottság szöveg általi értelmező színrevitele* adja az olvasás vezérfonalát. Az irodalmár bonyolult, szerteágazó és

nehéz olvasási műveletek végrehajtására, s ezek elméleti reflexiójára vállalkozik. Az interpretációs lépések szüntelen mérlegelése, különböző olvasati lehetőségek felépítése és lebontása a tervezhetetlen szövegesemények iránti nyitottság folyamatos fenntartásával: ezek a tulajdonságok határozzák meg jellegadóan a monográfia szövegszerveződését. A kontextusok változatosak, az értelmező műveletek szövegkötöttsége ugyanakkor szoros, amelyeknek az aprólékosan részletes felvázolásához lassú sodrású, akkurátus beszédmod társul: mindezek együtt teszik nehezen idézhető szöveggé *A másik titok* című könyvet. Minden megszorítását ennek a hatodfélszáz lapos szövegfolyamnak nem lehet figyelembe venni, ha példát akarunk meríteni belőle.

A műelemzés az irodalomtudomány talán leggyakrabban művelt területe: bejáratott eljárások, szempontok és módszerek kapcsolódnak hozzá, szinte kötelező gyakorlatként írva elő a mű hatástörténetének feltárását, kontextusainak a körülhatárolását, s nem utolsósorban kiemelt jelentéstani összetevőinek és poétikai eljárásainak az együttes vizsgálatát. A műfajhoz kapcsolódó elvárások teljesítése Bónus Tibor könyvében korántsem szokványos módon történik. Alkalmazza a prózapoétika ismert szempontjait, de a narratív szerkezet feltárásával nem éri be, ugyanakkor nem célja új regényelemző módszer kidolgozása. Elemző figyelemben részesíti az elbeszélés retorikai alakzatait és műveleteit, s az utóbbiaknak a cselekményt, a szereplői viszonyokat, valamint a narratív tanúságtételt alakító szerepét. Bónus Tibor lassú, aprólékos olvasása állhatatos figyelemről tanúskodik: a jelölési folyamat minden lényeges mozzanatára ügyelve, aggályos körültekintéssel ara-

szol előre a kötet terjedelmének a töredékét kitevő szépirodalmi szövegben. Többirányú utalások, kitérők közbeiktatásával követi nyomon az olvashatatlanság és/vagy olvashatóság lehetőségi feltételeinek változásait.

A könyv címébe emelt titok magyarázatához az *olvashatatlan* meghatározása adja az egyik támpontot: e szerint „az irodalmi szöveg »saját« titka nem valami fajta megragadható, minden olvasás konvenciójától idegen mögöttes, organikus lényeg, azt az olvasás állítja elő, amely sohasem képes olvashatóvá tenni” (22). Az olvasás által keletkező titok olvashatatlansága elméleti szempontból szinte magától értetődő textuális összefüggés. Az *Édes Anna* szoros olvasásának azonban nem kevesebb a becsvágya, mint hogy rendre továbbvezesse a regény értelmezését a nyelv, az irodalom, s az esztétikai tapasztalat alapkérdéseihez: „Az irodalom aktíválja a bizalom és a gyanú ingamozgását, egy olyan eredendő hiányt vagy vakságot, amelyet az olvasás lehetetlen lehetőségeként »azonosítottunk«. Játékba hozza a minden emberi tapasztalásban ott munkáló titkot, miközben maga is egyfajta titokként, pontosabban – Jacques Derrida enigmatikus, találó és mély értelmű „definíciója” szerint – titok nélküli titokként viselkedik.” (219.)

Miben ragadható meg e munka többlete az egyetlen szépirodalmi szöveget szorosán elemző monográfia intézményesült műfajához képest? A látószög, a látás és láthatóság rendkívül alapos vizsgálata *önmagában* nem jelentene lényeges előre lépést a regény eddigi recepciójához képest, hiszen a perspektivikusság jelentőségét szinte valamennyi szaktudományos szempontból releváns olvasat felismerte. Látott és látó nézőpontok tükröződése-

inek és kriptikus hatásainak az észlelő megértése, továbbá az általuk létrehívott fényárnyékok játékának a nyomon követése különbözteti meg az *Édes Anna* reflektált olvasását, amely az érzékelési folyamatok és a szövegmozgások megfeleltetésének nehézségeire irányítja a figyelmet. A hang és a látószög bonyolult egymásra vonatkoztatásának köszönhetően az értekező nem fosztja meg emberi tulajdonságaitól az *audiovizuális médiumnak* tekintett regény közegét. Árnyalt megkülönböztetéseket tesz regény és film összehasonlítása kapcsán, s az *Édes Anna* sikertelen filmes adaptációinak segítségével is igazolja a vizuálisan orientált narráció rejtélyességét: „a döntő helyeken a szem, a látás elsődlegességére redukált elbeszélő tanúságtétel felelős a [...] titok s a homály szövegbeli effektusaiért” (163).

A munka ennél is lényegesebb célkitűzéseként tartható számon, hogy a szöveg poétikai olvasásából kiindulva rendre *általános irodalomtudományi* érdekeltségű kérdések újragondolására vállalkozik. Mennyire helytállóak az irodalom eddig ismert meghatározásai? Mi a különbség irodalom és nem irodalom, az irodalom belső és külső kiterjedése között? Mi volna az irodalom önmagával azonos, belső lényege, mely elhatárolhatóvá tenné külső kisajátításaival szemben? A szembenállás alapjai ingataggá válnak, amennyiben az irodalom létmódja maga is differenciális természetű. A különbség meghatározásába mindig már beíródó differencia tárgyasításának kérdésessé tételével milyen új viszonylatok alakíthatók ki szövegen belüli és azon kívüli övezetek között? Bónus Tibor tudatosan ingadozik szó és tett, nyelv és cselekvés viszonyát mérlegelve kétféle olvasásmód között: szemmel tartja a regény belső és külső vonatkozá-

sait, vizsgálja önértelmező működését, amelyet nem választ el társadalmi-szociális nézőpontjától, miközben azt hangsúlyozza, hogy szoros szövegolvasást végez. Elemzései nyomán *eldönthetetlennek* bizonyul, mi van a szövegen kívül és a szövegen belül.

Minden tekintetben a „nehéz textuális olvasat” számít mértéknek a monográfiában, s ehhez képest az olvashatatlanon átsikló jelentésadás leértékelődik. Mindazonáltal Bónus Tibor legemlékezetesebb olvasataiban elválaszthatatlan egymástól a *jelentő* folyamat beható vizsgálata, s a *jelentés* összetettségének feltárása. Az értelemképzés feltételeinek az alapos körüljárása nem válik el az interpretációtól, ahhoz képest nem pusztán külsődleges, állványzatként használt technikai eszköz, hanem *maga* az értelmezés.

A jelentőfolyamat felvázolása során bizonyos kiélezetten ellentételező megfogalmazások arra emlékeztetnek, hogy a dekonstrukció *stratégiai* megfontolásból létesíthet olyan szembenálló értelmezési lehetőségeket, amelyeknek az egyensúlya a szövegen végzett munka során ingatagnak bizonyul. Másként nehezen lenne indokolható a monográfiának az egyik alaptétele, mely szerint a regénynyelv gazdagsága veti meg a mű esztétikai hatásának az alapját, amely valamiféle családiassággal, az *együttérzés családiasságával* lenne azonosítható, szemben a másik póluson az otthonos nyugtalanító kísértetességével. Ahogy én olvasom a szöveget, az együttérzés természetessége a regénynyelv összetettségének, valamint a nézőpontok és hangok elkülönöződő játékának köszönhetően egy pillanatig sem jön létre, de mindenekelőtt azért nem, mivel az ismerős idegensége hatja át mindazt, ami sajátjának mutatkozik. A titok nyug-

hatatlan dinamikája mellett szól a regény értelmezésében egyébként nagy nyomattal hangsúlyozott „radikális perspektivikusság”, amelyhez – többek között – a rögzített nézőpont hiánya, s a látószögek folyamatos változtatása társítható, tehát olyan poétikai tulajdonságok, amelyek ellene hatnak a mesei-románcos, ellentételező beállításoknak, kérdésessé téve ez által az olvasó természetes azonosulását a főhőssel, kinek lényge áthatolhatatlanul idegen marad.

Bónus Tibor a jelentésképzés retorikai és textuális feltételeinek vizsgálatára helyezi a hangsúlyt. Megítélése szerint az *Édes Anna* fogadtatás történetében meghatározó szerepet betöltő esztétikai identifikáció befogadási modelljének a korlátja, hogy esztétikai és morális reflektált szétválasztásával és összeegyeztetésével, de végső soron a jelentés azonosításával felszámolhatja az olvasást, elfedve a szöveg olvashatatlan helyeit. Nyilvánvaló, hogy ennek elkerülésére a szöveg dekonstrukciós mozgásait követő olvasás sem tarthat készenlétben feltétlen biztosítékot. A recepciótörténet végső tanulságát összegző értekező szerint minden „ép lelkiületű” olvasónak az „emberi jóérzés” írja elő, hogy azonosuljon Moviszter magyarázatával, politikai álláspontjától függetlenül érezzen részvétet Anna sorsa iránt, s értse meg tettét, a kettős gyilkosságot. Ép lélekre s az emberi jóérzésre, mely erkölcsi követelményként írja elő a kettős gyilkosság megértését és az elkövető iránt érzett részvétet, az örökkévalóság szempontjából lehetne egyértelműen hivatkozni. Transzcendens távlatot a dekonstrukciós elemzés sajátként nem érvényesít, viszont teológiai nézőpontból is kísérletet tesz a megértés és a részvét ellentmondásos természetének a magyarázatára. (Vö. 15, 105, 117, 187, 341, 362, 529.)

Fontos eleme a mű értelmezésének a címszereplő és a regényszöveg között vont párhuzam, melynek alapja, hogy mindkettő *kiszolgáltatott*: Anna lényé az irodalmi szövegnek, az utóbbi az olvasónak. A regény kifinomult nézőpontrendszere többszörösen is kiszolgáltatja az erőszakot elkövető címszereplőt, amennyiben csakis általa szerezhethet tudomást róla az olvasó, akinek felkínálja a gyors esztétikai identifikáció lehetőségét, vagyis megengedi, sőt bátorítja a szövegen elkövethető erőszakot. Az irodalmi szöveg „kisajátításként (is) viselkedik”, amennyiben pusztán a cselédsors kiszolgáltatottságaként kínálja fel olvasásra a szöveget. A cselédlány és a róla szóló mű kölcsönös kiszolgáltatottságának a megfeleltetése egy ponton túl elhagyja az olvasást, s elemelkedik a szövegtől: „az írás néma lenyomatként ismétli önmagát” „vagy sorsára hagyott gyermekként idegenek közé kerül, akik saját céljaikra használják” (20). Az antropomorfizmusok és trópusok fokozásos halmozásával a gondolatmenet végül nehezen belátható következtetéshez vezet: a szöveg „ki van szolgáltatva mindenkor olvasatainak, sőt, mintha akarná ezt a szolgáltatást” (uo.). A szöveg rabul és túsul ejti az olvasót, aki fel akarja számolni „áthatolhatatlan (titkának) szuverenitását”, s eközben ellenállóvá válik „a(z) általa keresett) szolgáltatással szemben” (21), mely utóbbi itt, ha nem csalódom, a szöveg olvasói kisajátítását jelenti. Aligha lehet kétséges, hogy Anna tudata közvetlenül hozzáférhetetlen. A teremtett tudatok olvasása azonban – a fokozati különbségektől eltekintve – véleményem szerint nem is lehet más, „csak önkényes és erőszakos”.

Testképek, taglejtések, gesztusok, tekintetek, arckifejezések, élőképek olva-

sása jelöli ki az értelmezés egyik fő irányát. Bónus árnyalt elemzések sorában taglalja kép és nyelv, látvány és jelentés szövevényes viszonyát: „A nézőpontok közti sebes váltások nyilvános és titkos ellentmondásos kötésének ellentmondásos szimmetriáját rajzolják ki, a kriptikus tükrösségét és a tükrös kriptikusságát, olvasás és félreolvasás szétszálazhatatlan műveleteit.” (46.)

Bónus sokrétű olvasatának az egyik lényeges tétele szerint a *tanúságtétel* íródik ambiguus módon a narrációba. Ennek az ellentmondásos kapcsolatnak az esetleges feloldása, ahogy én látom, elvileg lehetetlen, jóllehet az olvasás egyetlen imperatívusza és tétje éppen az lehet, hogy mennyire vagyunk képesek a lehető legfigyelmesebben, tehát minden részletre kiterjedő gondossággal olvasni a szöveget, belátva végül a megismerés, a tudás határait. A szöveg mindig nyitott marad a titok lehetőségére, mivel – Derrida szerint – van, amit nem nevez meg, s ez a tartaléka (*réserve*) kimeríthetetlen. Az *Édes Anna* ráadásul önértelmező szöveg, melynek lényegi kriptikussága éppen abban rejlik, hogy nem képes feloldani az elsődleges referenciáját, mivel az maga a mű. A szöveg titkot őriz, amennyiben, mint minden tanúsítás „szinguláris eseményre vonatkozik – írja Derrida –, és egyedi, tehát invenciózus kapcsolatot kezdeményez a nyelvvel”. (*Poétique et politique du témoignage* [Paris: Éditions de L’Herne, 2004], 534.) Bónus Tibor alapos és sokoldalú szövegelemzéseivel sokat tesz azért, hogy kitágítsa az olvasás működéséről, önreprezentációjáról, látott és elképzelt bonyodalmas viszonyáról, az érzéki értetőségének feltételeiről szerzhető tudásunkat. A magam részéről így összegezném irodalom és tanúságtétel egymásba

írodásának a tanúságát: Édes Anna lénye, szótlansága és végtelen magánya titkot hordoz, azt tanúsítván, hogy a tanúnak nincs tanúja.

Bónus Tibor az irodalmat nem hozza egyetlen lehetséges szerepének vonatkozásában sem alárendelt helyzetbe, de nem is vitatja el a szöveg hatásának társadalmi, lélektani, politikai, szociális, mozgósító és egyéb funkcióit sem. Fenntartással él Jauss irodalom felfogásával szemben, mivel a német elméletíró túlzott bizalmat tanúsított az esztétikai tapasztalat kommunikatív (s vele morális) teljesítménye iránt. Ez az indoklás azért elgondolkodtató, mert Bónus ugyanakkor az irodalom „cselekedtető erejét” hangsúlyozza. *A másik titok* szerzője a jelentésképzés feltételeinek radikális (ki)kérdését állítja szembe Jauss esztétikai identifikációjával, mely utóbbin az *Édes Anna* újraolvasója „rendre túllépni kénytelen” (17).

A „cselekedtető erő” a monográfia egyik mesterszavának tekinthető, mind előfordulásának gyakoriságát, mind koncepcionális jelentőségét tekintve (29). A fogalom jelentését közvetlenül nem határozza meg a szerző. A nyelv cselekedtető erejének megnyilvánulásait sok mindennel kapcsolatba hozza, s nyilvánvaló, hogy nem köti Austin performativitás-elméletéhez. Alapvető kérdésként merül fel, hogy a *cselekedtető erő*, illetve a nyelvbe dekonstrukcióként már mindig is működő *önromboló erő* között vajon tételezhető-e folytonosság? A monográfia szóhasználatára szerint a cselekedtető erő a nyelv, a szöveg, és az esztétikai tapasztalat viszonylatában egyaránt megnyilvánul. Lukács *Édes Annáról* szólva „az esztétikai tapasztalat cselekedtető erejét, társadalmi felhívó funkcióját, ennek hatékonyságát illetően *erős kétségeket* hangoztat” (12). Bálint György állás-

foglalása „a regényi reprezentáció szuggesztivitását nem választja el az irodalmi szöveg cselekedtető erejétől” (14). „Bóka László mellett talán Sőtér István az első, ki a nyelv cselekedtető erejét komolyan véve hárítja el Kosztolányitól a passzivitás leegyszerűsítő és félrevezető képletét.” (14.) A cselekedtető erő a regény valamiféle mozgósító képességéhez kapcsolódik némely marxista olvasatokban, amelyeket Bónus általában szigorúan elmarasztal, de azt méltányolja, ha a mű fenti rendeltetését számon tartják.

Miféle értelmezői pozícióból nyílik rálátás az irodalmi szövegnek erre a szemlátomást lényeges hatásösszetevőjére? A cselekedtető erő értelmezésének az egyik lehetséges kontextusa minden bizonnyal a liturgiátörténet. A gyülekezeti ének esztétikai tapasztalatának kommunikatív teljesítménye a cselekedtetés, a lelki cselekedtető képesség fejlesztése, fokozása. A cselekedtető erő forrása Luther szerint zene és szöveg kölcsönhatásában rejlik. A *Symphoniae jucundae* 1538-as előszavában így dicséri az éneklést: „az ére nyekre és jócselekedetekre való buzdítás és ösztökélés a Musicán keresztül adatik a prófétáknak.” (Martin Luther, „A muzsika dicsérete”, *Zsoltár*, 1/3., szeptember [1994]: 2–3.) A szertartáson elhangzó ének esztétikai cselekedtető ereje nem választható el az esemény liturgikus közegétől. A szertartás ének lelki hatását, erkölcsi készítettségét nyilván nem tanácsos minden megkülönböztetés nélkül átemelni regényszöveg esztétikai tapasztalatának az értelmezésébe. A cselekedtető erő a szó liturgikus értelmében a hit megélésére buzdít. Az *Édes Anna* rendkívül részletes olvasata ellenben nem támogatja a szöveg „példaértékének” az átfordítását semmiféle tanító célzattá, tehát másra kell gon-

dolnunk. A cselekedtető erő kapcsolódik a retorika *docere–delectare–movere* hármasságának a hermeneutikai újraértelmezéséhez. A monográfus nyelvszemlélete azonban – ahogy erről korábban már szó esett – nyilvánvalóan különbözik a kifejezhetetlenségben katartikus hatást érzékelő konstanzi iskola felfogásától. A cselekedtetés dekonstrukciós értelméről talán a példaértékű, de nem tanító célzatú szöveg kriptikus beszédmódjának az apóriája tanúskodhat, melyben az elrejtett üzenet felfedése, az igazságként felfogott nyelv, illetve a morál, a meggyőzés nyelve egyidejűleg, mintegy a másik útját keresztezve állít akadályt a megnyilatkozás értelmének mint cselekvésre késztetésnek a befogadása elé.

A monográfia irodalomszemléletét meghatározó dekonstrukció távlatából a nyelv létesítő ereje kiszámíthatatlan, tervezhetetlen, ellenőrizhetetlen eseményekben nyilvánul meg. Bónus Tibor rendkívül összetett olvasataiban a regény különösen gazdag nyelve akár az önromboló erőt is kiaknázhathatja. Erre lehet abból következtetni, hogy a negyedik fejezet (*A kriptikus tere és ideje – pepita mint[h]ák*, 169–274) okfejtése szerint szabályos szerkezetű rajzolatot, „tükrösen inverz (pepita) mintázatot adnak ki a regényben” az „érzéki és morális-figuratív dimenziói”. Kérdés azonban, hogyan képes az előre nem láthatót színre vinni a szöveg a maga önértelmezéseként?

Bónus Tibor nem zárkózik el teljes mértékben az elbeszélés – ahogy ő fogalmaz – *példaértékének* a feltárásától. A példaérték nem ragadható meg adott értelmű szimbolikus rendek esztétikai reprezentációjaként. *A másik titok* című Édes Anna-olvasatban a szöveg működésére vonatkozó szinte valamennyi kijelentésről

kiderül, hogy lebegő létmódú: feltételes, rögzíthetetlen és stabilizálhatatlan. Bónus Tibor mintha azt sugalmazná, hogy a kétértékűség elvének nevezett tétel, miszerint minden állítás vagy igaz, vagy hamis, a szöveg szerveződésére vonatkoztatva nem érvényes változatlanul az irodalmi olvasásban. Az irodalmi mű azonosságának differenciális létmódja nemcsak az olvasott, de az azt *olvasó* szövegnek is sajátja. Az értelmezést egyidejűleg felépítő és lebontó gondolatvezetés, az ingadozó, kétértelmű beszédmód folyamatos fenntartása ugyanakkor távolról sem jelenti azt, hogy a regény poétikai összetettsége egymástól idegen tulajdonságok tetszőleges felcserélésével volna megragadható. Mégis milyen feltételek mellett lehet „az olvasás természetes könnyűsége”-nek a „felszámolhatatlan nehézség” az egyenértékű megfelelője? (47.) Végső elemzésben ezek az egymással felcserélhető fogalmak nem két végletet, de ugyanazt nevezik meg Bónus megközelítésében.

A könyv visszatérő retorikai alakzata a kételemű szerkezetek, viszonyfogalmak keresztirányú megfordítása, mely a szöveg megszüntethetetlen többértelműségének a kifejezésére hivatott (az olvasás politikája – a politika olvasása, a hatalom reprezentációja – a reprezentáció hatalma, dolgok megszemélyesítése – személyek dologiasítása, átruházhatatlan saját és átsajátíthatatlan másik, stb.). Az *Édes Anna* olvasatában – ahogy erre már fent történt utalás – stratégiai jelentősége van a gondosan megalkotott és párba rendezett ellentétes kijelentéseknek. E kételemű, szembenálló gondolati szerkezetek lebontása közben válik világossá, hogy nem szükségszerűen kell az egyik állításnak igaznak, a másiknak meg hamisnak lennie. A regényben egyszerre *tükröszerű*

és *asszimmetrikus* viszonyba rendeződnek olyan fogalompárok, mint test és lélek, fény és árnyék, külső és belső, titkos és nyilvános, rejtett és nyitott, tartalmazó és tartalmazott, élő és élettelen, materiális és spirituális, ezek a relációk azonban nem rögzítettek, hanem alakulásban vannak, s átszövik a regényt.

Az értekező szöveg aporetikus szerveződésének a fenti játékát tételezve is kérdésesnek vélem az alapkoncepció alábbi elemét: „a narráció egyszerre tárja fel eltéveszthetetlen transzparenciával és hagyja mégis homályban a címszereplő kilétét s tettét” (30). A kijelentés első felét nem igazolja meggyőző szövegpéldákkal a szerző, a második tagmondatba foglalt megállapítását ellenben sokoldalúan bizonyítja. A cselédkönyv idézése nem azonosság, de különbséget keletkeztet. A „személyleírás” áttetszősége azt sejteti, hogy az adatokból nem derülhet fény Anna kilétére. A nyugvópontot nem találó értelmezés ellentételező játéka fenn tartja az egymást kölcsönösen aláásó kijelentések egyidejű érvényességének lehetőségét, s ez által az értelem lebegését az irodalmi olvasásban. Nemcsak az értelmezett, de az értelmező nyelv is képes előhívni nehezen egyértelműsíthető megfogalmazásaival az ismertnek tetsző nyugtalanító titokzatosságát. Két példát említenék. Édes Anna „látványából leolvasható belső nézőpontja miért s hogyan vetette kívül az olvasást ama mélyebb interioritáson, melyet kényszeresen közelíteni *s feltételezni* kénytelen. Azon, mely a külsőből kikövetkeztethető belsőből se érhető el, lévén abban, a külső belsőben egyfajta *belső külsőt képez, s amelynek kriptikus mögöttese abban az értelemben is kívül van a belsőn, hogy kívül kerít a szöveg*en, melyből egyszerűen

hiányzik, amennyiben nincs ott, mégse lehet nem tételezni.” (217.) E körkörös okfejtés talán azt hivatott sejtetni, hogy az olvasó nem férhet hozzá Anna belső diszpozíciójához. Ennél képileg szokványosabb, ám nem kevésbé enigmatikus Anna és Vizyné végzetes érzelmi kötelékének a metaforikus kifejezése: „Az asszony szívébe hatoló kés [...] egy szív nélküli (üres) szívet ér el, amihez feledni kell, hogy az olvasó *Annát se zárhatja ki abból a szívből, sőt hogy Anna szívéből se zárhatja ki a késsel illetett szívet – a két szív dobbanása, viszonyuk titok.*” (218 – kiemelések D. I.)

Az *Édes Anna* című regény történelmi kontextusára vonatkozóan akadnak vitatható állítások a monográfiában. Nem firtatom, hogy Kosztolányi miért csak „végső soron” (9) idegenkedett töretlenül a két háború közötti „totalitárius” berendezkedéstől, jóllehet szövegszerűen egyetlen példát sem tudnék mondani idegenkedésének az ellenkezőjére. A 20. században két totalitárius rendszer volt, a bolsevizmus és a nácizmus, Kosztolányinak egyikhez se volt köze. A két háború közötti politikai rendszer minősítése a dolgozatban meghaladott történettudományi álláspontot tükröz. A korszak mértékadónak tekinthető kutatói közül ma már senki sem gondolja azt, hogy 1944-ig Magyarországon totalitárius rendszer működött volna.

A disszertáció felnagyítja Kosztolányi szerepét az ún. „Marx-fordításban” (173). Nem bizonyított, hogy Kosztolányi Marx *Tőkéjéből* egyáltalán lefordított valamit, erről ugyanis nem maradt fenn se kézirat, se nyomtatott szöveg. Marx műveinek magyarra fordítása céljából a proletárdiktatúra bizottságot állított fel, amelynek kényszerűségéből volt tagja Kosztolányi: így kellett a legkisebb árat fizetnie azért, hogy bizo-

nyítsa, nem ellensége a proletárdiktatúrának. Szabados Sándor népbiztos Mikes Lajost bízta meg a *Tőke* fordítói munkálatainak irányításával. A fennmaradt kifizetési jegyzék nyilvánvalóan igazolja, hogy Kosztolányi formális szerepet töltött be a Marx Fordító Bizottságban. Kosztolányi két alkalommal összesen 1000 korona előleget vett fel, ezzel szemben Mikes ennek több mint a hatvannyolcszorosát. Nem kétséges, hogy Kosztolányi számos kortársához hasonlóan követett el hibákat: az *Új Nemzedék* „Pardon” rovatában, amelyet többen írtak, vállalhatatlan cikkek is megjelentek, névtelenül. Kosztolányi névvel közölt írásaiban nehéz lenne hasonló kivetnivalókat találni.

Fel kell figyelni bizonyos fogalmak kétértékű használatára a monográfiában, mivel ennek elméleti jelentőség tulajdonítható. A *vakság* egyszer a titok titokszerűségével áll kapcsolatban, s a dekonstrukció szótárából kölcsönzött, máskor szigorú elmarasztalást fejez ki, mivel az interpretáló vétségének a következménye. Ez utóbbi Bónus értékelése szerint szinte mindenkiel megtörténik a regény – egyébként szemlátomást gazdag és sokrétű – befogadástörténetében. Kivételt egyedül Kőszeg Ferenc 1974-ben megjelent értelmezése képez, amellyel Bónus Tibor maradéktalanul egyetért (vö. 21,

34, 41, 74, 103, 361). A másként értés azonban, különösen olyan enigmatikus szöveg esetében, mint az *Édes Anna*, a befogadás természetes fejleménye: aligha ítéltető el a másik olvasat, ha szintén szorosan a regény szövegére vonatkozik. Bónus Tibor figyelmesebb olvasója a szépirodalmi, mint a szakirodalmi szövegeknek, legalábbis ebben a könyvében. Nyilvánvaló, hogy az önazonosság differenciális létmódja nem hatálytalanítja az értelmezői kisajátítások közötti fokozati, szakmai-módszertani, minőségi különbségek mérlegelését. A hiteles mérték alkalmazása az arányos és igazságos interpretáció egyik záloga.

A *másik titok* mindvégig alapvetően a jelölési folyamatra összpontosít, s szinte valamennyi műveletét a szöveg szoros olvasásának rendeli alá, ugyanakkor képes az irodalmiság általános kérdéseinek a közelében tartani a regény egyes szöveghelyeinek a magyarázatait. Bónus Tibor könyve az irodalmi szöveg összetett elméleti-poétikai olvasását szorgalmazza, s ennek jegyében éppúgy igyekszik feltárni a mű belső összefüggéseit, mint külső kapcsolatait. Az *Édes Anna* hallatlanul részletes elemzése elmélyült textuális munka, mely az irodalomtudomány élő kérdéseivel szembesít.

Dobos István

A kiadvány a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával készült.

A folyóirat megjelenését támogatta:
Nemzeti Kulturális Alap
www.nka.hu

A folyóiratot az MTMT indexeli és a REAL archiválja.

A kiadásért felel az Universitas Könyvkiadó igazgatója, Hargittay Emil
(Universitas Kulturális Alapítvány, 1193 Bp., Csokonai u. 12.)
A folyóirat főszerkesztője: Kecskeméti Gábor, felelős szerkesztője: Csörsz Rumen István
Korrektor: Bretz Annamária
Tördelte: Szilágyi N. Zsuzsa
Borítóterv: Szentés Éva
A folyóirat megjelenik évente hatszor.
Budapest, 2019.
A nyomdai munkálatokat a Kódex Könyvgyártó Kft. nyomdaüzeme végezte.

HU ISSN 0021-1486 (nyomtatott kiadás)
HU ISSN 1588-0834 (elektronikus kiadás)

Terjeszti az Universitas Könyvkiadó.
Előfizethető a kiadó által kiállított átutalási számla kiegyenlítésével (számla a szerkesztőség címén kérhető: 1118 Budapest, Ménesi út 11–13.). Az előző évi előfizetők a kiadótól automatikusan megkapják a tárgyévi előfizetési felhívást és a számlát.
Példányonként megvásárolható a jelentős tudományos könyvesboltokban és az egyetemi jegyzetboltokban.

Egy szám ára: 1225 Ft
Éves előfizetési díj: 7350 Ft